૨૯૨૮

LIFE OF AKABAR.

COMPILED BY

RAO SAHEB MAHIPATRAM RUPRAM, C. I. E.

Honorary Secretary, G V. Society

PUBLISHED BY

The Gujarat Vernacular Society

અકબરચરિત્ર.

રચનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ, સી. આઈ. ઈ.

ગૂ. વ. સોસાઈટીના ઓનરરી સેક્રેટરી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ગૂજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટી.

આવૃત્તિ બીજી——નકલ ૧૦૦૦.

અમદાવાદ

"ગુજરાત ગેઝેટ પ્રેસ"માં પંડ્યા છગનલાલ ગીરધરલાલે છાપ્યું.

ફાગણ, સંવત્ ૧૯૪૩.——ફેબ્રુવારી, સને ૧૮૮૭.

કીમત આઠ આના.

अनुक्रमणिका.

अकबर चरित्र.

प्रवेश प्रकरण.

મુગલ રાજ્યની સ્થાપ્ના વેળા ભરતખંડની અવસ્થા. બાબર. હુમાયું.

અકબરના દાદા બાબરે આવી દિલ્હીનું રાજ્ય જીત્યું તે વેળા તથા બાબર અને હુમાયુંના સમયમાં હિંદનાં રાજ્યો અને હિંદની પ્રજા કેવી દુર્દશાને પામ્યાં હતાં તે જાણ્યા વિના અકબરના અમલની ખુબી સમજાય નહિ. ઇસ્વીસનના આઠમા સૈકાને આરંભે મુસલમાનોએ આરબી સમુદ્રની વાટે આવી સિંધ દેશ જીતી લીધો, પરંતુ ચાળીસેક વરસ માત્ર તે દેશ તેમને કબજે રહ્યો. ત્યાર પછી રજપૂતોએ તેમને મારી કાઢ્યા. અગીઆરમા સૈકાના પહેલા ભાગમાં ગીજનીના સુલતાન મહમુદે ભરતખંડપર ઘણીક સ્વારીઓ કરીને ઘણા પ્રાંતો લૂટ્યા, દેવલો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ખંડન કરી, લાખો માણસને હણ્યા અને લાખોને ઝાલી ગુલામ કરી વેચ્યા; પરંતુ તેના સ્થાહી અમલની મર્યાદા માત્ર પંજાબ સૂધી હતી તેથી તે હિંદનો પાદશાહ ગણાતો નથી. ત્યારકેડે લગભગ ૨૦૦ વરસ સૂધી એટલે શાહાબુદ્દિન મહમદ ઘોરીના વખત લગી મુસલમાનોએ ધન હરણ કરવાને હિંદના પ્રાંતોપર સ્વારીઓ કરી પણ લશ્કરી થાણાં બેસાડી સ્થાહી રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કોઇએ કર્યો નહિ. ઘોરીશાહે ઘણીક સ્વારીઓ કરી તેમાં પ્રથમ પરાજય પામી તેને પાછા જવું પડ્યું. પણ તે ઘણો દૃઢ ને આગ્રહી હતો. હારથી નાઉમેદ ન થતાં ફરી ફરીને વધારે ફોજ લેઇ આવવા લાગ્યો ને અંતે ફતે પામ્યો. દિલ્હીના શૂરા માહારાજા પૃથુરાજને હરાવીને તથા હણીને તેનું રાજ્ય લેઇ લીધું અને પછી તેની પાડોશમાંનાં બીજાં કેટલાંક રાજ્યો જીતી ત્યાં લશ્કરી થાણાં બેસાડ્યાં. દિલ્હીમાં તેણે કુતુબુદ્દીન નામે સેનાપતિને મૂક્યો હતો તેણે, પાદશાહ કાબુલમાં મરણ પામ્યો તેવારે સુલતાન પદ ધારણ કરી સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા માંડ્યો. એના વખતથી હિંદુસ્થાનમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોનો આરંભ થયો ગણાય. એ કુતુબુદ્દીનના અને તેની પાછળ તેની ગાદીએ બેસનાર પાદશાહોએ બીજા મુસલમાન હાકેમોને તથા દેશી રાજ્યોને જીતી દિલ્હીની પાદશાહીનો વિસ્તાર વધાર્યો. કુતુબુદ્દીનના વખતથી હિંદની પ્રજાની કમબખ્તીનો આરંભ થયો. ઈસ્વી સને ૧૧૯૩ માં નારાયણના યુદ્ધમાં અફગાન એટલે પઠાણ સેના જય પામી ત્યારથી કુતુબુદ્દીન અમલ કરવા લાગ્યો; સને ૧૫૨૬ માં બાબરે પાણીપતના રણમાં ઈબ્રાહીમ લોદીનો પરાભવ કર્યો ત્યારસૂધી એ રાજ્ય ભિન્ન ભિન્ન વંશને હાથ રહ્યું. એ ૩૩૩ વર્ષો હિંદુ રાજા પ્રજાને મહા આપત્તિનો કાળ હતો. ઘણાં ખરાં દેશી રાજ્યો પાયમાલ થઇ ગયાં, અને લોક મહાદુઃખ અને સંતાપ પામ્યા. આ મોટી આફતના સમયનો હેવાલ કોઇ હિંદુ ગ્રંથમાંથી જડતો નથી, અને મુસલમાની પુસ્તકોમાં લખ્યો

છે તે મુસલમાન અધિપતિઓને અતિ લાજ લગાડે છે. એ મુદતમાં તેમણે બે મુખ્ય હેતુ પાર પાડવાનો પ્રયત્ન લાગલાગટ કર્યો. ૧ હિંદુ રાજ્યોને જીતી લેવાનો અને ૨ હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવાનો. ૧ લી બાબતમાં તેઓ ફતે પામ્યા, પણ બીજીમાં તેમનો સકળ શ્રમ વ્યર્થ ગયો. ભરતખંડના લોકને વટાળી મુસલમાન કરવાની કોશીશમાં ધર્માંધ થઈ તેમણે લાખો હિંદુના પ્રાણ લીધા, દેવલો તોડયાં, મૂર્તિઓ ભાંગી, તીર્થો અભડાવ્યાં તથાપિ તેમની મતલબ હાંસલ થઇ નહિ. પ્રતેક પ્રાંતના લોક પોતાના પૂર્વજોના ધર્મને પ્રેમથી વળગી રહ્યા, અને મનાઈના હુકમ, તીરસ્કાર, મરણનો તથા લુટાળવાનો ભય, અને જજીઆ વેરાનો ભારે ત્રાસ છતાં હિંદુઓ પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરતા રહ્યા. પ્રથમની પ્રત્યેક કાર્કીદીમાં મૂર્તિપુજક ધર્મનો અને કાફરોનો જડમૂળથી નાશ કરવાને સ્વારીઓ કરવામાં આવતી; એ અર્થે જંગલીપણે કરેલી હજારો હિંદુની કતલનો અને હજારોને ગુલામ કરવાનો હેવાલ મુસલમાની ગ્રંથોમાં બડાઇ સાથે લખેલો છે. વખતે કોઈ દયાળું અને મોટા દીલનો પાદશાહ રેહેમ દર્શાવતો તો તેની પછી થનાર અધિપતિ બમણો કેર કરતો. મુસલમાની અદાલતમાં હિંદુના લગ્ન વિષેના, વારસા સંબંધીના, તથા બીજા જૂના ધારા માન્ય કરવામાં આવતા નહિ. એ બાબતમાં નાતના બંદોબસ્તે કરીને લોકનું રક્ષણ થતું. વેરા ઉઘરાવનારા અને હિસાબ રીખનારા કારકુન, સરકારી કાથળ લખનારા અને નોધનારા નવીશન્દા વગેરેની નીચામાં નીચી હલકી પાયરીની નોકરીઓ હિંદુને આપતા, પરંતુ ઉંચી પદવીની સરકારી નોકરી તેમને આપવામાં આવતી નહિ. દેશની વિદ્યાની અને દેશના વેપારની માઠી વલે થઇ હતી. મુગલાઇ અમલ બેઠો તેવારે પ્રજા એવી દુર્દશામાં હતી.

તૈમુર નામે મોટા તાતાર એટલે તુર્કવિજયી પાદશાહની ઓલાદમાં બાબર ૬ ઠો હતો; બાબરના પરદાદાનો પરદાદો તૈમુર હતો. તૈમુરના વિશાળ રાજ્યના ભાગ થયા હતા તેમાંનો એક ભાગ બાબરના દાદા અબુસૈયદને કબજે હતો. બાબરના બાપનું નામ ઉમરશેખ મીરઝા હતું. અબુસૈયદે કાબુલ, બલ્ખ, એશિયાઇ તુર્કસ્તાન વગેરે મધ્ય એશિયાના ઘણાક દેશો જીતી લીધા હતા. તેનો કાળ થયો તેવારે તેનો મુલક તેના પુત્રોમાં વેહેંચાઈ ગયો. એ કુંવરોમાં ઉમરશેખ મીરઝા ત્રીજો હતો, અને તેને ભાગે ફેરઘાના નામે તુર્કસ્તાનનો નાનો પણ રસાળ પ્રાંત આવ્યો. ત્યાં સને ૧૪૮૩ ના ફેબરવારી માસની ૧૪ મી તારીખે બાબરનો જન્મ થયો. તેની મા ઝંઘીસખાનના કુળની મુગલાણી હતી. બાપ તુર્ક હોવાથી બાબરને પણ તુર્ક ગણવો જોઇએ. વળી તેની માની જાતના લોકને તે ધિક્કારતો. એમ છતાં એને અને એના વંશજોને હિંદમાં મુગલ ગણ્યા છે એનું કારણ એ હતું કે એના રાજ્યની સ્થાપના થયાથી પૂર્વે અફગાનિસ્તાનની વાટે મુગલો વારે વારે સ્વારીઓ કરતા તેથી તે રસ્તે ચડી આવનારા સર્વેને હિંદના લોક મુગલ કહેવા લાગ્યા. આ ભૂલ ભાગવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં બાબરે અને તેના વંશજોએ એ નામ કબૂલ રાખ્યું.

બાબર બાર વરસનો થયો તેવારે તેના પિતાનું મૃત્યું થયું. બાબર શબ્દનો અર્થ તુર્કી બોલીમાં વાઘ છે. એનું નામ જહીરૂદ્દીન મહમદ હતું. ઉપનામ પ્રમાણે બાહાદૂરીમાં તે ખરેખરો વાઘ હતો. બાર વરસની નાની ઉમરે તે બાપની ગાદીનો ધણી થયો તેવારે એનું નાનકડું રાજ્ય અનેક બળવાન શત્રુઓથી ઘેરાયલું હતું. એમાંના ઘણાખરા તેના કાકા અને પિત્તરાઇ હતા. વળી ઉસબેક લોક આખું તુર્કસ્તાન જીતી લેવાની તૈયારી કરતા હતા. બાબરનો સ્વભાવ તેના બાપની પેઠે ઉદાર, ભલો, અને નિરાંતે બેસી રેહેવું ગમે નહિ એવો ચંચળ હતો. એને સ્વભાવથી વિદ્યા ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. તૈમુરની ઓલાદના શાહાજાદા સદા લડાલડીમાં મચ્યા રહેતા તોપણ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. બાબરને પણ તેના બાપે ભણાવ્યો હતો. મોટપણે વિદ્યામાં વધારો કરેલો જણાય છે કેમકે તેણે પોતાનું જીવનચરિત્ર મોટી છટાથી લખ્યું છે. એ બહુ વખણાય છે અને દુનિઆના એ પ્રકારના ઉત્તમ ગ્રંથોમાં તેની ગણના થાય છે. એ પુસ્તકમાં તેણે લખ્યું છે કે બાર વરસની ઉમ્મરે તે સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરવાને યુદ્ધે ચડયો ને તેમાં જય મળવાથી તેનો લોભ વધ્યો તેથી શત્રુના રાજ્યો જીતી લેવા લાગ્યો. પંદર વરસનો થયો તેવારે તેના પરાક્રમી પુર્વજ તૈમુરના પાટનગર સમરકંદનો તે ધણી થયો. સમરકંદ જીતવાપર લાગેલો હતો. તેવામાં તેના મૂળરાજ્ય ફેરધાનામાં બળવો થયો, અને તેની પડતી થવા લાગી. વળી થોડા વખત પછી પાછી ચડતી થઇ.

એમ ચડતી પડતી વારાફરતી ત્યાર પછીના આઠ વરસ લગીમાં થઇ. એક વખતે તો બધું ખોઇ તેને પર્વતોમાં ભરાઇ બેસવું પડયું. તુર્કસ્તાનમાં ફતે પામવાની આશા રહી નહિ તેવારે કાબુલ ભણી તે વળ્યો. ત્યાં તેના પિતરાઇ ભાઇનો અમલ હતો તેને તેના વજીરે મારી કાઢયો હતો. બાબરે સને ૧૫૦૪ માં જઇ કાબુલ વશ કર્યું. અહિં તેને ઘણીક લડતો લડવી પડી તેમાંથી નવરો પડતાં કેટલીક સ્વારીઓ તેણે તુર્કસ્તાનપર કરી પણ તેમાં તેને ટકાઉ જય મળ્યો નહિ ત્યારે તેણે ભરતખંડપર નજર કરી. દિલ્હીની પાદશાહી એ વેળા દુર્દશામાં હતી. ઈબ્રાહીમ લોદી પાદશાહ હતો તે જુલમી અને નબળો હતો; પ્રાંતોના હાકેમ સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા, બંડો થતાં, અને રાજ્ય અવ્યવસ્થામાં હતું. દૌલતખાન લોદી પંજાબનો સુબેદાર હતો તેણે ફૂટી બાબરને એ સઘળી હકીકત જણાવીને હિંદની પાદશાહી જીતી લેવાની સૂચના કરી. તૈમુરની તરફથી પોતાને દિલ્હીનો પાદશાહ થવાનો હક છે એવું માની તેણે કેટલીક સ્વારીઓ કરી તેમાંની છેલીમાં તે યશ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં તે દિલ્હીપર ચડયો. ૨૬ મી એપરેલે પાણીપતના રણમાં બાબરની અને ઇબ્રાહીમ લોદીની સેના વચ્ચે સંગ્રામ થયો તેમાં લોદીની સેના હારી અને તે રણમાં પડયો. વડા શાહાજાદા હુમાયુંનને આગ્રા લેવા મોકલી બાબરે પંડે તા૦ ૧૦ મીને રોજ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં પોતાની આણ વર્તાવી. એ દિવસથી મુગલાઇ રાજ્યનો પ્રારંભ થયો.

બાબરે અને તેની ફોજે ધાર્યા જેવું સેહેલું કામ અહિં નહતું. તેમના સમજવામાં એમ હતું કે ઇબ્રાહીમને જીતેથી હિંદની આખી પાદશાહી હાથ આવશે, પણ એ તેમની ભૂલ હતી. દિલ્હીની વાવ્ય કોણુમાં દિલ્હી અને પંજાબની વચ્ચે આવેલા સાંકડા પ્રદેશ ઉપર માત્ર મયત સુલતાનનો હુકમ મનાતો. પૂર્વ અને દક્ષિણે આવેલા બાકીના પ્રાંતો બંડખોર હાકેમોને હાથ હતા તેઓને યુદ્ધ કરી જીતવાનું હતું. એથી લશ્કર ના ઉમેદ થયું અને સકત તાપથી અકળાયું. એ જોઇ માજી રાજ્યના અમીર ઉમરાવોને આશા થઇ કે તૈમુરની પેઠે બાબર ધન લેઇ પાછો જશે. પણ બાબરતો રાજ્ય સ્થાપી ઘર માંડી હિંદમાંજ રેહેવા આવ્યો હતો. તેણે પોતાના જોદ્ધાને બોધ કર્યો તે પાર પડ્યો. પછી ઘણાક બળવાખોર સુબેદારોને તેણે વશ કર્યા, અને શાહાજાદા હુમાયુંએ ચાર માસમાં જુનપુરનો સુબો તથા બાહાર અને બંગાળાનો ઘણોક ભાગ જીત્યો. માજી પાદશાહી લુલી થઇ જવાથી રાજસ્થાનનાં રજપૂત રાજ્યો જોરપર આવ્યાં હતાં. બાબરને હિંદનો પાદશાહ માનવાની ના કહી તેઓ ચિતોડના રાણા સંગની આગેવાની તળે દિલ્હી ભણી મોટું સૈન્ય લેઇને લઢવા આવ્યા. સિક્રી આગળ બાબરે તેમને અટકાવ્યા. અહિં બાબરની સ્થિતિ ઘણી ધાસ્તી ભરેલી હતી. તેની ફોજમાં માજી રાજ્યના સ્વાર ભળ્યા હતા તેમાંના ઘણાક રાણા સંગને જઇ મળ્યા અને ઘણાક ચાલતા થયા. રાણોજી મોટો શૂરવીર, યુદ્ધમાં કુશળ અને કસાયલો સરદાર હતો અને રાજપુત્રો સ્વદેશના અને સ્વધર્મના રક્ષણને અર્થે મરણિયા થઇ ઉસ્કેરાયા હતા. કાબુલના કોઇ મુસલમાન જોશીએ બાબરને હારવાનું ભવિષ્ય વરત્યું હતું. બાબરે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી દારૂ ન પીવાની અને દાઢી વધારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આટલાથી ન અટકતાં તેણે પોતાની ફોજના સરદારોને બોલાવી તેમને પાનો ચડે એવું ભાષણ કર્યું. એથી ઉસકેરાઇ તેઓ મરણિયા થઇ જંપલાવવાને તૈયાર થયા. રણમાં લશ્કરને ઉભુ રાખી સિપાઇઓને હિંમત આપવાને તેઓમાં બાબર ફર્યો અને પોતાના મનની દૃઢતા તેમનામાં જગાડી. સંગ્રામ ઘણાજ જોશથી ચાલ્યો. રજપૂતોની બાહાદૂરી જોઇ બાબર અચરજ પામ્યો. પણ અંતે તુર્કી જોદ્ધા જીત્યા, રજપૂતો રણ મુકી નાઠા, અને રાજ્યસ્થાને બાબરનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. અહિંથી પરવારી બાબરે કેટલાક મુસલમાન સરદારોને વશ કર્યા. આ મોટા જય કરીને તે આગ્રે ગયો. ઘણા શ્રમથી અને ઉનાળાના તાપથી તેની તબીઅત બગડી તે જાણી હુમાયું તેની પાસે આવ્યો, પણ પિતાની ચાકરી કરવા ન પામતાં પોતે એટલો માંદો પડયો કે હકીમોએ તેની આશા મૂકી. આ લોકમાં એવો વેમ ચાલતો હતો કે મરવા પડેલા માણસને બદલે બીજો આદમી પોતાનો જીવ આપવા કબૂલ કરે તો મરવા પડેલો જીવે. બાબરે આ વેહેમને આધીન થઇ પોતાના દીકરાને ઉગારવાની ઇચ્છા કરી. ઉમરાવોએ તેને વાર્યો પણ તેમનું કહેવું ન માનતાં તેણે હુમાયુના ખાટલાની ત્રણ પ્રદક્ષણા

કરી. ફેરા ફરતાં તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી માગ્યું કે હે પ્રભુ! આ પુત્રને ઉગાર, એનો મંદવાડ મને આપ અને એને બદલે મારો પ્રાણ લે. કેટલાક વખત સૂધી શાંત રહી તે બોલી ઉઠયો કે રોગ મેં લીધો, મેં લીધો! દારૂના વ્યસનથી અને હિંદના તાપથી તેનું શરીર નબળું પડી જઇ તે મંદવાડ ભોગવતો હતો તે-વામાં આ ક્રિયાથી તેના મન પર એટલી અસર થઇ કે રોગ વધી તે ખાટલે પડયો અને ૧૫૩૦ ના ડિસેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે તેણે દેહ છોડયો. મુવા પેહેલાં તેણે આજ્ઞા આપી હતી તે પ્રમાણે તેના શબને કાબુલ લેઇ જઇ દાટયું. ત્યાં તેની કબર અદ્યાપિ પુજાય છે. બાબરનો સ્વભાવ અને તેની બુદ્ધિ વખણાય છે. વખતે ક્રુરતા કરતો પણ સામાન્ય રીતે તે ઉદાર મનનો, રસીલો, દઢ, શૂરો, અને આગ્રહી હતો.

હુમાયું સાજો થયો અને તેના બાપની ગાદીએ બેઠો. એનો જન્મ કાબુલમાં ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં થયો હતો અને એનું પૂરૂં નામ નસરૂદ્દીન મહમદ હુમાયુંન્ હતું. એને ત્રણ ભાઇ હતા—કામરાન, હિંદાલ, અને મીરજા અસ્કરી. મરતી વેળા બાબરે એ ત્રણને કાંઇક મુલખ આપવાને કહ્યું હતું. કામરાનને તેના બાપે કાબુલ અને કંધારનો હાકેમ નિમ્યો હતો તેથી તે પ્રાંત તેને કબજે હતા એમાં પંજાબ ઉમેરી હુમાયુંએ તેને સંતોષ્યો. અફગાનિસ્તાન અને પંજાબ ગયાથી હુમાયુંની સત્તા લુલી થઇ. તે બેહુ પોતાને કબજે રાખવાની તેની ઇચ્છા હતી પણ તેમ કરવામાં તેનું ફાવે તેવું ન હતું. હુમાયુંની પાસે જબરૂં લશ્કર હતું પણ તેમાં ઉમેરો કરવાનો તથા મરણ પામે તે જોદ્ધાને ઠામે નવા આણવાનો લાગ એ પ્રાંતો જવાથી તેને હાથ રહ્યો નહિ. હિંદના મુસલમાન સિપાઇ ભાડુતીઆ થઇ ગયા હતા અને ભરોંસો રાખવા જોગ ન હતા. યુદ્ધ કળામાં બાબરના જેવો ચતુર હુમાયું ન હતો. હિંદાળ ને સંભળ પ્રાંત અને મીરજા અસ્કરીને મેવાડનો ઉત્તર ભાગ આપ્યો. આ પાદશાહનો અમલ બેસતાં બુંદેલખંડના રજપૂત રાજાએ બળવો કર્યો. દિલ્હીના પાદશાહો જોડે રજપૂતો વારે વારે ટક્કર લેતા. એ દેશની રા-જધાની કલિંજરને મુસલમાનો ઘણીવાર ઘેરતા અને રજપૂતો અતિ શૂર અને દઢતાથી તેનો બચાવ કરતા. હુમાયું એ લોકને જીતવા ગયો એટલે બંગાળામાં બયજીત, અને બાબુન નામે અફગાન હાકેમોએ બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમને જીત્યા એટલે ચુનારઘઢના શેરખાંએ બળવો કર્યો. તે કીલ્લો તેને આપવો કરી હુમાયુંએ તેની જોડે સલાહ કરી. આ કામથી તે પરવાર્યો એટલે ગૂજરાતના પાદશાહ બાહાદૂરશાહ ઉપર તેને ચડવાની જરૂર પડી કેમકે તેના શત્રુને મદદ આપી બા-હાદૂર સામો થયો. ગૂજરાતના પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે વેળા તેના-પર સ્વારી કરવાનો સારો જોગ હતો, પણ તેમ કરેથી કાફરોને આશરો મળે માટે હુમાયુંએ તેમ કર્યું નહિ. ઇ. સને ૧૫૩૪ માં મંદેસરમાં બાહાદૂર મોરચાબંદ છા-વણીમાં હતો ત્યાં જઈ હુમાયુંએ તેને ઘેર્યો, અને તેની ખોરાકની આવક બંધ

પાડી. પછી બીજે વરસે માર્ચ મહિનામાં હલ્લાં કરી તેનો પરાજય કર્યો. બાહાદૂર નાશી ગૂજરાતમાં આવ્યો અને દિયુ બેટમાં ભરાઇ બેઠો. હુમાયુંએ તેના રાજ્યનો કબજો લીધો. માત્ર ચાંપાનેરનો ઘઢવી સામો થયો. હુમાયુંએ તેને ઘેર્યો, અને કોટમાં લોઢાની મેખો ખોસી તેપર ચઢી ઘઢ જીત્યો. એ વેળા બંગાળામાં શેરખાંએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની કોશીશ કરવા માંડી. મીરજા અસ્કરીને ગૂજરાત સોંપી હુમાયું તેની પુઠે ગયો, સને ૧૫૩૭. ચુનારઘઢ જીતી ચક્રાગલી આગળ ગંગા ઉતરી પાદશાહ બંગાળામાં પેઠો. ત્યાંનું ગોડ નગર જીત્યું પણ શેરખાં તેને હાથ આવ્યો નહિ. યુદ્ધ કૌશલ્યમાં તે હુમાયુંથી ચડીઆતો હતો. તેણે તેને જાણી જોઈને ગંગા પાર આવવા દીધો ને પોતે ત્યાંથી દૂર રહ્યો. હવે ગંગામાં પૂર આવ્યું ને પાદશાહને ગોડ આગળ ચોમાસું ગાળવું પડયું દસેરા પછી તે આગળ વધવા લાગ્યો તેવારે માલમ પડયું કે શેરખાં ઉત્તરે તેની અને દિલ્હીની વચ્ચે ધુસી તેની ખોરાકીને આવતી અટકાવે છે. એ જોઇ પાદશાહે પોતાની ફોજના કેટલાક ભાગને ઉત્તર ભણી મોકલ્યા પણ શેરખાંએ તેને મોંઘીર આગળ હરાવ્યો. ત્યાર પછી શેરખાંએ આગળ આવી તેનો માર્ગ રોકયો. એકદમ તેના ઉપર હુમલો ન કરતાં હુમાયું બે માસ પોતાની છાવણીમાં પડી રહ્યો તેથી શેરખાંને પોતાની છાવણીના મોરચા બાંધવાનો સમય મળ્યો. ત્યાં ૧૫૩૯ ના જુન ની ૧૫ મી તારીખે રાતમાં બાહાર આવી તેણે સંગ્રામ કરવાની ગોઠવણ કરી ને પ્રાતઃકાળે પાદશાહી લશ્કરપર હલ્લાં કરી. નદીપાર ઉતરવાને હુમાયુંએ હોડીઓનો પૂલ બનાવવા માંડયો હતો તે પૂરો થયો ન હતો ને શેરખાંનો હુમલો એવો જબરો હતો કે પાદશાહી ફોજની ખરાબી થઇ. હુમાયુંએ પોતાનો ઘોડો નદીમાં નાંખ્યો અને ઘોડો અને સ્વાર બંને ડુબવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં કોઇ ભીસ્તીએ વાયુ ભરેલી મશકવડે શાહને ઉગાર્યો. તેના ઉત્તમ કસાયલા જોદ્ધા માર્યા ગયા અને તેની બેગમ દુસ્મનને હાથ પકડાઇ. પણ શેરખાંએ તેણીને આબરૂસર આગ્રે મોકલી. હુમાયું પણ સહીસલામત આગ્રે પોહોંચ્યો. ત્યાં તેણે સર્વ અવ્યવસ્થા જોઇ. પરાજ્યથી અને લશ્કરના નાશથી તેનું વજન ઘટી ગયું. હિંદાળ તેનું રાજ્ય લેવાને કાવતરૂં કરતો હતો; કામરાન કાબુલથી આવ્યો હતો પણ તેનાપર પણ વિશ્વાશ રખાય એવું નહતું. પરંતુ શેરખાંનું બળ જોઇ તેઓએ માંહોમાંનો અણબનાવ માંડી વાળ્યો, અને યુદ્ધને માટે સજ થયા. ઉતાવળે તેમના ઉપર ચડી ન આવતાં શેરખાં પોતાના રાજ્યની પાકી ગોઠવણ કરવામાં પડયો. તેની રાહ જોતાં થાકી ૧૫૪૦ ના અપ્રેલ માસમાં હુમાયું હિંદાળ અને અસ્કરી તેની ભણી ગયા ને કામરાન લાહોર ગયો. ૧૬ મી મેએ કનોજ આગળ ગંગાને કાંઠે શેરખાંએ હુમલો કરી તેને હરાવ્યો. ત્યાંના પૂલ ઉપર અને નદીમાં મુગલ સેન્ય નાઠું તે ઘણુંખરૂં માર્યું ગયું. હુમાયું પંડે મુશકેલીથી બચ્યો. તેનો ઘોડો ધવાણો તેવારે એક નોકરે તેને હાથીપર બેસાડી નદી ઉપર આણ્યો. હાથી નદી તરી ગયો, પણ સામો કાંઠો એવો હતો કે હાથીથી તે પર ચ-

ડાયું નહિ. તેના બે સિપાઇએ એ જોઇ પોતાના માથાની પાઘડીઓને ગાંઠ બાંધી નીચલો છેડો પાદશાહને હાથે પોહોંચાડયો, ને તેવડે તેને ખેંચી લીધો. અહિં તેને હિંદાલ અને અસ્કરી આવી મળ્યા. ત્રણે ભાઈ નાસતા આગ્રે આવ્યા. ત્યાંનો ખજાનો તથા જે થોડી ફોજ રહી હતી તે લેઈ તેઓ લાહોર ગયા, પણ કામરાને તેમને આશ્રય આપ્યો નહિ. પંજાબ પ્રાંત શેરખાંને આપી તે કાબુલ જતો રહ્યો. હુમાયું સિંધ ભણી વળ્યો. તે દેશ એ વેળા હુસેન આર્ઘુન નામે હાકેમને કબજે હતો. હુમાયુંએ તેને પોતાના પક્ષમાં લેવાની મેહેનત કરી તે વ્યર્થ ગઇ. એ હાકેમે પાદશાહને જેવું તેવું માન આપ્યું પણ પછી સામો થઇ તેને સિંધમાંથી જવાની જરૂર પાડી. કમનસીબ પાદશાહ હવે સિંધના રણની વાટે જોધપુરના માલદેવ રાજાને શરણે જવા નીકળ્યો. રણમાં ભૂખ તરસથી તે અને તેની નાની ફોજ મહા પીડા પામ્યાં. અતિ દુઃખ વેઠી જોધપુર પોહોંચ્યો તેવારે ત્યાંના રાજાએ મદદ આપવાની ના કહી પાછો કાઢયો. આવ્યો તેજ વાટે તે બિચારો પાછો જવા નીકળ્યો. તાપ પુષ્કળ પડતો હતો અને ઝાડ વગરના રેતીના રણમાં તેના દુઃખનો પાર ન હતો. કોઇ ઠેકાણે ઉંડા કુવા આવે ત્યાં થોડાં ઝુંપડાં બાંધી કઠણ અંગના અને જબરા લઢવૈયા લુંટારા રહેતા હતા તેઓ પાણી કાઢવા દે નહિ. તેમની જોડે જુદ્ધ કરવું પડતું અને વખતે હારખાઇ ભૂખ્યા તરસ્યા બીજા મુકામ ભણી ચાલ્યાં જવું પડતું હતું. સ્વારીમાં સ્વારો, થોડાં ઉંટ, ગર્ભવંતી બેગમ, તેની ચાકરડીઓ અને બીજાં બઈરાં હતાં તેથી વધારે આપદા પડી. ચાલતાં ચાલતાં થાક, તરસ અને ચોરના હુમલાથી ઘણાં માણસ માર્ગમાં મરી ગયાં. બહુ બહુ દુઃખ વેઠી માત્ર સાત સ્વારો સહિત પાદશાહ અમરકોટ પોહોંચ્યો. ત્યાંના ભલા રાજા રાણાપ્રસાદે તેને આશ્રય આપ્યો. અહિં અમરકીર્તિ પામનાર પ્રતાપી અકબરનો જન્મ થયો.

प्रकरण १ लुं.

અકબરનો જન્મ બાલ્યાવસ્થામાં હુમાયુંનો ઇતિહાસ. હિંદ ઉપર સ્વારી, અને ફતે. હુમાયુંનું મૃત્યું.

ઊપલા પ્રકરણમાં દર્શાવેલી દુર્દશામાં પાદશાહ હુમાયું અમરકોટના રાજાને ત્યાં મેમાન હતો, તેવારે તેની બેગમે હીજરી સને ૯૪૯ તા. ૫ મી રજબને રવિવારે (ઈ. સને ૧૫૪૨, અકટોબર તા. ૧૫ મી એ) મહાન જલાલુદ્દીન મહમદ અકબરને જન્મ આપ્યો. એ વેળા ટાટાનો સૈયદ અલી શીરાજી, તે વેળાનો શૈખુલ ઈસ્લામ, પાદશાહને આશિરવાદ દેવાને આવ્યો હતો તેના અંગના પવિત્ર વસ્ત્રોનાં ઝભલાં શાહાજાદાને કરાવ્યાં. કેટલોક વખત અહીં રહ્યા પછી અમરકોટ અને બીજા રજપૂત રાજાના સ્વાર લેઇને સિંધના જુન નામે પરગણામાં

* એ રાજાનું નામ સર. ઇ. ઈલિયતના ગ્રંથમાં દરૈસાલ લખ્યુંછે.

હુમાયું ગયો. ત્યાં તેની સામો થવાને સિંધનો હાકેમ શાહ હુસૈન પોતાની ફોજ લેઈને આવ્યો. એની વચ્ચે એક લડાઇ થઇ તેમાં બેઊ તરફ હાની થઈ. એથી કંટાળી હુમાયુંએ કંધાર જવાનો વિચાર કર્યો. તા. ૭ મી મોહોરમ હી. સને ૯૫૦, ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૫૫૩ ને દિવસે તેનો નિમકહલાલ વજીર બેરામખાન ગુજરાતથી આવ્યો. તેણે વચ્ચે પડી સલાહ કરાવી. શાહ હુસેને હુમાયુંને કંધાર જવાને ધન, ઉંટ, સ્વારો વગેરે આપ્યા, પણ તેજ વખતે મીરજા અસ્કરી અને મીરજા કામરાનને એ ખબર મોકલી. કામરાન એ વેળા કાબુલમાં અમલ કરતો હતો, અને અસ્કરી કંધારમાં કરતો હતો. હુમાયું કંધાર ભણી જતો હતો તે અટકાવવાને અને પકડવાને મીરજા અસ્કરી ફોજ સહિત સામો આવ્યો. એની જોડે વઢવા જેટલું સામર્થ એ વેળા પાદશાહમાં ન હોવાથી થોડાક સ્વાર અને બેગમને લેઈ હુમાયું ઈરાન તરફ નીકળ્યો. એ વેળા તાપ બહુ પડતો હતો અને અકબરનું વય માત્ર એક વરસનું હતું માટે તેને છાવણીમાં કેટલાક સરદારોને હવાલે કરી ત્યાંજ રાખ્યો. થોડા દિવસમાં મીરજા અશ્કરી આવ્યો તેણે બાળ કુમારને લેઈ છાવણીનો કબજો કર્યો. ભત્રીજાને અસ્કરી કંધાર લેઇ ગયો અને તેની પત્ની સુલતાન બેગમને સોંપ્યો. કાકીએ ઘણી માયાથી તેની સંભાળ લીધી. કંધારથી એ શાહાજાદાને પછી કાબુલ લેઇ જવાનો આવ્યો.

ઇરાનના શાહ તમાસ્પે હુમાયુંને માન આપી પોતાના દરબારમાં પરોણો રાખ્યો, અને તેનું રાજ્ય પાછું જીતી લેવાને ફોજ આપી સને ૧૫૫૪ માં જવા દીધો. હુમાયુંએ પ્રથમ તેના ભાઈ મીરજા અસ્કરી કનેથી કંધાર ત્રણ માસ ઘેરો ઘાલીને જીતી લીધું, અને શરત પ્રમાણે તે નગર ઇરાની શાહને આપ્યું. ઇરાની લસ્કરનો સેનાપતિશાહ તમસ્પનો બાળકુંમાર શાહ મુરાદ હતો. કાબુલ જીતવા જવાની ઈરાની લસ્કરે ના પાડી તેવારે હુમાયું ત્યાં એકલો જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં તેને સમાચાર મળ્યા કે મુરાદશાહ મરી ગયો, અને કંધારના લોક ઇરાનીઓથી નારાજી થયાછે. એ પરથી તેણે પાછા ફરી કાંઇ યુક્તિ કરી કંધાર તેમની કનેથી પાછું લીધું ને ઈરાની ફોજ પાછી સ્વદેશ ગઇ. કંધાર ધઢ બેરામખાનને સોંપી કાબુલ ઉપર તે ચડ્યો. કામરાન પોતાની સેના લેઇ સામો વઢવા આવ્યો પણ તેની ફોજ ફરી જઇ હુમાયુંને આવી મળી ને કામરાન નાસી ગીજની ગયો. હુમાયુંએ કાબુલ લીધું. કામરાનના જુલમથી શેહેરના લોક બહુ ના રાજી થયા હતા તેથી આ વેળા ખુશી થઈ તેમણે શેહેરમાં હુમાયું પેઠો તે રાત્રે રોશની કરી પોતાની ખુશી દર્શાવી. કામરાનની બેગમે શાહાજાદા અકબરને લાવી તેના માબાપને હવાલે કર્યો. માતા મરિયામ મકાનીબેગમ અને પિતા હુમાયું કુમારને જોઈ અતિ આનંદ પામ્યાં. એ વેળા તેનું વય ચાર વરસ બે મહિના અને પંચ દિવસનું હતું. હિંદાલને કામરાનની પૂઠે મોકલી હુમાયુંએ એક વરસ કાબુલમાં થાક ખાધો ને અકબરને સુંનત કરાવી. કામરાન ગીજનીમાં પેસવા પામ્યો નહિ તેથી ત્યાંથી નાસતો

સિંધમાં ગયો. બીજે વરસે હુમાયુંએ બદખશાન પ્રાંતપર સ્વારી કરીને ત્યાંના હાકેમને હરાવી પ્રાંત તાબે કર્યો. તેના બદખશાન ગયાની વાત જાણી કામરાને એકાએક ગુપચુપ આવી કાબુલનો કબજો કર્યો. એથી અકબર તેને હાથ આવ્યો, હુમાયુંએ ઝટ પાછા ફરી કાબુલને ઘેર્યું. કામરાન અને તેના સાથીઓ બહુ જોરથી અને હઠીલાઇથી લડયા, પણ જીતવાનો લાગ જોયો નહિ તેવારે કામરાને હુકમ કર્યો કે શાહજાદા અકબરને કોટપર લાવી જ્યાં બંદુકની ગોળીઓ અને તોપના ગોળા હુમાયુંના લશ્કરમાંથી પુષ્કળ આવેછે ત્યાં રાખો. પણ અકબરની યયાં માહમ આંકે તેને પોતાની છાતીમાં ચાંપી શત્રુભણી ઉભી રહી કહ્યું લો મારો. તેણીએ અકબરને બચાવી લીધો. કામરાનને કાબુલ છોડી નાસવું પડયું. હુમાયું અને હિંદાલ તેની પાછળ પડયા. કેટલાક વરસ લગી ભાઇઓ વચ્ચે મારામારી રહી. સને ૧૫૫૧ માં કામરાને હુમયુંની છાવણી ઉપર રાતમાં હલ્લાં કર્યાં તેમાં હિંદાલ મારયો ગયો હુમાયું એથી ઘણો દીલગીર થયો. હિંદાલને રજીયા સુલતાના નામે એક દીકરી હતી તેને પાદશાહે અકબર વેરે પરણાવી. બીજે વરસે કામરાન પકડાયો. તેનો પ્રાણ ન લેવો ને તેના અપરાધ માફ કરવા એવી ઇચ્છા પાદશાહે કહી પણ તેના અમલદારોની હઠને લીધે તેણે તેની આંખો ફોડાવી. અકબરની ઉમ્મર ઘણી નાની છતાં હુમાયુંએ તેને ગીજનીનો હાકેમ નિમી ત્યાં અમલ કરવા કેટલાક અનુભવી અને ચતુર સરદારો જોડે મોકલ્યો.

હવે અફગાનીસ્તાનમાં હુમાયુંનો અમલ પૂરો જામ્યો. તેની સામો થનાર કોઇ રહ્યું નહિ તેથી હિંદ જીતવાનો તેણે મનસુબો કર્યો. એ કામ કરવાનો આ વેળા સારો લાગ હતો. સુરકુળના શાહજાદા માંહોમાં વઢતા હતા. તેથી રાજ્ય નબળું પડી અવ્યવસ્થામાં હતું, ને લોક રાજકર્તાથી કંટાળેલા હતા. આગ્રેથી અને દિલ્હીથી હુમાયુંના મિત્રોએ આ સમાચાર જણાવી તેને સ્વારી કરવાને સૂચવ્યું; પરંતુ પાછલી વાત સંભારીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. કામ ભારે જોખમનું હતું. સુરકુળના શાહજાદા અને પઠાણ લોક સમાન્ય ભય જોઇ સંપ કરી એકત્ર થઈ જાય, અને અફગાનીસ્તાનની તેની તોફાની પ્રજા બંડ કરે તો તે અતિ ધાસ્તીમાં આવી પડે. આ ગુંચવણમાં તેનું મન ઘોળાતું હતું તેવામાં કોઈ અમીરે એ દેશની જુની રીત પ્રમાણે શુકન જોવાની સૂચના કરી તે હુમાયુંને ગમી. પાદશાહ એક દિવસે કેટલાક સાથીઓ જોડે શિકાર કરવાને ફરતો હતો તેવારે એ શુકન આ પ્રમાણે જોયા—તેમને પેહેલો જે આદમી મળ્યો તેનું નામ દૌલત હતું, બીજો મળ્યો તેનું નામ મુરાદ હતું, અને ત્રીજો મળ્યો તેનું નામ સાદત હતું. દૌલત એટલે ક્ષેમકુશળ કે ઉદય અને વૃદ્ધિ; મુરાદ એટલે ઈચ્છા; અને સાદત એટલે સિદ્ધિ કે ફતેહ. એ ઉપરથી હુમાયુંએ એમ માન્યું કે ઇશ્વર ઇચ્છા મને યશ આપવાની છે. એથી હિંદમાં જય મળવાની સર્વેને નક્કી આશા થઇ.

હવે યોગ્ય તૈયારી કરી ૧૫૫૩ ના નવેમ્બર માસમાં હુમાયું ઉપડયો. પેશાવરને મુકામે બેરામખાં અને શાહજાદો અકબર કંધાર અને ગીજનીના કસાયલા

જોદ્ધા સહિત તેને આવી મળ્યા. સિંધુ ઉતરી લાહોર પોંચતાં સૂધી કોઇ સામું થયું નહિ અને મુગલો બીન હરકતે લાહોરમાં પેઠા. પંજાબ, જાલંધર, સરહિંદ, અને હિસ્સાર પ્રાંતો હુમાયુંને હાથ આવ્યા. દિલાપુર આગળ કેટલાક અફગાન લડવા ઉભા પણ હાર્યા અને તેમની છાવણી મુગલોએ લૂંટી અને બાયડીઓ હરણ કરી. સિકંદરશાહ સુરને હાથ દિલ્હી હતી તેણે પંજાબના સુબેદાર તાતારખાંને ૩૦૦૦૦ ફોજ આપી સામો મોકલ્યો. સરહિંદની પાસે મચ્છીવાડાના રણમાં બેરામખાં અને અકબરે તેને હરાવી નસાડયો. મુગલ સેના દિલ્હી ભણી ચાલી. સિકંદર પંડે મોટું તોપખાનું, ૮૦૦૦૦ સ્વાર, અને હાથીઓ લેઈ તેમને પાછા કાઢવાને આવ્યો. એને મળવાને બેરામખાં આગળ વધ્યો, પણ શત્રુની મોટી સંખ્યા જોઈ તેણે હુમાયું પાસે મદદ માગી. પાદશાહે તરૂણ અકબરને સ્વારો આપી મોકલ્યો. મુગલ છાવણીના મોટા સરદારો તેને સામા લેવા ગયા. આ કુમક આવ્યા પછી પણ મુગલ ફોજની શંખ્યા પઠાણ લશ્કરથી ચોથે હિસ્સે હતી. તેમછતાં તેઓ યુદ્ધ કરવાને મેદાન પડ્યા. ૧૮મી જુન ૧૫૫૫ ને દિવસે સંગ્રામ થયો. હરોળની સરદારી અકબરે લેઈ હલ્લાં શરૂ કર્યાં. પઠાણ ફોજ હારી તેમાંના હજારો સિપાઇ રણમાં પડ્યા અને સિકંદર પર્વતમાં નાઠો. હુમાયુંએ યુદ્ધનો હેવાલ લખાવી પ્રગટ કર્યો તેમાં જય મેળવનાર અકબરને ઠરાવી તેને બહુ સાબાશી આપી. આ જયથી મુગલ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના થઈ. પંદર વરસ લગી દેશવટો અને સારી નરસી સ્થિતિ ભોગવ્યા પછી હુમાયુંએ સને ૧૫૫૫ ના જુલાઈ માસમાં પાછો દિલ્હીમાં પગ મૂકયો; દિલ્હીની જુમ્મા મસજીદમાં ફરીને તેને નામે ખુત્બો વંચાયો અને ત્યાંની ટંકશાળમાં તેના સિક્કા પાડ્યા. રાજ્યને થાળે પાડવાના કામમાં લાગેલો હતો તેટલામાં તેનું એકાએક અકાળ મૃત્યું થયું. સને ૧૫૫૬ ના જાનેવારી માસની ૨૧ મી તારીખે સૂર્યાસ્તે પાદશાહી પુસ્તકશાળાની અગાશીમાં જઇ થોડીવાર ફરી પાછો ઉતરે તેવામાં પાસેની મસજીદમાં નીમાજ પઢવા જવાની બાંગ પોકરી. તે સાંભળી તેને માન આપવાને શાહ બીજા પગથીયાપર બેઠો. બાંગ પૂરી થતાં અણિયાળી લાકડી હાથમાં હતી તે ઉપર ટેકવી ઉઠવા જાયછે કે લાકડી ખસી ગઈ અને આરસનાં લીસાં પગથીયાં ઉપરથી બાદશાહનો પગ લપશી ગયો તેથી તે ઊચી સીડીએથી નીચે પડયો. પડતાંવારને અચેત થઈ ગયો તેથી નોકરો તેને ઉંચકી મેહેલમાં લેઈ ગયા. થોડીવાર પછી ભાન આવેથી તે બોલ્યો. તેને સાજો કરવાની હકીમોની મહેનત છૂટી પડી. એ વેળા શાહજાદો અકબર પંજાબમાં હતો તેને બોલાવવાને બીજે દહાડે માણસ મોકલ્યાં. ૨૪ મી જાનેવરી ૧૫૫૬, ૧૫ મી રબીઉલ અવ્વલને દિવસે તે દેવલોક પામ્યો. "હુમાયુંન બાદશાહ અઝ બામ ઉફ્તાદ." એ વાક્યમાં એના મરણની તારીખ આવેછે, પણ એમાં એક વરસ ઓછું કહ્યુંછે એમ અબુલ ફાજલ કહેછે. એ વખત એની ઉમ્મર ૫૧ વરસની હતી. હુમાયુંનાં લક્ષણમાં કેટલીક ખોડ છતાં તે ઉદાર અને ભલાં હતાં. તે સ્વભાવે ઘણો શૂરો હતો પણ સેનાપતિના કામમાં બાબર કે શેરખાંને પોહોંચે તેવો નહતો. ઘણીકવાર પોતાના ભાઇઓને અને બીજા બંડખોર સરદારોને દયા કરી તેણે માફી બક્ષી હતી. વિદ્વાન અને બુદ્ધિવાન

માણસોને તે માન અને આશ્રય આપતો અને ગુણની બુજ જાણતો. તે પંડે ભણેલો હતો અને કવિતા જોડી શકતો. શાહજાદા અકબરને ભણાવવા પણ તેણે યોગ્ય લક્ષ દીધું હતું અને નાનપણથી તેને સરકારી તથા લશ્કરી કામમાં નાખી રાજકાજનો અનુભવી કર્યો હતો.

प्रकरण ३ जुं.

બેરામખાનનો કારભાર.

અકબરના અમલનું પહેલું વર્ષ—આ બાદશાહે ઇલાહી નામે નવો સને ચલાવ્યો. ૧૦ મી (૧૧ મી) માર્ચ ઈ. સ. ૧૫૫૬, હીજરી સને ૯૬૩ તા. ૨૭ મી રબીઉ-આખરે તેનો આરંભ થયો. પિતાનું મરણ થયું તેવારે અકબરનું વય ૧૩ વરસ અને ચાર માસનું હતું. બેરામખાન જોડે પંજાબમાં તેના પઠાણ શત્રુઓને જીતવાના કામમાં લાગ્યો હતો તેવારે એ માઠા સમાચાર જાણી અકબર ભારે શોક પામ્યો. મુગલ ફોજના સરદારોની સંમતિથી બેરામખાંએ પોતાની કલાનોની છાવણીમાં તુરત અકબરની દુવાઇ ફેરવી, અને જુવાન પાદશાહે તેને ખાનખાનાનનો ઇલકાબ આપી મુખ્ય વજીર નિમી કુલ અધિકાર સોંપ્યો.

મુગલ પાદશાહનો અમલ હજી ભરતખંડના થોડાજ ભાગમાં સ્થાપન થયો હતો. સિકંદરશાહ સુર હારી ઉત્તરના પર્વતોમાં ભરાયો હતો, પણ તેની સત્તા વિનાશ પામી ન હતી; જુની પઠાણ ફોજનો ઉત્તમ ભાગ હજી તેની સેવામાં હતો. સુલતાન મહમદ સુર અદાલી અને તેનો હિંદુ વજીર હિમું પૂર્વમાં પૂર જોરપર હતા. મધ્ય હિંદના, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણ હિંદનાં હિંદુ અને મુસલમાની રાજ્યો સ્વતંત્ર અને જબરાં હતાં. વળી નારાજી થયેલા માજી પઠાણ રાજ્યના સરદારો અને સિપાઇઓ દેશમાં પુષ્કળ હતા; તેની જોડે નવો પાદશાહ ઉમરે આવેલો નહિ, ને તેની મુગલ સેના તમામ એકઠી કરે તોએ ત્રીશ હજારથી વધારે નહતી તથા તેના સરદારો પુરા કહ્યાગરા નહતા. પઠાણ લશ્કર એક લાખથી વધારે હતું. હિંદુસ્તાનમાં એ વર્ષે લગભગ દુકાળના વખત જેટલી મોઘવારી હતી ને તેમાં દિલ્હીમાં તો પૈસા ખર્ચતાં અન્ન મળતું નહિ; માણસ માણસને મારી ખાતા. આ સંકટમાંથી તેને ઉગારનાર અને તેના રાજ્યને મજબૂત કરનાર બહાદુર, બુદ્ધિમાન અને દૃઢ મનનો બહેરામખાન હતો. તે સ્વભાવે કઠણ અને એટલો ગર્વિષ્ટ હતો કે પાદશાહને પણ લેખવે નહિ. તોપણ ચતુર અકબર તેના ગુણપર નજર રાખી તેને વળગી રહ્યો, અને કિશોર વયમાં છતાં પોતાની વિશાળ બુદ્ધિ, શૂર અને ચપળતા વડે શત્રુઓને જીતવાને તત્પર થયો.

અકબર રાજ્યાસને બેઠો ત્યાર પછી થોડા વખતમાં શાહ અબુલ મ'આલી નામે સૈયદના ઉપર બંડ કરવાનો શક જવાથી ખાનખાનાએ તેને પકડી મારી નાખવા માંડ્યો, પણ તરણ પાદશાહે તેને અટકાવ્યો. અમલના આરંભમાં ગુનો સાબિત થયા વિના માત્ર શક ઉપરથી સૈયદને મારવો એ ઠીક નહિ એમ કહી તેનો પ્રાણ ઉગાર્યો. હવે સુલતાન સિકંદરસુરનો નાશ કરવાને પાદશાહી ફોજકામે લાગી. શિવાલિક પર્વતની ત-

લેટી કને તેની સેના પડી હતી તેને હરાવી પણ તે પંડે નાશી ડુંગરોમાં ભરાયો. છ માસ સૂધી મુગલ ફોજ તેની કેડે પડી, પણ તે હાથ આવ્યો નહિ. નગરકોટનો રાજા રામચંદ્ર (બીજું નામ ધરમચંદ) એ ડુંગરી મૂલકમાં સર્વેથી મોટો હતો તે પાદશાહને તાબે થયો. વર્ષાઋતુ બેઠાથી પાદશાહે લશ્કર સહિત જાલંધરમાં આવી પાંચ મહિના લગી મુકામ કર્યો.

તાર્દીબેગ નામે મોટો અને હુમાયુંનો માનીતો સરદાર દિલ્હીમાં કામ ચલાવતો હતો તેણે તે શેહેરમાં અકબરની આણ ફેરવી, તેને નામે ખુતબો ભણાવ્યો હતો, અને બીજા સરદારોની સાહેતાથી ત્યાં અને આસપાસના પરગણાઓમાં બંદોબસ્ત રાખ્યો. હુમાયુંના વખતથી મુનીમખાન કાબુલનો સૂબેદાર હતો તથા તેના બીજા શાહજાદા મીરજાં મહમદ હકીમનો અતાલિક એટલે રક્ષક હતો. હુમાયુંનો જનાનો પણ કાબુલમાં હતો. કંધાર શેહેર અને તેના તાબાના પ્રાંતો બેરામખાનને જાગીરમાં આપ્યા હતા. બદખશાન પ્રાંતનો હાકેમ મીરજાં સુલેમાન હતો તેણે બળવો કરી કાબુલ ઉપર સ્વારી કરી અને મુનીમખાંની પાસે તે શેહેરનો બચાવ કરવા જોગ લશ્કર ન હોવાથી તે તેને નમ્યો. આ બનાવ કાબુલમાં બન્યા તેવામાં દિલ્હીથી સમાચાર આવ્યા કે સુલતાન અદલીસુરની ફોજે, તેના સેનાપતિ હિમુંની સરદારી નીચે, આગ્રા ઉપર સ્વારી કરી; આગ્રાના હાકેમ શિકંદરખાં ઉજબેગથી તે નગરનો બચાવ થઈ શક્યો નહિ તેથી શેહેર ખાલી કરી દિલ્હી ગયો; હિમું તેની પાછળ પડયો. હિમું દિલ્હીની નજીક આવ્યો તેવારે તાર્દીબેગ વગેરે સરદારો મુગલ સેના લેઇ તેની સામા જુદ્ધ કરવા ગયા ને સંગ્રામ થયો તેમાં હાર્યા; તાર્દીબેગ નાઠો અને હિમુંએ દિલ્હી શેહેર પોતાને કબજે કર્યું. આ સમાચાર આવ્યા પછી તાર્દીબેગ અને બીજા નાશીઆવેલા મુગલ સરદારો પંડે પાદશાહી છાવણીમાં આવ્યા. રાજ્યધાનીનું રક્ષણ કરવાને વધારે કોશીશ ન કરતાં ઝટ તેને છોડી દીધાને માટે બેરામખાંએ તાર્દીબેગનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, અને તેના મુખ્ય સાથીઓને કેદ કર્યા. આ સજાથી મુગલ સરદારોના મનપર સારી અસર થઈ. પાદશાહના ફુવા ખ્વાજા ખીજરખાનને કેટલુંક લશ્કર આપી સીકંદર સુરની પાછળ લાગ્યા રહેવાનું કામ સોંપી અકબર અને બેરામખાન હિમુંની સામા ગયા.

હિમું મૂળે ગરીબ ગાંધી હતો. એ સ્થિતિમાંથી તે પોતાના બુદ્ધિબળવડે સુલતાન અદલી સુરની નોકરીમાં ચડતો ચડતો તેનો મુખ્ય વજીર અને સેનાધિપતી થયો. દિલ્હી હાથ આવેથી ફૂલાઇ જઈ તેણે વિક્રમાજીત નામ ધારણ કર્યું. તેની સોડે ઇસ્તામ્બુલથી મંગાવેલું તોપખાનું, દોઢ હજાર કે તેથી વધારે યુદ્ધ કરવાને શીખવેલા હાથી, પુષ્કળ ઘોડેસ્વાર અને પાળાનું મોટું બળવાન સૈન્ય હતું, તે લેઈ તે પાદશાહી ફોજને જીતવાને ચડયો. તેની હરોળમાં તોપખાનું હતું તે પાણીપતના રણમાં પોહોચ્યું તેવારે અકબરની હરોળે તેના ઉપર હુમલો કરી તેને જીતી લીધું. એ ખબર જાણી હિમું નાખુશ થયો પણ હિમ્મત ન હારતાં આગળ વધ્યો. પોતાની ફોજના સરદારોને બોલાવી ભાષણ કરી તેમને પાનો ચડાવ્યો, મસ ધન આપવાનાં વચન આપ્યાં, અને પ્રત્યેકને બેસવાને હાથી આપ્યો. પોતે પોતાના હવા નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઈ સંગ્રામને

માટે સેનાને ગોઠવી. જમણે અને ડાબે હાથે બે જબરી ટુકડીઓ રાખી પંડે ૫૦૦ હાથી અને ૨૦૦૦૦ હજાર રજપૂત અને અફ્ગાન એટલે પઠાણ સ્વારો સહિત મધ્યભાગે રહ્યો. શુક્રવાર તા. ૨જી મોહોરમ હી. સને ૯૬૪ (ઇ. સને ૧૫૫૬ તા. ૫ મી નવેમ્બરે) સંગ્રામ થયો. મુગલ ફોજના હુસેન કુલીખાં વગેરે સરદારોએ શત્રુના કેટલાક હુમલા પાછા વાળ્યા પછી, અકબરના લશ્કરનો મધ્ય ભાગ ખાન જમાનની સરદારી નીચે હતો તેના ઉપર હિમું જાતે પોતના હાથીઓ સહિત ધસ્યો. મુગલોએ તેના ઉપર તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો તેમાંનું એક તીર તેની આંખમાં ભોકાઇ અંદરના ભાગમાં પેઠું. હિમું અચેત થઇ હોદામાં પડ્યો તે જોઇ તેની સેના ના ઉમેદ થઇ નાસવા લાગી ને મુગલ ફોજે પાછળ પડી તેમાંના ઘણા માણુસને વાઢી નાખ્યા. અચેત થઈ પડેલો હિમું મુગલોને હાથ આવ્યાથી તેને અકબરની હજૂરમાં આણ્યો. બેરામખાંએ તરૂણ પાદશાહને કહ્યું કે આ કાફર દુશ્મનનો શિરચ્છેદ કરી ગાઝી કહેવાઓ. અકબર કહે એ અચેત મુડદાલ થયોછે, એના ઉપર હાથ કરવામાં શો માલ છે? એનામાં શુદ્ધિ અને કૈવત હોત તો હું તેમ કરત. પછી બેરામે પંડે તેનું ડોકું વાઢી નાખી કાબુલની ભાગોળે લટકાવવાને મોકલ્યું ને તેના શરીરને દિલ્હીના દરવાજાપર મૂકવાને મોકલ્યું. શત્રુનું દળ દિલ્હી ભણી નાઠું તેની પૂઠે સિકંદરખાન ઉઝબેકને મોકલી મુગલ ફોજે તે રાત્રે પાણીપતના રણમાં મુકામ કર્યો. બીજે દહાડે ત્યાંથી ઉપડી દિલ્હી જવાની આજ્ઞા થવાથી મુગલસૈન્ય વચમાં અટક્યા વિના ત્યાં ગયું. પાદશાહ તે રાજ્યધાનીએ પોચ્યા તેવારે નગરવાસીઓ તેને આવકાર દેવાને સામા તેડવા આવ્યા. દિલ્હીમાં એક માસ મુકામ રાખ્યો તે દરમિયાન જાણવામાં આવ્યું કે માજી સુલતાન શેરશાહના ગુલામ હાજીખાન મેવાડ દેશના અલવાર નગરનો કબજો કરી ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડવાનો યત્ન કરેછે, અને હિમુંનો બાપ અને ખટલો પણ ત્યાં છે. ગુલામ હાજી શૂરો અને હોશીઆર સેનાપતિ હતો માટે તેને તુરત જીતવાની જરૂર હતી. નાસિરૂલ મુલ્ક પીરમહમદને વિણી કાઢેલું લશ્કર આપી તેની ઉપર પાદશાહે મોકલેલો તેની સામા થવાને ન થોભતાં હાજીખાં નાઠો અને અલવાર તથા તેની આસપાસના મેવાડના પ્રાંતો પાદશાહી અમલદારોને કબજે આવ્યા. દેવતી માજારી નામે હિમુંનું જન્મ સ્થળ હતું ત્યાં પઠાણુ લોક નાઠા. પાદશાહી ફોજે ત્યાં જઇ તેમના ઉપર હુમલો ર્ક્યો. ગઢ મજબૂત હોઇ લડાઇ જબરી થઇ પણ અંતે મુગલો જીત્યા. હાજીખાં અજમેર ભણી નાઠો, અને હિમુંનો ઘરડો બાપ, અને તેનો તમામ કબીલો, અને ખજાનો મુગલોને હાથ આવ્યો. તે ડોસાને મુસલમાન થવાની શરતે જીવતદાન આપવાનું નાસિરૂલ મુલ્કે કહ્યું. ડોસાએ જવાબ દીધો કે "આજે એંસી વરસ થયાં હું મારા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પરમેશ્વરને પૂજાંછું તે હવે કેમ છોડું? શું! તમારો ધર્મ, સમજ્યા વિના, મોતના ભયને લીધે, સ્વીકારૂં?" નાસિરૂલ મુલ્કે એ ઉત્તર ધ્યાનમાં ન લેતાં તે વૃદ્ધ પુરૂષના અંગમાં તરવાર ભોકી તેનો પ્રાણ લીધો. અકબરના માણસો એવા અંધ હતા. પુષ્કળ લૂંટ અને પચાસ હાથી લેઇ એ ફોજ પાછી દિલ્હી આવી.

હાજીખાં અજમીર ગયો ત્યાં તેની અને અજમીરના રાણાની વચ્ચે ટંટો થયો. મોટું જુદ્ધ થતું તેમાં રાણો હાર્યો, અને અજમીર અને નાગોર અફગાન સરદારને હાથ આવ્યાં. તેની આ ફતેહના સમાચાર અકબરને થવાથી તેણે સૈયદ મહમદ કાસિમ નૈશાપૂરીની સરદારી નીચે તેને જીતવાને મુગલ ફોજ મોકલી; પણ પછી ખબર મળી કે હાજીખાં એટલો સબળ છે કે તે ફોજની સામા ટક્કર ઝીલી સકશે માટે પાદશાહ બેરામખાંને જોડે લેઈ પંડે તે ફોજની મદદે ગયા. પ્રથમ હિસાર ગયા અને ત્યાંથી સરહિંદમાં પિતાની કબર હતી તેનાં દર્શન કરી અજમીર તરફ સ્વારી ચાલી. આ વાતની જાણ હાજીખાનના લશ્કરને થવાથી તે વિખરાઇ ગયું; સિપાઇ પોતપોતાને ઘેર ગયા અને હાજીખાં પંડે ગૂજરાતમાં નાઠો, મહમદ કાસિમે અજમીર ગઢનો કબજો કર્યો, અને જીતસારન નામે રજપૂત સંસ્થાન હતું તે બીજા સરદારોએ જીત્યું,

બીજું વરસ. અકબરના અમલનું બીજું વરસ મંગળવાર તારીખ ૯મી જુમાદલ અવલ હી. સને ૯૬૪ (માર્ચ ૧૦મી ૧૫૫૭) ને દિવસે બેઠું. લાહોરના સૂબેદાર ખીજરખાં ખ્વાજાને સુલતાન સિકંદરસુરે હરાવ્યાના સમાચાર મળ્યાથી પાદશાહ પંડે સિકંદરને જીતવાને ચડ્યા. તેની ફોજ જાલન્ધર પોહોતી તે વારે સિકંદર પાછો હઠી શિવાલિકના ડુંગરી મુલકમાં ગયો. મુગલ સેના તેની પાછળ ગઈ, પણ સિકંદર વઢવાને મેદાનમાં ન આવતાં માણકોટ નામે ગઢમાં ભરાયો. પાદશાહે તે ગઢને ઘેરી લીધો.

એ ઘેરાનું કામ ચાલતું હતું તેવામાં અકબરની મા મરિયામ મકાની અને પાદશાહી કુટુંબની બીજી બેગમો કાબુલથી આવ્યાં. તેઓ એક મજલ દૂર રહ્યાં તેવારે અકબર હરખ ભર્યો પોતાની માને સામે તેડવા ગયો. મા દીકરો મળી ઘણો આનંદ પામ્યાં.

ઘેરાનું કામ જોરથી ચાલ્યું તોપણ ઘણા માસ પોહોંચ્યું. અંતે સિકંદરને બચવાનો સંભવ જણાયો નહિ અને તે હેરાન બહુ થયો તેવારે તેણે તાબે થવાનું કહેણ મોકલ્યું. તેની અરજપરથી અકબરે અત્કાખાનને તેની જોડે કરારની સરતો ઠરાવવાને મોકલ્યો. સિકન્દરે તેની આગળ કરગરીને કહ્યું કે જે કામ મારાથી પાર પાડી શકાય નહિ તેવું મેં માથે લીધું છે. પાદશાહની સામા થવાથી મને લાભ થાય તેવું નથી એ હું જાણુંછું માટે મને કૃપા કરી બંગાળે જવા દો. હું પાદશાહને તાબે રહીશ અને મારા દીકરાને ઓળમાં આપીશ. અત્કાખાંએ પાછા આવી એ અરજ ખાનખાનને જણાવ્યાથી તેણે તે કબૂલ કરવાની પાદશાહની મંજૂરી લીધી. સિકંદરે પોતાના દીકરા અબદુર રહેમાનને પાદશાહને શરણે મોકલ્યો, તથા પચાસ હાથી તથા બીજી જણસો ભેટ કરી, અને તા. ૨૭મી રમઝાન હી. સ. ૯૬૪ને દિવસે માણકોટ ગઢ આપી તે બંગાળે ગયો. તા. ૨જી શા અવલને રોજ મુગલ ફોજ ત્યાંથી ઉપડી લાહોર ભણી ચાલી.

માણકોટનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવામાં એક દિવસે ફતુહા અને બકશા નામે બે હાથીને પાદશાહની ગમતને માટે લડાવ્યા; તે હાથી એક એકને ધકેલી હઠાવતા ખાનખાનાનના તંબુની બહુ નજીક ગયા. એ વેળા બેરામખાં માંદો હતો; ગુમડાં થવાથી તે બહાર નિકળી શકતો નહતો. તેના મનમાં શક આવ્યો કે પાદશાહી હજૂરી નોકરોએ

જાણી જોઇને હાથીને તે તરફ હંકાવ્યા; ખાનના સાથીઓએ તેના શકને ટેકો આપ્યો. તેપરથી તેણે પાદશાહને અરજ કરી કે મારા નિન્દકોએ મારા કયા ગુનાહને માટે આપની મારાપર ઇતરાજી કરાવી. અકબરે તેને કહાવ્યું કે એ અણધાર્યો બનાવ હતો. પરંતુ બેરામની તેથી ખાતરી ન થવાથી લાહોરને મુકામે તેણે અત્કાખાનને કહાવ્યું કે મારૂં અપમાન કરવાની સલાહ પાદશાહને તેં આપી એવો મને શક છે. એ સાંભળી અત્કાખાન ઘણો ખેદ પામ્યો; પોતાના બધા દીકરાને જોડે લેઈને બેરામને ઘેર ગયો. અને કુરાન ઉપર હાથ મૂકી કસમ ખાઇ તેણે એ સંદેહ તેના મનમાંથી કાઢી નાખ્યો.

ચાર મહીનાને ચૌદ દહાડા રહી પાદશાહી સ્વારી લાહોરથી ઉપડી દિલ્હી ભણી ચાલી. વચમાં જાલંધરને મુકામે અકબરે પોતાની ફોઇના દીકરાની દીકરી સુલતાન બેગમને બેરામખાન વેરે પરણાવી. માજી પાદશાહ હુમાયુંએ એ પ્રમાણે કરવાનું વચન આપ્યુ હતું તે અકબરે અમલમાં આણ્યું. એ પ્રસંગે ખાનખાનાને મોટી જીઆફત કરીને પાદશાહને જમવાનું ઈજન કર્યું. નોતરૂં સ્વીકારી અકબરે તેને માન આપ્યું. બેરામે તે દિવસે ઘણે ઉદારપણે ખરચ કર્યો.

ઇલાહી વર્ષ ૩ જું. દિલ્હીમાં આવી પાદશાહે પ્રજાના અને લશ્કરના કામપર ધ્યાન આપ્યું. ખાનખાનાન અને બીજા પ્રધાનો અને ઉમરાવો હપ્તામાં બેવાર દીવાનખાનામાં હાજર થઇ પાદશાહના હૂકમ પ્રમાણે કામ કરતા. મરહુમ પાદશાહની કારકિર્દીમાં ખ્વાજા કલાનબેગ કરીને મોટો ઉમરાવ હતો તેનો દીકરો મુસાહિબખાન બેરામ જોડે દ્વેષ બાંધી બેઠો હતો માટે તેને બેરામે મારી નંખાવ્યો. એ વરસમાં એક દિવસે લખના નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઇ પાદશાહ ફરવા નિકળ્યા. માર્ગમાં તે હાથી બીજા હાથીની પાછળ દોડયો અને વચમાં ખાડી આવી તેમાં પડયો. અકબર પોતાને સ્થાનેથી ઉછળી હાથીના કુંભસ્થળ ઉપર પડયા અને તેનો પગ હાથીના ગળામાં માવધને પગ ટેકવવાનો પટો હતો તેમાં ભરાયો. તેની પાછળ બેઠેલો નોકર નીચે ભોંયપર પડયો, પણ પાદશાહ પંડે બીજા માણસોએ ભેગા થઇ તેના પગને પટામાંથી છૂટો પાડયો ત્યાં લગી તેને વળગી રહ્યા. હાથી પોતાના બળેકરી ઉભો થયો અને ખાડીમાંથી નિકળ્યો. અકબરશાહ ફરીને તેની ઉપર ચઢી બેઠા અને સહીસલામત મેહેલે પધાર્યા. ૭ માસ પછી તેઓ હોડીમાં બેશી જમના નદીની વાટે આગ્રે સિધાવ્યા.

બેરામખાનનો મુખ્ય કારભારી (વકીલ ઇ મુલ્ક) મૌલાના પીરમહમદ શિર્વાની હોવાથી રાજ્યનું સર્વ કામકાજ તેને હાથ હતું. સર્વ અકાબર એટલે અમીર ઉમરાવ અને સરદારો અને અમલદારને ખાનખાનાનને અરજ કરવી હોય તે પ્રથમ તેઓ તેને કરતા તેથી તેને મળવાને નાના મોટા ઘણા તેને ઘેર જતા. આથી ફૂલાઇ જઇ તે કોઇને ભાગ્યે મળે, અને કેટલાક દહાડા તો ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યો નહિ. માંદાને જોવા જાય તેમ બેરામખાન તેને જોવા ગયો. તેને બારણે ઉભેલા ગુલામે તેને અંદર પેસવા ન દેતાં કહ્યું ઉભા રહો હું અંદર જઇ ખબર કરી આવું. બેરામને એથી ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો. એ જાણી, પીરમહમદ દોડી આવ્યો ને માફ માગવા લાગ્યો. ખા-

નખાનાને કહ્યું તારા ગુલામે મને અટકાવ્યો શા માટે! પીરમહમદ કેહે તેણે આપને ઓળખ્યા નહિ. બેરામખાં કહે તેના મનની વાત તેં કેમ જાણી! એટલું બોલવું થયા પછી તેઓ અંદર ગયા, પણ પીરના નોકરોએ બેરામખાનના અનુચરોને તેની પાછળ ઘરમાં જવા દીધા નહિ. માત્ર તાહિર મહમદ સુલતાન વાર્યો ન રહેતાં અંદર ઘૂસ્યો, થોડીવારે ઉઠી ખાનખાનાન પોતાને મકાને ગયા, અને પીરમહમદની કરણી ઉપર વિચાર કરી થોડે દહાડે તેને કહાવ્યું કે "તું કંધારમાં આવ્યો તેવારે કંગાળ વિદ્યાર્થી હતો. તારામાં કાંઇ ગુણ દેખી મેં તને આટલે મોટે દરજ્જે ચડાવ્યો, પણ તું એ મોટાઇને યોગ્ય નથી; તારામાં કુલક્ષણ બળવત્તર થયાંછે. માટે તારી પાસેથી તમામ કામ અને તને આપેલી બધી પદવીઓ થોડા વખત સૂધી લેઇ લઉછું." ત્યારપછી તેની જગા હાજી મહમદ સીસ્તાનીને આપી અને તેને બયાન ઘઢમાં પરહેજ કર્યો, ને પાછળથી મક્કે હજ કરવાને મોકલ્યો. મક્કે ન જતાં તે ગૂજરાતમાં રહ્યો ને બેરામખાનનો અમલ ઉતર્યા પછી પાછો દરબારમાં આવ્યો. બેરામખાનના વગથી દિલ્હીના શેખ ગદાઇ વલદે શેખ જમાલ કમ્બુને સદારત. ઈમ માલિક એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશની જગા મળી. એ જગા જેને મળે તેની પદવી હિંદુસ્તાન અને ખોરાસાનના તમામ અકાબરોથી ઊંચી ગણાતી. મીર અબદુલ લતીફ કઝ્બીની નામે લાયક પુરૂષને અકબરનો શિક્ષક ઠરાવ્યો. પાદશાહ તેની પાસે ઘણીવાર ગુહ્ય અર્થવાળી ગજલો વાંચતા.

ગ્વાલિયરગઢ તેની ઊંચાઈ અને મજબૂતાઈને માટે પ્રખ્યાત હતો અને તેમાં આગળ મોટા રાજા વસતા. સુલતાન મહમદ આદિલના ગુલામ સુહેલના કબજામાં તે આવેલો હતો. આગ્રાને રાજનગર કર્યા પછી અકબની ફોજે તેને જીતી લીધો. આગ્રાની પાડોસમાં હવે જબરામા જબરો ઘઢ ચંબલ નદીને ડાબે કાંઠે હાથકંત કરીને હતો. તેમાં ભાદોરિયા વગરે રજપૂતો વસતા. તેઓ શૂરા અને સંખ્યામાં ઘણા હતા, અને હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની સામા બંડ કરી સદા જુદ્ધ કરતા. અધમખાં નામે સરદાર વિષે બેરામખાંના મનમાં પૂરો ને પક્કો વહેમ હતો માટે તેને એ કિલ્લો અને તેની આસપાસનાં પરગણાં જાગીરમાં આપી ત્યાં મોકલ્યો. એ રીતે તેણે દુશ્મનને પાદશાહની હજુરમાંથી ખસેડયો અને બંડખોર રજપૂતોને જીત્યા.

ઇલાહી વર્ષ ૪થું.—પઠાણ લોકોને કબજે જવાનપુર હતું તે આ વરસમાં મુગલ સરકારે વશ કર્યું. ખાનજમાનની સરદારી તળે મોટું લશ્કર ત્યાં ગયું. અફગાનો હિંમતથી વઢયા પણ જય પામ્યા નહિ, અને તેમનો તે મૂલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો. એજ વરસમાં રણથમ્ભોર જીતવાને હબીબઅલીખાનને મોકલવામાં આવ્યો. પ્રથમ સુલતાન શેરખાનની તરફથી તેનો ગુલામ હાજીખાન ત્યાં અમલ કરતો હતો. એ પ્રાંતમાં રાય ઉદેયસિંહ મોટો બળવાન રાજા હતો તેના કોઇ રાય સર્જન નામે સગાને હાજીખાને તે ગઢ વેચાતો આપ્યો હતો. હબીબઅલીએ તે ગઢને ઘેરી લીધો અને આસપાસનાં પરગણાં લૂંટી ઉજડ કર્યાં: ત્યાર પછી અમીરો પોત પોતાની જાગીરોમાં ગયા. એ વરસમાં શેખ મહમદ ઘઉસ પોતાના ઘણાક ચેલા અને નોકરો સહિત ગૂજરાતથી

આગ્રે આવ્યો. તેને પાદશાહની મુલાકાત થઈ, પણ શેખ ગદાઈ જોડે તેને બનાવ નહતો અને ખાનખાનાન અને શેખ ગદાઇ એક હતા તેથી શેખ ધઉસને તેની ઉમેદ પ્રમાણે લાભ થયો નહિ. તે નાખુશ થઇને ગ્વાલિયરમાં જઈ રહ્યો ને પાદશાહે તેને એક કરોડ (ટકા)નું વરસાસન કરી આપ્યું.

બેરામખાંએ ખાનઝમાનના ભાઇ બહાદુરખાનને માળવા જીતવા મોકલ્યો. એ સમે તે દેશ બાજબહાદુર નામે અફગાન સરદારને હાથ હતો. મુગલ સેના સીરીનગર તલક ગઇ તેવામાં બેરામખાન અને અકબરશાહની વચમાં અણબનાવ થવાથી બેરામખાંએ તેને પાછી બોલાવી.

ઇલાહી વર્ષ ૫મું. તા. ૧૬મી જુમાદલ આખિર હીજરી સને ૯૬૭, તા. ૧૦મી માર્ચ ઇ. સને ૧૫૬૦ ને રોજ બેઠું. રાજ્યનો ઘણોખરો વહીવટ બેરામખાનને હાથ હતો. તેના ઉપર અદેખાઇ અને દ્વેષ રાખનારા માણસો પાદશાહના વહાલા થવાને તેની આગળ તેની નિન્દા કરી તેના ઉપર ઇતરાજી આણવાપર મંડ્યા હતા. એ માણસોમાં અધમખાન મુખ્ય હતો. એની મા નામે માહમઅંકે અકબરને ધવરાવી ઉછેર્યો હતો તેથી તે બાઇની સત્તા દરબારમાં ઘણી હતી. તે પાદશાહી જનાનખાનાની દેખરેખ રાખનાર ઉપરી અને અકબરને બહુ વહાલી હતી તેથી અધમખાન દરબારી ઉમરાવોમાં શ્રેષ્ઠ હતો. એ અને એની મા બેરામને ખરાબ કરવાની સદા કોશીશ કરતાં. પરંતુ ખાનખાનાનનાં ડહાપણ અને ચતુરાઈ આગળ તેમની ધારણા અદ્યાપિ પાર પડી નહોતી; અકબરે તેમની શીખવણી હજી સૂધી માની નહોતી. પણ આ વરસમાં પાદશાહ એક સમે જમના નદી ઓળંગી સામે તીરે મૃગયા રમવા ગયો, અને બેરામખાન પાછળ આગ્રામાં રાજકાજ ચલાવતો રહ્યો. અકબર આગળ વધી સિકંદરનગર લગી ગયો. એ શહેર દિલ્હી અને આગ્રાની વચ્ચે બંનેથી સરખે અંતરે છે. દિલ્હીમાં એ વેળા શહાબુદ્દીન નૈશપુરી નામે સરદાર હાકેમ હતો અને અકબરની મા મરિઆમ મકાનીનો મુકામ તેવારે દિલ્હીમાં હતો. માહમઅંક એ શહાબુદ્દીનની સગી અને મોહોબતવાળી હતી અને તે બે અંદરખાને મળતિયાં હતાં. એ પરથી તે બાઇએ એમ ધાર્યું કે પાદશાહ દિલ્હી જાય તો શહાબુદ્દીન જોડે મળી તેને એવો ભંભેરીએ કે તેને બેરામખાન જોડે અણબનાવ થાય અને રાજ્યની લગામ તેની પાસેથી તે છીનવી લે. અકબરને દિલ્હી લેઇ જવાને તે બાઈએ કહ્યું કે, મા મરિયામ મકાની બીમાર અને નાકૈવત થયાં છે અને આપને મળવાને બહુ ચાહેછે. પોતાની માતુશ્રીને માંદી સાંભળી અકબરનું મન ખેદ પામી ચિન્તાતુર થયું. તેને જોવાને તે દિલ્હી ગયો. શહાબુદ્દીન સામો તેડવા આવ્યો તેની જોડે પાદશાહ ત્યાં જઇ માને મળ્યો. અહિ માહમઅંકે અને શહાબુદ્દીને તેને ખૂબ ભમ્ભેર્યો. તેને માહમઅંકે કહ્યું કે જ્યાંલગી બેરામખાનને હાથ મુખ્ય વજીરાત છે ત્યાંલગી આપ જાણે પાદશાહજ નથી તેવું રહેવાનું; આપની ખુશી મુજબ કાંઇ થઇ શકશે નહિ કેમકે તમામ

અધિકાર ખાનખાનાનને હાથ છે, અને તેની મરજી પ્રમાણે આપને વર્તવું પડેછે. વગેરે બીજાું ઘણુંક કહ્યું અને બેરામખાન હમેશ અકબરને રાજી રાખવાને આતુર નહતો તોપણ શાહનું મન ચળ્યું નહિ. આપઅખત્યારી થવાની લાલચે તે ડગ્યો નહિ તેવારે એ કપટી નારીએ સ્ત્રીચરિત્ર કરી પોતાની ધારણા પાર પાડી. તે બોલી કે જ્યારે ખાનખાનાનના જાણવામાં આવશે કે મારી શીખવણીથી આપ દિલ્હી ગયા ત્યારે તે મારાપર ખાર રાખશે ને મારામાં તેની ટક્કર ઝીલવાનું બળ નથી માટે મને મક્કે જવાની રજા આપો. હજૂરમાં રહી આપની સેવા કરવાને બદલે ત્યાં રહી હું આપના કલ્યાણને માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ. પોતાની ધાવ તરણ શાહને એટલી બધી વહાલી હતી કે તેનાથી એમ જૂદા પડવાને તે રાજી નહતો. તેણે કહ્યું કે ખાનખાનાનને હું કહેવડાવુંછું કે તારો વાંક માફ કરે. પછી અકબરે બેરામખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે, "આપની સલાહ લીધા વિના હું અહિં આવ્યોછું તેથી મારા હજુરી માણસોપર તમારા મનમાં વહેમ ઉત્પન્ન થયો હશે; પણ તમારે એ વહેમ દૂર કરી શાંત મને મારી સેવા કર્યાં જવી." શહાબુદ્દીન અહમદ ઘણો જાગૃત અને સાવચેત હતો. તેણે ગઢોમાં રાખેલી ફોજ વધારી જાપતો મજબૂત કર્યો, રાજ્યકાજનો વહીવટ પોતાને હાથ લેવાની યુકિતઓ કરી, અને માહમઅંકની જોડે મસલત કરી પાદશાહના હજુરી નોકરોનાં મન ફેરવી વજીરની સામા થવાને તેમને શીખવ્યું.

પાદશાહનો પેગામ પહોચ્યા પછી બેરામખાને ખ્વાજ અમરૂદ્દીન મહમુદ હાજીમહમદ સિસ્તાની અને તર્સુનબેગ નામે મોટા અમલદારોને બાદશાહની હજુરમાં દિલ્હી મોકલી અરજ કરી કે, "આપનો હું આધીન સેવક આપની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કોઈ સરકારી નોકરને કાંઇ ઈજા કરવાનો નથી; કેમકે જેઓ પોતાનું નિમકહલાલીથી કામ બજાવે તેમની ઉપર માયા અને મહેરબાની કરવી ઘટેછે."

બેરામખાનની વિરૂદ્ધ પાદશાહને ઘણું કહેવામાં આવ્યું હતું તેથી પાદશાહે એ કહેણ સ્વીકાર્યું નહિ અને લાવનારાને પાછા મોકલ્યા. ખાનખાનાન ઉપર શાહની ઇતરાજી થયાની ખબર પ્રસરતાં બધા માણસો તેની ભણી પીઠ કરી પાદશાહની તરફ જોવા લાગ્યા. જે અમીર ઉમરાવો અને મોટા અમલદારો દિલ્હી આવ્યા તેમને શહાબુદ્દીને અને મહામઅંકે ઇમાન અકરામ જાગીરો અપાવવાની લાલચ દેખાડી ઉત્તેજન આપ્યું. બેરામખાનને ઘણાક વખતથી હજ કરવા જવાની ઈચ્છા હતી. રાજકારભાર છોડી જે અમીરો અને ખાનો તેની પાસે રહ્યા હતા તેમને દિલ્હી મોકલ્યા અને પંડે આગ્રેથી નીકળી નાગોર ભણી ચાલ્યો. એ સમાચાર દિલ્હી પહોચ્યા તેવારે શહાબુદ્દીને અને માહમઅંકે પાદશાહને કહ્યું કે બેરામખાન પંજાબ જીતી લેવાને ગયો. અકબરશાહે મીર અબ્દુલ લતીફ જોડે વજીરને પેગામ મોકલ્યો કે "મને તમારા પ્રમાણિકપણાપર અને નિમકહલાલીપર સંપૂર્ણ ભરોંસો હોવાથી આજસુધી રાજ્યનાં સકળ અગત્યનાં કામકાજ

આપને સોંપ્યાં હતાં, અને હું પંડે માત્ર મોજ મઝા કરતો: પણ હવે પાદશાહીનો તમામ કારભાર મેં મારા હાથમાં લેવાનો ઠરાવ કર્યો છે, તેથી આપને ઘણા વખતથી મક્કે જવાની મરજી હતી તે પ્રમાણે આપે ત્યાં જવું. આપના ગુજરાનને માટે હિંદુસ્તાનનાં પરગણાંઓમાંથી યોગ્ય જાગીર આપવામાં આવશે, અને તેની ઉપજ આપના આડતિયાની મારફતે આપને પહોચતી કરીશું."

મીર અબ્દુલ લતીફે એ સંદેસો ખાનખાનાનને કહ્યો તે લક્ષ દેઇને સાંભળી મેવાતથી ઉપડી તે નાગોર ભણી ચાલ્યો. હવે તેની સાથે વલીબેગ ઝુલકદર, તેના દીકરા હુસેનકુલીબેગ અને ઇસ્મેલ કુલીબેગ, શાહકુલી મહિમ, તેનો ભાણેજ હુસેનખાન, અને જમાઇ મહદી કાસિમખાન માત્ર રહ્યા. નાગોર પહોચ્યા પછી બેરામખાંએ હુસેન કુલીબેગની જોડે નિશાન, નોબત, અને અમીરીનાં બીજાં ચિન્હો પાદશાહને મોકલ્યાં. દિલ્હીથી ઉપડી અકબરશાહ પંજાબ ભણી જવા નીકળ્યા હતા. પાદશાહી સ્વારી માર્ગમાં ચાલતી હતી તેવામાં કુલીબેગ આવી પહોચ્યો અને તેનો સાથી શાહઅબ્દુલ મ'આલી ઘોડો દોડાવતો શાહની હજુરમાં આવ્યો. એ બેઅદબીથી અકબરને માઠું લાગવાથી તેણે મ'આલીને પરહેજ કરાવ્યો. બેરામખાંએ નિશાન નોબત વગેરે આપી દીધાથી પાદશાહ સંતોષ પામ્યા.

प्रकरण ४ थुं.

બેરામખાનનો બળવો અને પરાજય. ઇલાહી વરસ નવમાં લગીનો હેવાલ-માળવા, ખાનદેશ, ચુનારગઢ વગેરે પર સ્વારીઓ અને અમલદારોનાં બંડ, યુદ્ધમાં પકડયલા બંધીવાનને ગુલામ કરવાની મના, જાત્રાળુ કરની માફી, જજીઆ વેરાની માફી.

મીર મહંમદખાન શિરવાનીને બેરામખાને કાઢી મૂક્યો ત્યારથી તે ગૂજરાતમાં જઈ રહ્યો હતો. બેરામના હાથમાંથી વઝીરાત ગયાના સમાચાર જાણીને તે દરબારમાં હાજર થયો. પાદશાહે તેનો સત્કાર કર્યો અને "નાશિરૂલ મુલ્ક" નો ઇલકાબ તથા નિશાન નોબત આપી કેટલીક ફોજ સહિત તેને બેરામની પાછળ એવો હૂકમ આપી મોકલ્યો કે પદભ્રષ્ટ વઝીર જેમ જલદી મક્કે જાય તેમ કરવું. ત્યાર પછી પાદશાહ પાછા દિલ્હી પધાર્યા, અને કાબુલમાં પાદશાહની વતી મુનીમખાન હકુમત ચલાવતો હતો તેને હજુરમાં આવવાને હૂકમ લખી મોકલ્યો.

બેરામખાન ગૂજરાત ભણી જવા નીકળ્યો હતો, પણ માર્ગમાં જોધપુરના રાજા માલદેવે, જબરી ફોજ સહિત તેના ઉપર હુમલો કરવાના ઇરાદાથી, મજબૂત છાવણીમાં મુકામ કર્યો હતો, માટે તેણી ગમ ન જતાં તે નાગોરથી વાંકાનેર (બિકાનીર) ગયો. વાંકાનેરના જમીનદાર રાયકલ્યાણમલે અને તેના કુંવર રાયસિંહે ખાનખાનાનનો સત્કાર કર્યો. થાક ખાવાને તે અહિં થોડા દિવસ રહ્યો તેવારે તેને ખ-

ખર પડી કે પીર મહમદખાનને તેની ઉપર હુમલો કરવાને મોકલ્યોછે. એ જાણી તે ખીજવાયો અને ખેદ પામ્યો. આ તકનો લાભ લેઇ કેટલાક દુરીજનોએ તેને બંડ કરવાને ઉશ્કેર્યો. બળવાનો ઝુંડો રોપવાના હેતુથી તે પંજાબ ગયો. તબરીન્ધ (સહીંદ) ગઢ શેરમહમદ દીવાના નામે સરદારને હાથ હતો. એ માણસ બેરામનો જૂનો સેવક હતો અને તેના ઉપર તેણે ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો માટે પૂર્ણ ભરોંસે પોતાનો ત્રણ વરસનો મીરજાખાન (અબ્દુર રહીમ) નામે પુત્ર, તમામ કબીલો અને માલમતા તેને સોંપી તે આગળ ચાલ્યો. બેરામના ગયા પછી શેરમહમદે તેનો માલ લૂંટી લીધો અને તેના નોકરોને બહુ પીડયા. દીપાલપુર પરગણામાં બેરામ પહોચ્યો તેવારે તેને એ સમાચાર મળ્યા. શેરમહમદને સમજાવીને એ અડચણ દૂર કરવાને તેણે પોતાના દીવાન મુજાફરઅલીને મોકલ્યો, પણ શેરે તેને પરહેજ કરી પાદશાહને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવથી ચીડાઇ જઈ બેરામ જાલન્ધર નગરમાં ગયો.

આ સમાચાર અકબરને થતાં તેણે સમશુદ્દીનખાન અત્કાની સરદારી નીચે ઘણાક ઉમરાવને લશ્કર આપી પંજાબમાં બેરામના બળવાને બેસાડી દેવાને મોકલ્યા. જાલંધરની પાડોશમાં, સતલજ અને બિયા નદીની વચ્ચે દગદાર નગર અને કોના તાલુકો છે ત્યાં પાદશાહી ફોજે બેરામને ઘેરી લીધો. હવે સંગ્રામ કર્યા વિના છૂટાય તેમ નહતું માટે ખાનખાનાને હુમલો કરી હાર થતી અટકાવી. બેઉ તરફ ઘણા માણસ મૂવા અને ઘાયલ થયા પછી અંતે બેરામનો પરાજય થયો ને તે શિવાલિક ડુંગરો ભણી નાઠો, અને તેના મુખ્ય અમલદારો પકડાયા.

ઉપલો બનાવ બન્યા પહેલાં પાદશાહ પંડે દિલ્હીથી ઉપડી પંજાબ ભણી સિધાર્યા હતા. સરકાર સ્વારી જાલંધર મુકામે પહોચી તેવારે કાબુલથી બોલાવેલો મુનીમખાન તેને આવી મળ્યો. પાદશાહે તેને વજીર નીમ્યો અને ખાનખાનાનનો ખિતાબ આપ્યો, તથા તેની સાથે આવેલા અમીરોને યોગ્યતા પ્રમાણે માન દીધું. બેરામના પરાજયના સમાચાર અહિં અકબરને મળ્યા, અને કેદ પકડાયલા તેના સાથીઓને તેની હજુરમાં ખડા કીધા. વલીબેગ નામે કેદીને કારી જખમ લાગેલો હોવાથી તે કેદખાનામાં મરી ગયો ને તેનું માથું વાઢી.દિલ્હી મોકલ્યું. ત્યારપછી બેરામખાનની પાછળ શાહ શિવાલિકના પહાડી મૂલકમાં ગયા. તલવારગઢના રાજા ગોવિન્દચંદે (બીજું નામ રાજા ગણેશ) બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યો હતો. પાદશાહી ફોજે તે ગઢને ઘેરી લીધો, અને લડાઈ થઇ તેમાં બેરામખાનની ફોજનો સુલતાન હુસેન જલાઈહ નામે મોટો સરદાર રણમાં પડ્યો, ને ત્યારપછી તેના માણસોએ તેનું માથું કાપી લેઈ ગઢમાં બેરામખાનને દેખાડયું. તે જોઈ બેરામ અકળાઈને બોલ્યો કે આવો પુરૂષ મારે માટે મરે એ ઠીક થયું નહિ. નાઉમેદ અને ચિન્તાતુર થઈ તેણે જમાલખાન નામે પોતાના એક અમલદારને પાદશાહની હજુરમાં મોકલી કહાવ્યું કે, "મારાં માઠાં કર્તવ્યોને માટે હું ઘણોજ પ-

સ્તાઉંછું. જે થયુંછે તે બધું મારે વશ રહી શક્યું નથી; પણ મહેરબાની કરી મારા ઉપર પાદશાહી દયા વરસાવશો તો હું મારાં કુકૃત્યોને અંધકારમાં નાંખી માફી મેળવવાની આશાએ આપની હજુરમાં હાજર થાઉં."

ઉપલી અરજ અકબરને પહોચી તે વારે તેણે કૃપા કરી મુખ્દૂમુલ મુલ્ક મૌલાના અબ્દુલ્લા સુલતાનપુરીને કેટલાક અમીરો જોડે બેરામખાનને ધીરજ આપવાને તથા તેડવાને મોકલ્યો. ખાનખાનાન પાદશાહી છાવણીની નજીક આવ્યો તેવારે અકબરની આજ્ઞાથી કેટલાક ઉમરાવ તેને માન દેવાને સામા ગયા. હજુરમાં આવી બેરામે પોતાનું ઉદાસી મસ્તક પાદશાહને ચરણે મૂક્યું અને કાલાવાલા કરી ક્ષમા માગી. પાદશાહે તેનો અનુગ્રહ કર્યો અને શોભાયમાન જામો પહેરાવી તેનું સન્માન કર્યું. બે દિવસ પછી તેને મક્કે જવાની પરવાનગી મળી*. ત્યાર પછી પાદશાહી ફોજે દિલ્હી ભણી કૂચ કરવા માંડી અને શાહ પોતે હિસાર ફીરોજાબાદ તરફ શિકારે ગયા. કેટલાક ચિત્તાને માર્યા પછી પાદશાહ દિલ્હી આવ્યા ત્યાં થોડા દિવસ આરામ ભોગવી જળમાર્ગે આગ્રે સિધાવ્યા.

તબકાતી અકબરીમાં બેરામખાન વિષે લખ્યુંછે તે પરથી ઉપલો સાર લીધોછે. અબ્દુલ ફાજલના અકબરનામામાં કાંઈક જૂદું લખ્યુંછે. તે લખેછે કે હુમાયુંએ બેરામખાનને અકબરનો શિક્ષક (ઉસ્તાદ) ઠરાવ્યો હતો, અને અકબર તેને બાબા કહેતો. એ માટે બેરામનાં ઘણાંક ખોટાં કર્મોપર અકબરે આંખ આડા કાન કર્યા. પણ અંતે બેરામ હદપાર ગયો, અને વાલીબેગ જુલકાદ્ર અને તેણે શેખ ગદાઈ કમ્બુ વગેરે ભૂંડા માણસો જોડે કાંઇ માઠા ગુપ્ત મનસૂબા કર્યા. તે મનસૂબા અમલમાં આવ્યા પહેલાં પાદશાહના જાણવામા આવ્યા અને તે તેણે પોતાના વિશ્વાસુ મિત્રોને કહ્યા. એઓમાં માહમઅંક, અધમખાન, અને મિરજા શર્ફુદ્દીન હુસેન હતા. માહમઅંક ઘણી બુદ્ધિવાન, ડાહી અને પ્રમાણિક નારી હતી. શિકાર કરવાને પાદશાહ બયાનગઢ ગયા. માહમઅંકે ઉપલી હકીકત દિલ્હીના સૂબેદાર શાહબુદ્દીનને જણાવી. તે પણ ચતુર અને પ્રમાણિક સરદાર હતો. પાદશાહીનો નિમકહલાલ નોકર કિયાખાન ગંગ પ્રથમ પાદશાહને જઈ મળ્યો અને ત્યાર પછી બીજા સરદારો દરબારમાં ગયા. માહમઅંક અને શાહાબુદ્દીને સઘળા અગત્યના સમાચાર શાહને કહ્યા. અને માહમઅંક પ્રધાનનું કામ કરવા લાગી, પણ તે બાઇમાણસ હોવાથી કોઇ નામનો વજીર પુરૂષ હોવો જોઇએ માટે બહાદુરખાનને વજીર નિમ્યો, અને તેને તે ખાતાની જાગીર આપી. એ નામનો વજીર કહેવાયો તથાપિ વજીરાતનું કામ તો માહમઅંક કરતી હતી. બેરામનો મૂળ સ્વભાવ અને જાતિ લક્ષણ સારાં હતાં, પણ તે કમનસીબે માઠી સોબતમાં પડયો તેથી તેના સારા ગુણ ઢંકાઈ ગયા, અને ખુશામતિયા આદમીઓનાં જૂઠાં વખાણથી તે ગર્વિષ્ટ થયો. જે પોતાના વખાણથી રાજી થઈ ફુલાયછે તે ભાટાઈ

* નિજામુદ્દીન અમદકૃત તબકાતી અકબરીના સર હ. ઇલીયતના ભાષાન્તરપરથી.

કરનારા ઠગોની જાળમાં ફસાઈ પડેછે.

મોન્સ્તુઅર્ત એલફીન્સ્તન સાહેબે ઘણાક ફારસી ગ્રંથોને આધારે મુગલાઇ રાજ્યનો ઇતિહાસ જોડ્યોછે. તે લખેછે કે સિકન્દરસૂર તાબે થયો અને આગ્રા તથા દિલ્હી અકબરને કબજે આવ્યાં ત્યારથી મુગલાઈ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના ખરેખરી થઈ, અને એ મોટું કામ કરનાર બેરામખાન હતો. તેની સત્તા ઘણીજ વધી ગઈ. તેની દૃઢતા અને બુદ્ધિબળે મોટી અડચણો જીતાઇ અને મુગલફોજ વશ રહી. તેના વિના સગીર પાદશાહને વશ ઉન્મત્ત મુગલ સરદારો રહેત નહિ અને પાદશાહી તૂટી જાત. એ કારણથી સામાન્ય ભય માથે હતું ત્યાંસૂધી તેને આધીન રહી તેની સખ્તાઈને બધાએ માન્ય આપ્યું. પણ જ્યારે એ ભય મટયું ત્યારે એનો કઠણ અમલ અને એના દુર્ગુણો ઘણાક મુગલ સરદારોને અને અકબરને અપ્રિય લાગવા માંડ્યા. તે સ્વભાવે તોછડો, મગરૂર અને સખ્ત હતો, અને કુલ અધિકાર પોતાને હાથે રાખવાનો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી તે બીજા કોઇનું રતીભાર ચાલવા દેતો નહિ; ને એથી તેને ઘણા માણસો જોડે દુશ્મનાઈ થઈ, અને પાદશાહ જેમ ઉમરે આવતા ગયા તેમ તેમનો પ્રેમ એના ઉપરથી ઓછો થતો ગયો. પંડે રાજ્યમાં માત્ર પૂજવાની મૂર્ત્તિ જેવો છે એ સમજ્યાથી તે રાજ્યાધિકાર પોતાને હાથે લેવાને આતુર થયો. બેરામ પોતાનો અખત્યાર વાપરવામાં અન્યાય અને જૂલમ કરેછે અને તેને લેખવતો નથી તે જોઈ અકબર કોપાયમાન થયો. તાર્દિબેગ હુમાયુંનો જૂનો અને નિમકહલાલ સેવક હતો, તેણે પાદશાહીની મોટી સેવા બજાવી હતી અને તે તુર્કી સરદારોમાં વડો હોઇ બેરામનો હરીફ હતો. પાદશાહ શિકારે ગયો હતો તે પાછો આવે તેની વાટ ન જોતાં, તથા તેની નામની મંજુરીએ ન લેતાં બેરામે તાર્દિબેગનો ઘાત કરાવ્યો. પાદશાહ હાથીઓને લડાવી ગમત કરતો હતો તેવામાં તેમાંનો એક હાથી બેરામના તંબુની પાસે ગયાથી બેરામે તેના માવતનું માથું વઢાવ્યું. ત્યારપછી કાંઇ હલકા તહોમતને માટે તેણે એક મોટા ઉમરાવને મારી નંખાવ્યો. પાદશાહનો શિક્ષક પીર મહમદ પણ ભાગ્યે બચ્યો; તેને મક્કે જવું પડયું. પાદશાહની હજુરમાં રહેનાર માણસો પર અદેખાઇ કરી બેરામ તેમને નિત્ય પીડવા લાગ્યો. એ બધાથી સ્પકળાઈને પાદશાહ પોતાના સાથીઓ જોડે મનસૂબો કરી એક વેળા શિકારે ગયો હતો ત્યાં માના મંદવાડની ખબર સાંભળ્યાને બાને તે બેરામને કહ્યા વિના એકાએક દિલ્હી ગયો, અને ત્યાંથી જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું કે હવે રાજ્યની લગામ મેં હાથમાં લીધીછે માટે બીજા કોઇનો હુકમ કોઇએ માનવો નહિ. આથી બેરામની આંખો ઉઘડી. જુવાન શાહની કૃપા સંપાદન કરવાને સરદારો એક પછી એક બેરામને તજી ઝટ તેની પાસે ગયા. ગયલો અધિકાર પાછો મેળવવાને બેરામે કેટલીક યુક્તિઓ ધારી તેમાં એક એ હતી કે પાદશાહને પકડી પોતાને કબજે રાખવો; બીજી એ હતી કે માળવે જઇ ત્યાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું. પણ એમ કરવાને

તેને મદદ મળી નહિ; અને કદાચ પોતાના મયત સ્વામીનાં પુત્રની સામા જુદ્ધ કરવું, તેને અંદરખાનેથી ગમ્યું નહિ હોય. માટે તે મક્કે જવાને માટે ગૂજરાત ભણી જવા નીકળ્યો. નાગોર પહોચ્યા પછી તેનો વિચાર ફર્યો. અકબરના કોઇ કામથી ખીજવાઇ જઇ તેણે પંજાબમાં જઇ બંડ ઉઠાવ્યું. યુદ્ધમાં તે હાર્યો અને અકબરને શરણે આવ્યો. પાદશાહને પગે લાગી રડી પડી તેણે માફ માગી. અકબરે તેની આગલી ચાકરી સંભારી તેને ઉઠાડી તેનો મોટો અપરાધ માફ કરીને માન આપ્યું. કાલ્પી અને ચંદેરીના સૂબેદાર થવાને, કે ઉમરાવ પદવીએ દરબારમાં રહેવાને, કે મક્કે જવાને કહ્યું. બેરામે મક્કે જવું પસંદ કર્યું. પાદશાહે તેને વરસે પચાસ હજાર રૂપિઆની જીવાઈ બાંધી આપી. બે દહાડા ત્યાં રહી બેરામ મક્કે જવા નીકળ્યો. ગૂજરાત સુધી તે સહી સલામત પહોચ્યો. અણુહિલવાડ પાટણને મુકામે તે સિદ્ધરાજનું સહસ્રલિંગ સરોવર જોવા ગયો. હોડીમાં બેશી તેમાં ફરી આવી કાંઠે પાછો આવ્યો તેવારે મુબારિકખાન નામે કોઈ •પઠાણે ઓચિંતા તેને ખંજર ભોકી તેનો પ્રાણ લીધો. એ પઠાણના બાપને બેરામે મારી નંખાવ્યો હતો તેનું વેર તેણે એ પ્રમાણે વાળ્યું. પાટણના હાકેમે ઝટ વચમાં પડી તેના બાળક દીકરા અને જનાનાને ખૂનીથી ઉગારી આગ્રે મોકલ્યાં. અકબરે તેમની યોગ્ય સંભાળ લીધી. બેરામને અને તેની બજાવેલી મોટી ચાકરીને અકબર બહુ સંભારતો, કેમકે બેરામની હિંમત અને ચતુરાઇથી તેની બાલ્યાવસ્થામાં તેના શત્રુ પરાજય પામ્યા હતા અને પાદશાહીનું રક્ષણ થયું હતું.*

---

* બેરામખાન કરાકુર્ઈન્લુ જાતનો તુર્ક હતો. તેનો જન્મ બાદકશાનમાં થયો હતો અને બલ્ખમાં તેણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. સોળ વરસની ઉમરે તે હુમાયુનની નોકરીમાં રહ્યો. કનોજના સંગ્રામમાં હુમાયુનનો પરાજય થયો તેવારે તે તેની જોડે હતો. એ હાર થયા પછી તે સંભળ પ્રાંતમાં લખનોરના રાજા મિત્રસેનને શરણે ગયો. શેરશાહે તેને માગ્યો, ને તેના કોપથી ડરી જઈ રાજાએ તેને આપી દીધો. શેરશાહ માળવે જતો હતો તેવારે બેરામને તેની હજુરમાં આણ્યો. શેરે તેને માન આપી તેનાપર માયા કરીને તેને પોતાની નોકરીમાં રાખવાની ઈચ્છા દેખાડી, પણ બેરામે તેના નોકર થવાની ના કહી. બરહામપુરને મુકામે તે અને ગ્વાલિયરનો આગલો વાલી (વાલી એટલે ગવર્નર) અબુલ કાસિમ જોડે નાઠા. આગળ જતાં શેરખાનના લસ્કરની એક ટુકડી તેમને સામી મળી. અબુલકાસિમ દેખાવમાં ભભકાદાર હોવાથી તેને બેરામખાન જાણી તેમણે ઝાલ્યો, તેવારે બેરામે આગળ પડી કહ્યું કે બેરામખાં હું છું; પણ બહાદુર અબુલકાસિમે પોતાના મિત્રને બચાવવાને કહ્યું કે 'હું બેરામખાં છું ને એતો મારો ચાકર છે, ને મને બચાવવાને પોતાનો પ્રાણ ખોવાને તૈયાર થયોછે માટે એને છોડીદો.' એમ હિંદની પાદશાહી અકબરને જીતી આપનાર બેરામ ઉગર્યો. બેરામ ત્યાંથી ગૂજરાતમાં ગયો. ત્યાંના સુલતાન મહમદે તેને પોતાની નોકરીમાં રાખવા માંડ્યો, પણ બેરામે કહ્યું કે મારે મક્કે હજ કરવા જવુંછે માટે રજા આપો. એ બહાને એ સૂરત ગયો અને સૂરતથી કાઠિયાવાડને માર્ગે સિંધ ગયો ને સિંધથી ઈરાનમાં જઇ હુમાયુનને મળ્યો. સેરશાહે અબુલકાસિમની ઉદારતા ઉપર લક્ષ ન આપતાં તેને મારી નાંખ્યો. બેરામખાન કવિતા રચી શકતો.

૧૮ વરસની ઉમરના સાધારણ જુવાનથી ન બની શકે તેવું ભારે કામ અકબરે માથે લીધું; પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિબળમાં અને કેળવણીમાં તે સાધારણ તરૂણોથી ઘણો ચડીઆતો હતો. ભય અને મુસ્કેલીના સમયમાં તે અવતર્યો હતો અને બંધીખાનામાં ઉછર્યો હતો. કિશોર વયથી તે પિતાની વતી યુદ્ધ કરવામાં કસાયો હતો અને બેરામના કારભારના આકરા વખતમાં તેને વિવેક, ડહાપણ અને ખામોશીનો ઉપયોગ કરવો પડયો હતો. તે સ્વભાવે મીઠો અને અંગે રૂપાળો, બળવાન અને ચપળ હતો. તેની હિંમત એટલી હતી કે રમત ગમતમાં, વાઘ વગેરે જંગલી પશુઓને જીતવામાં તથા અણકેળવાયલા ઘોડા ને હાથીઓને વશ કરવામાં પણ આશ્ચર્યકારી બહાદુરીથી તે પ્રખ્યાત થયો. એવો શૂરો અને કીર્ત્તિનો મોટો લોભી છતાં કેવળ લશ્કરી યશથી પોતાની નામના કરવાની ઇચ્છા ન રાખતાં ડહાપણ, ભલાઇ અને ઉદારતા વડે તમામ રૈયત ઉપર હેત રાખી તેમનું કલ્યાણ કરી પોતાનું નામ અમર કરવાને તે આતુર હતો. વાહવા ! ધન્ય છે એવા મહા પુરૂષને !

અકબરની ચતુરાઇ, અને કુશળતા વડેજ પાદશાહી ટકી રહી અને વૃદ્ધિ પામી. મુગલ કુળને હાથ હિંદનું રાજ્યાસન આવ્યું તેની પૂર્વે થઇ ગયલાં મુસલમાની રાજકુળોનો આધાર ઇરાની, પઠાણ, તુર્ક વગેરે વિદેશી સિપાઇઓપર હતો. અને ગીજનવી, ઘોરી, ગુલામ, ખીલજી વગેરે પાદશાહો હિંદના લોકને પરદેશી અને પરધર્મી ગણી ધિક્કારતા, તેમને નીચ હલકા ગણતા અને પોતાના સ્વદેશી યોદ્ધાવડે રાજ્યનો નિભાવ કરતા. મહાન અકબરે એ માઠી રાજ્યનીતિ ફેરવી નાંખી. બાબર અને હુમાયુંની જોડે આવેલા મુગલો થોડા હતા અને હિંદના મુસલમાનો દુશ્મન હતા. આ સંકટમાં એ મહાત્માએ પતન થયલી હિંદુ પ્રજાને અને હિંદુરાજા રજવાડાને ઉઠાડવાનો, તેમને પોતાના કરી લેવાનો, હિંદુ મુસલમાન બેઉને સરખા ગણવાનો અને પોતે પરદેશી ટળી દેશી થઇ જવાનો ઉમદા ને ઉદાર વિચાર કર્યો અને તે અમલમાં આણ્યો. હિંદુ, મુસલમાન, મુગલ, પઠાણ, રજપૂત, બ્રાહ્મણાદિકનો ભેદ ન ગણતાં ગુણ પ્રમાણે રાજકાજમાં હરેક પદ્વિને જે લાયક હોય તે તેને આપી, કરવેરામાં, ઈન્સાફમાં, તથા બીજી હરેક બાબતમાં સર્વે સરખા ગણ્યા અને મુસલમાની રાજ્ય મટાડી હિંદી રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સર્વે કરવાનો જેમ પ્રસંગ આવતો ગયો તેમ તે કરતો ગયો.

પ્રથમ તેને ત્રણ મોટાં કામ કરવાનાં હતાં. ૧. પોતાના લશ્કરી અમલદારોને વશ કરવાનું કામ; ૨ જું પાદશાહીના જે જે પ્રાંતો બીજાઓ કબજે કરી બેઠા હતા તે જીતવાનું; ૩ જું રાજ્યમાં ઘણીક ઉથલપાથલ થવાથી રાજવહીવટમાં અવ્યવસ્થા થઇ હતી તે મટાડી નિયમસર કામ ચાલે અને પ્રજાનું રક્ષણ થાય તેવી ગોઠવણ કરવાનું. અકબરને રાજ્યાસન મળ્યું તેવારે તેને પ્રથમ

દિલ્હી અને આગ્રા પણ જીતી લેવાની જરૂર પડી. ગાદીએ બેઠા પછી ત્રીજે વરસે તેને હાથ અજમીર આવ્યું; ચોથે વરસે ગોવાલિયર ગઢ તેણે જીત્યો; અને બેરામથી છૂટો પડયો ત્યાર પહેલાં થોડા વખતપર લખનોર અને જોનપુરની પૂર્વ સીમા લગીનો ગંગા કાંઠાનો દેશ તેને વશ થયો હતો.

ઇલાહી વર્ષ ૬ ઠું. તા. ૧૦ મી માર્ચ ૧૫૬૧—. સુલતાન શેરખાન અફગાને સુજાઅતખાન નામે સરદારને માળવાનો હાકેમ નીમ્યો હતો. શેરખાનના વારસોને હાથથી હિંદુસ્તાનનું તખ્ત ગયા પછી પણ એ સુજાઅતને હાથ માળવાપ્રાંત રહ્યો અને તેના મરણ પછી તેનો દીકરો બાજ બહાદુર અકબરની આણ ન માનતાં સ્વતંત્રપણે રાજ કરતો હતો. તે પંડે રાગતાન, મોજમઝા, ને રંડીબાજીમાં પડી રાજકાજપર ઝાઝું મન લગાડતો નથી અને તેના અમલદારો રૈયતને રંજાડી જુલમ ગુજારેછે એ ખબર જાણી અકબરે માળવા જીતવાને અધમખાનની સરદારીમાં મુગલ ફોજ મોકલી. સારંગપુરમાં રહી બાજ બહાદુર સુખચેન ભોગવતો હતો. તે ગાયનમાં અતિ કુશળ હતો અને સર્વોત્તમ ગાનારીઓને એકઠી કરી તેઓમાં પડી રહેતો. ગાયનમાં અને રાંડોની સોબતમાં તે એટલો ગુલતાન થઇ ગયો હતો કે મુગલાઇ સેનાની ભેટ લેવાની તેણે કશી તૈયારી કરી નહિ. છેક સારંગપુરના થડમાં શત્રુ આવ્યો તેવારે તે જાગૃત થયો અને પોતાની ફોજ લેઈ તે નગરથી બે કોશપર છાવણી કરી રહ્યો. મુગલોએ તેને ઘેરી લીધો; સંગ્રામ કરવાને છાવણીની બહાર તે આવ્યો તેવારે તેના લશ્કરી સરદારો તેને તજી નાશી ગયા, અને તેમની પાછળ તે પંડે પણ નાઠો. તેની છાવણી અને સારંગપુરમાં તેનો મહેલ હતો તે અને તેમાંની તમામ મિલ્કત તથા તેની બેગમો, ગાનારીઓ વગેરે અધમખાનને હાથ આવ્યાં. આ ફતેહના સમાચારની જોડે બાજ બાહાદુરના કેટલાક હાથી માત્ર તેણે પાદશાહને મોકલ્યા, અને બાકીનું સર્વ પોતે રાખ્યું. એમાં રૂપમતી નામે બાજબાહાદુરની જુવાન અને માનીતી હિંદુ બેગમ હતી તે બહુજ રૂટડી અને ગાયનમાં ઘણીજ કુશળ હતી, ને તેનાં રચેલાં ગાયન ઘણાંજ વખણાતાં હતાં. અધમખાનને વરવાની તેણીએ ચોખી નાપાડી, ને જ્યારે તે સરદારે તેનાપર બળાત્કાર કરવાની ધાસ્તી દેખાડી તેવારે તેને મળવાનો વાયદો કરી વખત ઠરાવ્યો. પોતનું સર્વોત્તમ જવેર અને પોશાક પહેરી તથા તે ઉપર અતિ ખુશબોદાર અત્તર લગાડીને તે પલંગમાં સૂતી. અધમખાન આવ્યો તેવારે તેની દાસીઓ તેને ખબર કરવા ગઈ, પણ મોઢે માથે ઓઢેલું જોઇ છોડીઓએ જાણ્યું કે તે ઊંઘતી હશે. ઓઢેલું ઉઘાડી જગાડવા માંડી તેવારે જણાયું કે તે વિખ ખાઇ મરી ગઇછે.

બાજબહાદુરના પરાજયના સમાચારની જોડે અધમખાને માત્ર હાથી મોકલ્યા ને બાકીની સઘળી લુંટ પંડે રાખી એ જાણી અકબર તેને જણાવ્યા વિના ઉ-

તાવળી કૂચ કરતો માળવે ગયો. માહમઆંકે પોતાના દીકરાને ખબર કરવાને એપીઆ મોકલ્યા હતા પણ પાદશાહ તેમના પહેલાં જઇ પહોચવાથી અધમખાન ઓચિન્તો પકડાઇ ગભરાઇ ગયો. તેને ઉતારે પાદશાહે મુકામ કરી તેની કનેથી સર્વસ્વ લેઇ લઇ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો, પણ થોડા વખત પછી તેની ત્યાંથી બદલી કરી પોતાના આગલા ઉસ્તાદ પીરમહમદખાનને માળવાનો હાકેમ ઠરાવ્યો. પાછા આગ્રે જતાં માર્ગમાં એક ઠેકાણે વિકરાળ વાઘેણ તેનાં બચ્ચાં સહિત મળી. અકબરે આસ્તે રહી તેની સમિપ જઇ પોતાની તરવારના એક ઘાએ તેને નીચી પાડી. તેના અનુચરોએ વાઘેણનાં બચ્ચાંને ભાલા અને તરવાર વતે પૂરાં કર્યાં.

ચુનારગઢ અને તેની આસપાસનો ઘણોક મૂલક હજી માજી સુલતાન શીરશાહના કુળને હાથ હતો. સુલતાન અદાલીસુર (આદીસુર) નો પુત્ર શેરખાં, શીરશાહ બીજો એવું નામ ધારણ કરી, ત્યાં અમલ કરતો હતો, તેણે જૈનપુર ઉપર ૨૦૦૦૦ સ્વાર, ૫૦૦૦૦ પાયદાળ, અને ૫૦૦ હાથી સહિત ચડાઇ કરી. જૈનપુરના મુગલ હાકેમ ખાંનજમાને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. આ જયથી ફૂલાઇ તથા અકબરને તરૂણ જાણી તેણે સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા કરી અને શત્રુની છાવણીમાંથી જે લૂંટ મળી તેમાંનો પાદશાહનો હિસ્સો પોતે રાખ્યો. તેનો નાદ ઉતારવાને અકબર એકદમ તેને મુકામે ગયો. જમાનખાન ભય પામી તુરત તાબે થયો. પછી પંજાબના સૂબેદાર ખાની આજમ શમસુદ્દીન મહમદ અત્કાને આગ્રે બોલાવી અકબરે વકીલ ઈ સલતાનત બઇ સ્તિકલાલ એટલે મુખ્ય વજીર નીમ્યો. આ માણસ મૂળે ગીજનીવાસી ગરીબ માણસ હોઇ કામરાનની ફોજમાં સાધારણ સિપાઇ હતો. કનોજના પરાજય વેળા ગંગા નદીમાંથી એણે હુમાયુંને કાઢયો હતો. ત્યારપછી તેની જોડે તે ઈરાન ગયો. અકબરને ઉછેરવાને ધાવો રાખી હતી તેમાં તેની બાઈડી પણ હતી, તેથી તેના પુત્રો પાદશાહના કોકા એટલે દૂધભાઇ કહેવાતા હતા. તેને અત્કા અને તેની નારીને અંક એજ કારણથી કહેતા. એને એ જગા આપવાથી માહમઅંક અને મુનીમખાન નારાજી થયા.

આ વરસના પાછલા ભાગમાં પાદશાહ, કુતુબ ઓલિયાની કબરની જાત્રા કરવા નીકળ્યા. સાંભર (જયપુર) પહોચ્યા તેવારે ત્યાંના રાજા બિહારીમલે સામા તેડવા આવી શાહને બહુ માન દીધું. અકબરે તેને પોતાના મુખ્ય સરદારોમાં દાખલ કર્યો, અને તેની કુંવરી વેરે લગ્ન કર્યાં. પાદશાહની સેવામાં એમ દાખલ થવાની અને પાદશાહી કુટુંબ જોડે લગ્ન વહેવાર કરવાની એણે પહેલ કરી. પુરાણ, રૂપસિંહ, અસ્કરણ અને જગમલ નામે એને ચાર ભાઇ હતા. એને ભગવાનદાસ, જગન્નાથ, અને સલ્હાદી નામે ત્રણ કુંવર હતા. એ ત્રણે કુંવર પાદશાહી ફોજમાં મોટા અમલદાર થયા. ભગવાનદાસે એકવાર પોતાના જીવને જોખમમાં નાંખી અકબરનો પ્રાણ ઉગાર્યો હતો, અને તેનો કુંવર માનસિંહ પાદશાહી સેવામાં બહુ પ્રખ્યાત થઈ મોટામાં મોટી પદ્વિ પામ્યો. એ કછવાહા કુળના રાજપુત્ર હતા.

સાંભરથી સરકારસ્વારી અજમેર ગઇ અને ત્યાં જઇ અકબરે મિરજા શરફુદ્દીન હુસેનને ત્યાંથી વીસ કોશપર આવેલા મીર્ધા (મીડતા) જીતવાને મોકલ્યો. ત્યાર કેડે શાહ પાછા આગ્રે સીધાવ્યા. અજમેરથી આગ્રા ૧૨૦ કોશ છતાં ત્રીજે દિવસે ત્યાં પહોચ્યા.

૭ મું વરસ. માર્ચ ઈ. સ. ૧૫૬૨. મીર્ધા ગઢમાં રાજા માલવદેવની વતી તેનો સામંત જયમલદેવ અમલ કરતો હતો. તે ઘણી બહાદુરીથી સામો થયો, પણ અંતે જયની આશા ન રહેવાથી તેણે કહાવ્યું કે અમારા ઘોડા અને હથિયાર સહિત નીકળી જવા દો તો ગઢ ખાલી કરીએ. બીજી તમામ મિલ્કત અંદર રહેવા દેવાની શરતે મુગલ સરદારે તે કહેણુ સ્વીકાર્યું. એ કરાર પ્રમાણે જયમલે તેની ટૂકડી સહિત કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડી ચાલવા માંડયું, પણ તેના હાથ નીચેના દેવદાસ નામે એક ઠાકોરને એ ગમ્યું નહિ. તેણે પાછળ રહી ગઢમાંનો સઘળો માલ સળગાવી દીધો, અને ત્યારપછી પોતાના યોદ્ધા સાથે તે બાહાર આવ્યો. પાદશાહી ફોજે તેના ઉપર હુમલો કર્યો તેમાં બંને પક્ષના ઘણા યોદ્ધા તથા દેવદાસ રણમાં પડ્યા ત્યારે ગઢ જીતાયો.

માળવાના સૂબેદાર પીરમહમદખાને આશીરગઢ અને બર્હાનપુરપર સ્વારી કરી બીજાગઢ નામે કિલ્લો જીતી તેમાંના તમામ સિપાઇની કતલ કરી. તેમજ નર્મદા ઉતરી ખાનદેશમાં પેઠો તેવારે ત્યાંનાં ઘણાંક ગામ અને નગરોના નિરપરાધી રહેવાસીઓને મારી નાખ્યા. બર્હાનપુરની પણ તેણે તેજ વલે કરી. મુસલમાનોને પણ છોડયા નહિ. હવે તેના પાપનો ઘડો ભરાયો ને ફૂટયો. બાજ બાહાદુર ખાનદેશમાં જઇ રહ્યો હતો તેણે અશીરગઢ અને બર્હાનપુરના ગઢવીઓ જોડે મળી દેશના જમીનદારોનાં લશ્કર ભેગાં કર્યાં. આ ફોજથી હારી પીરમહમદ માળવા ભણી નાઠો અને નર્મદા ઉતરતાં તેના ઘોડાને ઊંટે કરડયો તેથી તે પાણીમાં પડી ડૂબી મુવો, ને પછી બાજ બાહાદુરે માળવા જીતી લીધો. અબદુલ્લાખાન ઉજબેક નામે સરદારને સૈન્ય આપી અકબરે માળવા જીતવા મોકલ્યો. બાજબાહાદુર તેનાથી પરાજય પામી નાઠો. કેટલાક વખત સૂધી મેવાડ, અને ગૂજરાતમાં રહી અંતે તે પાદશાહને શરણે આવ્યો. ઉદાર અકબરે તેને માફી બક્ષી પોતાની ફોજમાં બે હજાર ઘોડાનો મન્સબ (સરદાર) બનાવ્યો. આખો માળવા પ્રાંત શાહને કબજે આવ્યો. હુમાયુંના મિત્ર શાહ તમાસ્પે અકબર સાથે સ્નેહ કરવાને પોતાના ભત્રિજા સૈયદ બેગમને આગ્રે મોકલ્યો. ઈરાની વકીલ આગ્રાની થડમાં આવ્યો તેવારે અકબરે તેને માન આપવાને કેટલાક મોટા ઉમરાવને સામા તેડવા મોકલ્યા, ને શાહજાદાને બે માસ પરોણો રાખી તથા યોગ્ય સરપાવ આપી ઇરાની શાહને માટે નજરાણાં સહિત વળાવ્યો.

માહમઅંકનો દીકરો અધમખાન દુષ્ટ બુદ્ધિનો અવિચારી માણસ હતો. બાજ બાહાદુરની નારીઓ પકડાઈ હતી તેઓ અકબરના જનાનખાનામાં હતી. તેઓમાંની બે રૂપાળી ઓરતોને કપટથી લેઇ નાશી જવાનો મનસૂબો તેણે કર્યો, તે તેની

માની મદદથી અમલમાં આણ્યો; પણ થોડી વારમાં તેની ખબર અકબરને પડવાથી તેઓને પકડવાને શાહે સ્વારોને દોડાવ્યા. બંને બાઇને તે સ્વારો પકડી લાવ્યા. એ કામ કરવામાં તેમને કોણે મદદ કરી તે તેમનાથી પાદશાહ જાણી નશકે માટે માહમઅંકે તેમને મારી નંખાવી. આ વખતે અકબરે મા દીકરાના આ ગુનાહપર આંખઆડા કાન કર્યા, પણ એ દયાથી અધમખાનને સાન આવી નહિ. નવા વજીર શમસુદ્દીન ઉપર તેને ઘણી અદેખાઇ આવતી હતી, માટે કેટલાક સાથીઓ જોડે વિચાર કરી રાજમહેલમાં વજીર પોતાનું કામ કરતો હતો તેવામાં ઓચિંતો ઉઘાડી તરવાર લેઈને ત્યાં ગયો અને ઝટકા મારી તેણે તેનો ઘાત કર્યો. એ ખૂન કરી પાદશાહના જનાનખાનાને બારણે ગયો. કળકલાણ સાંભળી અકબર બાહાર દોડી આવ્યો. વજીરના ખૂનની વાત જાણીને તથા તે નજરે જોઈને શાહ કોપાયમાન થયા તેવામાં તેમણે ખૂનીને જોયો. તુરત પહેરેગીરની તરવાર લેઇ તે તેના ઉપર ધસ્યો. અધમખાને પાદશાહના હાથ ઝાલી લીધા. તેનાથી છૂટા પડી અકબરે તેના મ્હોડાપર મૂકી મારી હેઠે પાડયો ને પાસે ઉભેલા નોકરોને હૂકમ કર્યો કે એના હાથ પગ બાંધી એને મેહેલના કોટ ઉપરથી નીચે નાંખો. નોકરોએ તેમ કર્યું. તેની ગરદન ત્રૂટી અને મગજ છુંદાયું તેથી તે મરી ગયો, અને તેના સાથીઓ નાશી છૂટયા. એ વેળા માહમઅંક માંદી હતી. પોતાના છોકરાને થયલી સજાની ખબર સાંભળી તે બહુ ખેદ પામી, અને રજા મળવાથી પોતાને ઘેર ગઇ અને ચાર દહાડા પછી મરણ પામી.

युद्धमां पकडायला केदीना कुटुंबने गुलाम करवानी मना.

આ સાતમા વરસમાં અકબરશાહે મોટું પુણ્યનું કર્મ કર્યું. તેણે કાયદો ઠરાવ્યો કે હવેથી યુદ્ધમાં પકડાયલા કેદીને ગુલામ કરવા નહિ. આજપર્યંત વિજયી મુસલમાન પાદશાહો અને તેમના અમલદારો તેમની સ્વારીઓમાં હિંદુઓને પકડી તેમને અને તેમનાં બાઈડી છોકરાં તથા આશ્રિતોને ગુલામ કરી નજરમાં આવે તેમને વેચતા અને પોતાનાં ઘર ખેતર વગેરેના કામને માટે ખપ હોય તેઓને લુંડા કરીને રાખતા. ન્યાયી અને દયાળુ અકબરે એમ કરવાની મના કરતાં જણાવ્યું કે જેઓ બંડ કરે કે લડે તેઓ માત્ર સજાને પાત્ર છે, તેઓનાં કુંટુબ કબીલાની તેમાં કાંઈ તકસીર નથી. ધણી ખોટું કામ કરે તેમાં તેની બાઇડી અને તેનાં બચ્ચાંનો શો વાંક છે? તેઓ તેને કેમ અટકાવી શકે?" તેઓને પોતાને ઘેર કે જ્યાં તેમની ખુશી હોય ત્યાં બિન હરકતે જવા દેવાં.

વર્ષ ૮ મું. ૧૩ મી માર્ચ સને ૧૫૬૩. સિંધુ નદીપર આવેલા નીલાબ નામે ગખર લોકના દેશને અકબરે આ વરસમાં જીત્યો. પ્રથમ બાબરે એ મૂલક વશ કર્યો હતો, ને ત્યારથી ત્યાંના સુલતાન મુગલ પાદશાહની આણ માનતા. શીરશાહસુરે એ દેશના સુલતાન સારંગને પકડી, તેની ચામડી ઉખેડી મારી નંખાવ્યો અને તેના દીકરા કમાલખાનને ગ્વાલિયર ગઢમાં પૂરી રાખ્યો તેવારે સારંગનો બાઇ

આદમ ત્યાંનો સુલતાન થયો. સુલતાન સલીમસુરે એ દેશપર સ્વારી કરીને કેટલાક કેદીને પકડી ગ્વાલિયરમાં આણી એક ઘરમાં ઘાલ્યા અને પછી તેમાં બંદૂકનો દારૂ ભરી તેને સળગાવ્યું. એથી અંદરના બંધીવાનો મરી ગયા. એ ઘરમાં કમાલખાન પણ હતો, પરંતુ તે બચી જવાથી સલીમે તેને છૂટો કરી પોતાની સેવામાં રાખ્યો. અકબરના વખતમાં તેણે મુગલ લશ્કરમાં દાખલ થઈ એવી સારી સેવા બજાવી કે પાદશાહે તેને પૂછ્યું કે તારે માગવું હોય તે માગ. કમાલે માગ્યું કે મને મારા બાપનું રાજ્ય અપાવો. અકબરે ઠરાવ કર્યો કે ગખર દેશના બે સરખા ભાગ કરી તેમાંના એકપર એનો કાકો આદમ અમલ કરે અને બીજાપર એ કરે. આદમે એ હૂકમ માન્યો નહિ તેથી પાદશાહી ફોજે તે દેશ જીતી કમાલને ત્યાંની ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી કમાલ સુલતાન, શાહની સેવા નીમકહલાલીથી બજાવ્યો ગયો.

જેને ઉમરાવ પદવીએ ચડાવવામાં આવતા તેઓને જાગીર મળતી. મીરજા શરફુદ્દીન નામે અમીરને નાગોરની જાગીર આપી હતી. એ ઉમરાવે આ વેળા બંડ કર્યું. તેને સજા કરવાને અકબરે ફોજ મોકલી તેની સામા તેનાથી ટકી ન શકાયાથી તે નાઠો. માર્ગમાં અબુલ મ આલી નામે ઉમરાવ તેની હારે બંડમાં શામીલ થયો. બંનેએ વિચાર કર્યો કે કાબુલમાં અકબરનો દશેક વરસનો સાવકોભાઇ મીરજા મહમદ હકીમ છે તેને હિંદુસ્તાનમાં આણવો. એ કામ કરવાને મ આલી કાબુલ ગયો. ત્યાં શાહજાદા હકીમની મા માહચોચક બેગમ તેની વતી કારભાર કરતી હતી. મ આલીએ પ્રથમ તેની જોડે સ્નેહ કર્યો તે પછી કપટથી તેને મારી નાખીને હકીમને પોતાના કબજામાં લીધો. આ સમાચાર બદકશાનના હાકેમ મીરજા સુલેમાનને મળવાથી તે પોતાની ફોજ લેઈ હકીમની મદદે આવ્યો. મ આલીને પકડી તેણે મારી નંખાવ્યો.

પાદશાહ એક દિવસે દિલ્હીના બજારમાં થઇ જતો હતો તેવામાં બંડખોર શરફુદ્દીનના ગુલામ કોકા ફુલાદે માહંમઅંક મદ્રેસાને છાપરેથી તેની ભણી તીર માર્યું. અકબરને તે છરતું વાગવાથી માત્ર ચામડી છોલાઇ. રાજહત્યારાને શાહના અનુચરોએ તુર્ત મારી નાખ્યો. થોડા દિવસમાં ઘા રૂઝાયા પછી પાદશાહ પાલખીમાં બેશી આગ્રે ગયા.

जात्राळु वेरानी माफी.

મુસલમાન પાદશાહો તરફથી હિંદના તીર્થયાત્રાનાં સ્થળોમાં પ્રત્યેક જાત્રાળુ કનેથી તેના ગજા પ્રમાણે કર લેવામાં આવતો, તેનું નામ કર્મી વેરો હતું, અને તેથી કરોડો રૂપિઆ ઉપજતા. દરેક જાત્રાળુનું ગજું કેટલું છે તે ઠરાવવું વેરા ઉઘરાવનારને હાથ રહ્યું એટલે જૂલમ અને લાંચ ચાલે અને લોકોને બહુજ હરકત પડે તેમાં નવાઇ શી! ભલા અને સુધરેલા વિચારના અકબરે આ વિષે વિચાર કરી તે વેરો માફ કર્યો. તેણે જણાવ્યું કે, "આ કર લોકોના જૂઠા વહેમ

ઉપર છે, અને જેઓ જાત્રા જાયછે તેઓનેજ આપવો પડેછે; તોપણ જાત્રા જનારા એમ માનેછે કે અમે એ માર્ગે પરમેશ્વરને પૂજીએ છીએ, તો એ કામમાં અડચણ કરવી એ પરમેશ્વરને પ્રિય હોયજ નહિ."* આ કર હજી કેટલાક હિંદુ રાજા લેછે એ કેવી શરમની વાત છે!

૯ મું વરસ. ૧૩ મી માર્ચ સને ૧૫૬૪ ને દિવસે બેઠું. માજી સુર સુલતાન અદાલીના ગુલામ નામે ફતુને કબજે ચુનારગઢ હતો તે તેણે અકબરને હવાલે કર્યો. ત્યાર પછી એ ગઢ જીતી લેવાને ધાઝી ખાનસુર નામે અફગાન સરદારે બંડ કર્યું. એને વશ કરવાને અકબરે આસફખાન નામે નાયકને મોકલ્યો ને તેણે તે કામ પાર પાડયું. એ મૂલકની પાસે ગઢકંટક નામે દેશમાં ૭૦ હજાર મોટાં આબાદ ગામ હતાં, તેની રાજ્યધાની ચૌરાગઢમાં હતી અને તેમાં દૂર્ગાવતી નામે રાણી તેના બાળકુમારની વતી રાજ કરતી હતી. તેણીએ અકબરને આધીન થવાની ના પાડવાથી આસફખાને એ રાજ્યપર સ્વારી કરી. રાણી દુર્ગાવતી ઘણી બહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે હારીને રણમાં પડી અને તેણીનું રાજ્ય મુગલ સરકારને તાબે થયું. એ રાજ્ય બુંદેલખંડની સરહદપર હતું.

માળવાના સૂબેદાર અબ્દુલ્લાખાન ઉઝબેકની કરણી ઉપર બાદશાહને વહેમ આવ્યો; તે સ્વતંત્ર થવાને ચાહેછે ને બાદશાહી હૂકમ બરોબર માનતો નથી એ જોઇ હાથીના શિકારને મસે અકબરશાહ ચંબલ નદીને કાંઠે ગયો. નરવર નગરની થડમાં જંગલ હતું તેમાં હાથી વસતા હતા તેઓનો શિકાર કરી શાહ માળવે ગયો. માંડુ ગઢની નજીક આવ્યો તેવારે અબદલ્લાખાન ત્યાંથી નાઠો. માર્ગમાં તેને મુગલ સેનાએ રોક્યો ને જુદ્ધ થયું તેમાં અબલ્લા હારવાથી તે ગૂજરાતમાં નાઠો. પાદશાહનો મુકામ માંડુગઢમાં હતો તેવારે ખાનદેશના સુલતાન મીરાન મુબારકના વકીલો તેનો કાગળ અને નજરાણા લેઈ સલામ કરવાને આવ્યા. અકબરે તેમને માન દીધું અને તેમની જોડે ફ્રમાન મોકલ્યો કે તમારી બેટીઓમાં જે મને વરવાને લાયક હોય તેને મોકલો. આ ફ્રમાન ખાનદેશપતિએ માથે ચડાવ્યો. કરાબાહાદુર નામે સરદારને માળવાનો સૂબેદાર નીમી બાદશાહી સ્વારી પાછી આગ્રે ગઇ. આગ્રાની પાસે કાક્રાની નામે ગામ હતું ત્યાંનાં હવા પાણી સારાં હોવાથી અકબરે તે ગામમાં પોતાને રહેવાને મેહેલ બંધાવ્યો. થોડા વખતમાં બીજાં સુંદર મકાન ત્યાં બંધાયાં ને તે મોટું નગર બન્યું. અકબરે તેનું નામ નગરચીન પાડયું. ખ્વાજા મુઆઝમ નામે પાદશાહનો મામો હતો તે કુકર્મી હોવાથી ઘણીવાર ઠપકો પામી દેશનીકાલ થયો હતો. તેનાપર દયા કરી અકબરે પાછો આવવા દીધા પછી તેણે એક બાયડીને મારી નાખી. અકબરે તેને ખૂબ ફ્ટકા મરાવી હાથ પગ બંધાવી નદીમાં નંખાવ્યો, પણ તે ડૂબી ન જતાં કેટલીકવાર

* અબદુલ ફ્જલકૃત અકબરનામાનું સર હ. ઇલિયટનું ભાષાન્તર, પાનું ૨૯ મું, ભાગ ૬ ઠ્ઠો.

ઉપર આવ્યો ત્યારે તેને ગ્વાલિયર મોકલી મરતાં સૂધી કેદ રાખ્યો. બદકશાનના મીરજાં સુલેમાને અકબરના ઓરમાનભાઇ મીરજા હકીમ કનેથી કાબુલનું રાજ્ય છીનવી લીધું. અકબરે હિંદી ફોજ મોકલી તે રાજ્ય પોતાના ભાઇને પાછું જીતી આપ્યું.

जजीआ वेरानी माफी.

ભરતખંડમાં મુસલમાની અમલ બેઠો ત્યારથી જજીઆ વેરો હિંદુઓ પાસેથી લેવામાં આવતો તે માફ કરી અકબરે મોટું પુણ્યનું કામ કર્યું. એ કરની ભારે ઉપજ હતી, પણ તે ગેરવાજબી અને પ્રજાને દુ:ખદાયક હોવાથી ન્યાયી અને ડાહ્યા અકબરે તે ઉઘરાવવાની મના કરી. હિંદુ લોકને બળાત્કારે મુસલમાન કરવાનો આ કર એક ઉપાય હતો અને તે આપવો ગરીબ લોકને બહુ કઠણ પડતો. એ માફ થવાથી હિંદુ પ્રજા બહુ રાજી થઇ.

प्रकरण ५ मुं.

૧૦ મું વરસ.—હાથીનો શિકાર. આગ્રાગઢ. અલીકુલી ખાનજમાન વગેરે ઉઝબેક સરદારોનાં બંડ. ૧૧ મું વરસ.—આસફખાનનું બંડ. કાબુલના મીરજા હકીમની લાહોરપર ચડાઇ. મીરજાનો બળવો. ૧૨ મું વરસ.—ખાનજમાનનો છેલ્લો બળવો અને નાશ. કુરૂક્ષેત્રમાં જોગી અને સન્યાસી લોકનું યુદ્ધ. ચિતોડગઢનો ઘેરો. ૧૩ મું વરસ.—વાઘનો શિકાર. રણથંભોરપર સ્વારી. ૧૪ મું વરસ.—ફ્તેહપુર. કાલિંજરનો રાજા. સલિમનો જન્મ. ૧૫ મું વરસ.–મારવાડ અને વાંકાનેરના મહારાજોનું તાબે થવું. ગધાડાનો શિકાર. ૧૬ મું વરસ.—ટાટા ઉપર સ્વારી.

૧૦ મું વરસ. તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૫૬૫. આ વરસને આરંભે શાહને હાથીનો શિકાર કરવાની ઇચ્છા થઇ. જંગલોમાં માણસ મોકલી ખબર મંગાવીને અકબર શાહ ધુળપુરને માર્ગે નરવર ભણી સીધાવ્યા. તેની પાડોશના વનમાં હાથીનાં ટોળાં હતાં તેને તેણે પકડી આણ્યાં. એવું માલૂમ પડેછે કે હાથીને પકડવા તેને હાથીનો શિકાર કહેતા, કેમકે હાથીને માર્યા એવું અકબરના ઇતિહાસ કરનારાએ લખ્યું નથી. એ હાથી ઝલાયા ત્યાંથી આઠ કોસપર બીજા જંગલમાં મસ હાથી હતા તેમને પકડવાને પાદશાહે નોકરોને મોકલ્યા. સાડી ત્રણસેં હાથીને તેઓ ઝાલી લાવ્યા. હવે ઉનાળો બેઠો, લુ વાવા લાગી, ને છાવણીનાં માણસો માંદાં થવા માંડયાં તેથી પાદશાહ પાછા ફરી આગ્રે ગયા.

આગ્રાનો જૂનો કિલ્લો ઇંટનો બાંધેલો હતો તે પડવા માંડયો હતો, તેને ઠામે નવો પત્થરનો ચણાવવાની શાહે આજ્ઞા કરી. આ વરસમાં આરંભ કર્યાપછી કેટલેક વરસે તે બંધાઇ રહ્યો. એ ગઢ ઘણો સારો ને મજબૂત બન્યો. તેની દીવાલનો ઓસાર દસ ગજ ને ઉંચાઈ ૪૦ ગજ છે. તેની ચારેમેર વીસ ગજ પોહોળી અને દસ ગજ ઊંડી ખાડી ખોદાવી અને જમના નદીમાંથી તેમાં પાણી આણ્યું. એ કિ-

લ્લાના દરવાજાનો પાયો નાખ્યાનું વરસ—"બિનાઇદર-ઈ-બિહિશ્ટ" (અર્થ, હિ. ૯૭૪). ત્રણ કરોડ ટકા એને બંધાવતાં થયા. એ ખરચને માટે એ પ્રાંતની જમીન ઉપર કાંઇ વેરો નાખ્યો.

પાદશાહની વતી પ્રાંતોમાં અમલ કરવાને હાકેમો મોકલવામાં આવતા તેઓ જાગીરદાર કે અમીર કહેવાતા, અને તેમના હાથનીચેના પરગણાના અને ગઢોના હાકેમોને પણ જાગીરદાર કહેતા. પણ એ જાગીરો વંશપરંપરા નહતી; માત્ર નોકરીપર હોય ત્યાંલગી તે તેમની જાગીર કહેવાતી, અને ખરચ બાદ કરતાં બાકીની ઉપજ આગ્રે મોકલવી પડતી. હિંદુરાજા અકબરને આધીન થતા તેઓને તેમની ગાદીપર વંશપરંપરા બહાલ રાખી માત્ર ઠરાવેલી ખંડણી તેમની કનેથી લેવામાં આવતી.

પાદશાહીનું બંધારણ હજી ઢીલું હોવાથી ઘણાક મુસલમાન જાગીરદારો સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતા. માળવાના જાગીરદાર અબ્દુલ્લાખાન ઉઝબેકે એવી કોશીશ કરી અને સખ્ત સજા પામ્યો તેપરથી બીજા ઉઝબેક સરદારોને વહેમ આવ્યો કે પાદશાહ બધા ઉઝબેક લોકને નઠારા ગણેછે. અયોદ્ધાનો જાગીરદાર સિકંદરખાન ઉઝબેક હતો તેને હજુરમાં આણવાને પાદશાહે અશરફ્ખાનને મોકલ્યો. અધિપતિનો હૂકમ ન માનતાં ઇબ્રાહીમખાનને તે મળ્યો. પછી એ બંને બીજા ઉઝબેક સરદારોને જોડે લેઇ જુવાનપુરના જાગીરદાર ખાનજમાન ઉઝબેકની પાસે ગયા. આહિં બધા ઉઝબેક સરદારોએ બળવો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આસપાસના પ્રાંતોના જે અમીરો નીમકહલાલ રહ્યા તેઓ સંપ કરી બંડખોરોની સામે લડયા, પણ ફતેહ પામ્યા નહિ. તેમની તરફથી એ સમાચાર અકબરને મળવાથી એ બળવાખોરોને શિક્ષા કરવાને પંડે ચડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ખાનપુર (કાનપુર) આગળ નદી ઓળંગી તેમને શહેરમાં રાખવાને ખાનખાનાન મુનીમખાનને આગળ મોકલી પાદશાહ પંડે જોડે લેવાની ફોજની ગોઠવણ કરવા આગ્રે રહ્યા. થોડા દિવસમાં તે બંદોબસ્ત પૂરો થવાથી સ્વારી ઉપડી. ખાનપુર પહોચ્યા તેવારે કયાખાન ગંગ નામે એક બંડખોર અમીરે શરણે આવી ક્ષમા માગી. અકબરે તેનો અપરાધ માફ કરી તેની જાગીર તેને પાછી સોંપી. ગંગાનદીમાં પૂર હોવાથી પાદશાહ દશ દિવસ સૂધી તે ઓળંગી શકયા નહિ. પાણી ઉતરી જવાથી સામેપાર જઈ સિકંદર લખનૌમાં હતો તેને સજા કરવાને વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઇ શાહ મધરાતે છાવણીમાંથી ઉપડયા. તે રાત્રે તથા બીજે દહાડે તથા રાત્રે વગર અટકે કૂચ કરી સવારે લખનૌ પહોચ્યા. એ ખબર જાણી સિકંદર ત્યાંથી એકદમ નાશી ખાનજમાનની છાવણીમાં ગયો. લખનૌ લેઇ શાહ જવાનપુર ભણી ગયા.

બંગાળામાં સુલેમાન કિરાની અફ્ગાન નામે હાકેમ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો તે બંડખોરને મદદ ન કરે માટે અકબરે તેની પાસે વકીલ મોકલ્યા. તથા ઓઢીઆ (ઓરિસ્સા) ના રજપૂત રાજાને પણ કહાવ્યું કે બંગાળાના હાકેમને તેમ કરતો અટકાવે.

આસફખાનને કેટલીક ફોજ આપી પાદશાહે ખાનજમાનની પાછળ મોકલ્યો. પણ મુજફ્ફરખાન નામે અમીરે તેના ઉપર લૂંટમાં મળેલાં નાણું ખાઈ જવાનું તોહમત મૂક્યાથી ભય પામીને તે બળવાખોરોને મળી ગયો. હવે તેની જગાએ પાદશાહે મુનીમખાનને નીમ્યો. ખાનજમાને પોતાના ભાઇ બહાદુરખાનને સરવાર પ્રાંતમાં ફિતૂર ઊભું કરવાને મોકલ્યો, અને અકબરે તેની પાછળ મીર મુઇજ્જુલ મુલ્કને મોકલ્યો. મુનીમખાનની સરદારી નીચે પાદશાહી ફોજ ખાનજમાનની છાવણીની નજીક આવી તેવારે સલાહનાં કહેણુ ચાલ્યાં. એ બે અમીરો દોસ્ત હતા તેથી ખાનજમાને તેને સંદેસો મોકલ્યો કે તમે વચ્ચે પડી મને માફી અપાવો તો હું પાદશાહને શરણે જાઉં. મુનીમખાન અને તે મળ્યા અને શું કરવું તેનો ઠરાવ કર્યો. આ કામ અહિં ચાલેછે તેવામાં મીર મુઈજ્જુલનો પરાજ્ય થયાના સમાચાર આવ્યા. બાહાદુરખાં ઉજબકે તેને કહાવ્યું કે સમાધાન થવાનો પ્રયત્ન ચાલેછે માટે હાલ લડાઈ બંધ રાખવી, પણ મીરે તે વાત માની નહિ. તે વઢવાને ઘણો આતુર હતો એવામાં લશ્કરખાન મીરબક્ષી અને રાજા ટોડરમલ* તેની મદદે

* અકબરનો આ પ્રખ્યાત દીવાન લાહોરનો ખતરી (ખાતરી) હતો. તે બાળક હતો તેવારે તેને નિર્ધન મૂકી તેનો બાપ મરણ પામ્યો. ઉમરે આવતાં તેને કારકુનની જગા મળી. પોતાના બુદ્ધિબળ વડે તે આ હલકી સ્થિતિમાંથી શેરશાહ સુરના અમલમાં ઊંચે દરજ્જે ચડયો. એ સુલતાને ગક્કર લોકના પહાડી મૂલકમાં મોટો મજબૂત પત્થરનો ગઢ ચણાવ્યો તેવારે તે કામનો ઉપરી ટોડરમલ હતો. ગક્કર લોકે સંપ કર્યો કે એ ગઢ ચણાવામાં કોઇએ કોઇ પ્રકારની મદદ કરવી નહિ, મજૂરીએ પણ જવું નહિ. ટોડરમલે એ વાત શાહને લખી જણાવ્યું કે એથી કિલ્લાનું કામ અટકી પડયું છે. પાદશાહે તેને ઠપકો લખ્યો કે તમે ખરચ કરવામાં બહુ કસરીયા છો ને મારો હુકમ અમલમાં લાવવાને ચહાતા નથી. તમારે બોહોળે હાથે ખરચ કરવો; જેટલું નાણું જોઇશે તેટલું તમને સરકારી ખજાનામાંથી મળશે. એ આજ્ઞા મળ્યાપછી ટોડરમલે દર પત્થરે એક અશ્રફી આપવાનું જાહેર કર્યાથી એટલા બધા ગક્કરો કામે આવ્યા કે મોહોરથી ઉતરતાં ઉતરતાં એક રૂપિએ, પછી દશ ટકે ને અંતે પાંચ ટકે જોઇએ એટલા મજૂર મળ્યા. દશ ટકાના સિક્કાને કાળો ટકો કહેતા ને તે રૂપિઆનો એક ચાળીશાંશ હતો. કિલ્લો મનમાનતો પૂરો થવાથી શેરશાહે ટોડરમલને તેની ખબરદારી તથા લાયકીને માટે બહુ સાબાશી આપી. આ ચતુર પાદશાહના હાથનીચે તેનું મન કેળવાયું હતું અને તેના મનની શક્તિઓ ખીલી હતી તેથી તે અકબરને બહુજ કામ લાગ્યો. તેણે એવી ઉત્તમ સેવા બજાવી કે તેની કીર્તિ અમર થઈ. અકબરના મહા ચપળ, બુદ્ધિમાન અને અતિલાયક મુખ્ય અધિકારીઓ હતા તેઓમાં રાજા ટોડરમલ હતો. તેનું મરણ તા. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૫૮૯ ને દિવસે થયું.

આવી પહોચ્યા. એ કુમક મળતાં મીરે બળવાખોર ફોજ ઉપર હલ્લાં કર્યા પણ તેમાં ફતેહ ન પામતાં તેને નાસવું પડયું. રાજા ટોડરમલે તથા લશ્કરખાંએ રાત પડતાં લગી બચાવ કર્યો. પણ ફોજનો બાકીનો ભાગ નાસવાથી તેમને પણ પાછા હઠવું પડયું. નાસતી સેનાને બીજે દહાડે શેરગઢમાં ભેગી કરી તેમણે પાદશાહને પરાજયનો હેવાલ લખી મોકલ્યો. એ માઠા સમાચાર આવ્યા તેવારે ખાનજમાન વગેરે બંડખોર સરદારોને, ખાનજમાનની મા અને મુનીમખાનની મારફતે માફી મળી ચુકી હતી તેથી એ લશ્કરને લડાઇ બંધ પાડવાનો હુકમ મોકલી હજુરમાં બોલવી મુઇજુલ મુલ્કે યુદ્ધ કરવામાં ભૂલ કરી હતી, તથાપિ તેણે શૂરથી લડી પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો હેતો માટે તેને, તથા રાજા ટોડરમલે અને લશ્કરખાંએ પોતાનાં કર્ત્તવ્ય બરોબર કર્યાં હતાં માટે તેમને માનસહિત હજુરમાં બોલાવ્યા. પણ જેઓ સંગ્રામમાં પોતાનો ધર્મ ચૂકી યોગ્યરીતે વર્ત્યા નહતા તેમને હજુરમાં આવવાની મના કરી ઉજબેક સરદારોને માફી આપી અકબરશાહ ચુનારગઢ જોવા ગયા, ને ત્યાંથી જુવાનપુર થઈ કાશીએ ગયા. એવું માલૂમ પડેછે કે એ સલાહ પોલી હતી; બંડખોર લોક હજી પૂરા મનાયા ન હતા. પાદશાહ છાવણીમાંથી ગયા એટલે ખાનજમાને સંધિની શરતો તોડી. અકબરે પાછા આવી તેનો નાશ કરવાને ફોજ મોકલીને ઠરાવ કર્યો કે પ્રથમ એ બળવાખોરોનો પૂરો નાશ થતાં સૂધી તે નગરને રાજ્યધાની કરવી. ખાનજમાન શિવાલિક ડુંગરામાં નાઠો. જુવાનપુરમાં જતાં માર્ગમાં નિજામાબાદ શહેર આવ્યું ત્યાં પાદશાહની વરસગાંઠનો ઓચ્છવ કરવાને મુકામ કર્યો. એ ઓચ્છવને મજલિસ-ઈ-વાઝ્ન કહેતા. તે જન્મતિથિ તથા તારીખ એ બંને દિવસે કરવામાં આવતો. એ પ્રસંગે રાજ્યના વજીર, દીવાનાદિક કારભારીઓ તથા અમીર ઉમરાવો બાદશાહને સોનું રૂપું અને બીજી વસ્તુઓ વડે તોળતા, અને પછી તે ધનનું બ્રાહ્મણાદિક ભિક્ષુકોને દાન કરતા. એ પ્રમાણે એ પ્રસંગે કર્યું.

નિજામાબાદથી સરકાર સ્વારી જવાનપુર ગઈ. ત્યાં એક સુંદર સ્થળ પસંદ કરી શોભાયમાન મેહેલ બાંધવાની આજ્ઞા અકબરે આપી. અમીર ઉમરાવોને પણ પોત પોતાના ગજા પ્રમાણે મકાન બંધાવવાને ફરમાવ્યું. ખાનજમાનની પાછળ ફોજ મોકલી તે લડવા ન ઊભો રહેતાં શિવાલિક ડુંગરામાં નાઠો. ત્યાંથી ગંગાકાંઠે આવી પોતાના એક સરદારને અને પોતાની માને પાદશાહ પાસે ક્ષમાદાન માગવાને મોકલ્યાં. તેઓ ખાનખાનાન મુનીમખાનની પાસે આવ્યાં ને તેને તથા હિંદના શેખુલ ઈસ્માલ અબદુલ્લા ભખ્ખૂ મુલ્કને જોડે લેઈ અકબરશાહની હજૂરમાં આવ્યા. એ સર્વના કરગરવાથી શાહે વળી દયા કરી માફી બક્ષી.

ઇલાહી વર્ષ ૧૧ મું—તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૫૬૬. આસફખાન અને તેના ભાઈ વજીરખાનનું બંડ સમ્યું નહતું એવામાં અફગાનિસ્તાનમાં બદકશાનના હાકેમ મીરજા સુલેમાને કાબુલ ઉપર સ્વારી કરી. અકબરનો ઓરમાન નાનો ભાઈ મી-

રજા હકીમ ત્યાં અમલ કરતો હતો તે નાશી પંજાબમાં આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે મોટા ભાઈની મદદ માગી, પણ પાછળથી કોઇના ભમાવ્યાથી બંડ મચાવ્યું. ને લાહોર ઉપર ચડાઇ કરી. લાહોરની પાદશાહી ફોજે તે શેહેરનો બચાવ કરી પાદશાહને એ બલવાના સમાચાર મોકલ્યા. તુરત અકબરે સજ થઇને લાહોરભણી કુચ કરી. એ ખબર જાણી હકીમ લાહોરની પાડોશમાંથી નાઠો. ત્યાર પછી શાહ લાહોરમાં ગયા. સાંભલ પ્રાંતમાંના આજમપુરના જાગીરદાર ઊલૂગ મીરજા, તથા શાહ મીરજા તથા તેમના બે કાકા નામે ઇબ્રાહીમ હુશેન મીરજા અને મહમદ હુસેન મીરજા એમણે બંડ કર્યું. આસપાસ આવેલાં પરગણાંના અમલદારોએ તેમને હરાવ્યાથી તેઓ માળવે નાઠા.

૧૨ મું વરસ—૧૨ મી ફેબ્રવારી ૧૫૬૭. આસપાસના ઘણા ગાઉમાં વસનારાં જંગલી પશુઓને હાંકી લાવી વચમાં ભેગાં કરી શિકાર કરેછે તેને તુર્કી બોલીમાં કમુર્ઘા શિકાર કહેછે. આ વરસને આરંભે પાદશાહ એ શિકાર રમ્યા. લાહોરની ફરતા ૪૦ કોશના અમીરોને ફરમાવ્યું કે હરણ, નીલગાય, શિયાળદિક જનાવરોને લાહોરની પાસે પાંચ કોશપર હાંકી લાવી ઘેરવાં. એ હુકમ મુજબ આશરે પંદર હજાર પશુઓને તેમણે પાંચ કોશના મેદાનમાં આણ્યાં. શાહ પંડે કેટલાક દિવસ મૃગયા રમ્યા પછી નોકરોને, સિપાઇઓને, અને તમામ લોકને ત્યાં શિકાર કરવાની રજા આપી મૃગયાથી પાછા ફરી બાદશાહ શહેર ભણી ચાલ્યા. વચમાં ઉંડા પાણીવાળી નદી આવી તેમાં ઘોડો નાખી તરી ગયા, પણ તેના બે સાથી તેમ કરતાં ડૂબી મુવા. હમીદ બક્રી નામે હજુરી સવારને બીજા સવારે ભાલો મારી જખમી કર્યો. ઘાયલ થયલા માણસે ફરિયાદ કરવાથી અકબરે ગુનેગારનું માથું કાપવાનો હુકમ કર્યો. એને વાઢતાં તરવાર ભાંગી તે જોઈ બીજી તરવારથી હણવાની મના કરી પાદશાહે તેની ઢેડફજેતી કરી. આ વેળા બળવાખોર વજીરખાને લાહોરમાં આવી બહુ કરગરી માફ માગી ને ઉદાર અકબરે દયા કરી તેને અને તેના ભાઇ આશફખાનને ક્ષમાંદાન આપ્યું. એજ મુકામે ખબર આવી કે ખાનજમાન, બહાદુરખાન અને સિકંદરખાન એ ત્રણ ભાઇએ ફરીને બળવો કરી પોતાની છાવણીમાં મીરજા હકીમને નામે ખુત્બો ભણાવ્યો. એ જાણી શાહ આગ્રે જવા નીકળ્યા. થાનેશ્વર આગળ સ્વારી આવી ત્યારે ગ્રહણ હોવાથી ત્યાં મોટી જાત્રા ભરાઈ હતી. હજારો હિંદુ ત્યાં ભેગા થયા હતા, ને બ્રાહ્મણોને તથા સાધુઓને પુષ્કળ દાન આપતા હતા. કુરૂક્ષેત્ર નામે ત્યાં સરોવરછે તેમાં ગ્રહણ સમે ઘણાં માણસ નાહવાને ઉતર્યા. એક જોગીની અને એક સંન્યાસીની ટોળી વચ્ચે નાહાવાના ઘાટને માટે ટંટો ચાલતો હતો માટે તેમણે હથિયાર વડે યુદ્ધ કરવાની રજા માગી. વગર લડે ટંટો પતાવવાની કોશીશ નિષ્ફળ જવાથી રજા આપી શાહ પંડે તે જોવા ગયા. બસેં ત્રણસેં સંન્યાસી હતા અને જોગી પાંચસેંથી વધારે હતા. સંગ્રામ કરવાને સજ થઇ બંને પક્ષ સામસામા આવી ઊભા તેવારે સંન્યાસીની

ટોળીમાં ઓછા આદમી હોવાથી તેને નબળી જોઇ કેટલાક સિપાઈ દિલે રાખ ચોળી બાવાને વેશે તેઓની મદદે ગયા. ઘણા જોરથી જુદ્ધ ચાલ્યું ને ઘણા માણસ રણમાં પડયા. અંતે જોગી હાર્યા અને સંન્યાસી જીત્યા. જોગીઓનો પરાજય થયા પછી પોતાની ફોજની ટોળી મોકલી બાદશાહે કતલ અટકાવી.

આગ્રે આવી ત્યાં ૧૯ દિવસ રહી અકબરે જવાનપુર ભણી કુચ કરી. ભોજપુરને મુકામેથી મહમદ કુલીનખાન બીર્લાસ, મુજફ્ફરખાન, રાજા ટોડરમલાદિક સરદારોને છ હજાર સ્વાર આપી અજોદ્ધા પ્રાંતમાં બંડખોર સિકંદરખાનની સામા મોકલ્યા. સરકાર સ્વારી રાયબારેલી થઇ માનેણપુર ભણી ગઇ. એવામાં ભારે વરસાદ થવાથી ગંગામાં પૂર આવ્યું. ખાનજમાન સામે તીરે હતો. પાદશાહ પંડે આવ્યાછે એ બીના તેના જાણવામાં ન હોવાથી તે મોજમઝામાં મચ્યો રહ્યો. તે રાત્રે તેણે અને તેના ભાઇ બાહાદુરખાને ખૂબ દારૂ પી મોજ મારી હતી. અકબર ઉતાવળી ચાલે આગળ વધી આવ્યો હતો તેથી માત્ર હજાર દોઢ હજાર ફોજ તેની જોડે હતી; બાકીની ફોજ પાછળ પડી ગઈ હતી. તો પણ હાથીપર બેશી તેઓ નદીપાર ઉતર્યા અને તેના સાથી તરીને તેની જોડે ગયા. અકબરે સંગ્રામને માટે સેનાને ગોઠવીને બાળસુંદર નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઇ પંડે મધ્ય ભાગે રહ્યા. પાછળ હોદામાં મીરજા કોકા આંજમખાનને બેસાડયો હતો. જમણે પડખે આસફખાન અને બીજા અલકા સરદારો તથા ડાબી બાજુએ મજમુનખાન વગેરે ઉમરાવોને રાખ્યા હતા. શાહ પોતે પધારેલા છે એ વાત હવે બળવાખોરોના જાણવામાં આવ્યાથી તેઓ મરણીઆ થઇ યુદ્ધે ચડયા. બાહાદુરખાન પહેલો ધશી આવ્યો, પણ તેના ઘોડાને તીર વાગવાથી તે હાથ રહ્યો નહિ ને બહાદુર નીચે પડયો અને કેદ પકડાયો. ખાનજમાને ધીરજથી યુદ્ધ જારી રાખ્યું. અકબરે હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડાપર સ્વારી કરી અને પોતાના ગજસૈન્યને શત્રુની ફોજપર હુમલો કરવાને મોકલ્યું. તેઓમાં હીરાનન્દ નામે બહુ જબરો ને સૂરો હાથી હતો તે આગળ વધ્યો. દુશ્મને તેની સામે દિયાન નામે હાથીને મોકલ્યો. હીરાનન્દે તેને એવા જોરથી ટક્કર લગાવી કે તે તુરત ભાંયે પડયો. ખાનજમાનના અંગમાં તીર ભોકાયું તે કાઢવા જાયછે તેવામાં નારસિંહ નામે હાથી તેના ઉપર આવ્યો. ખાને બૂમ પાડી માવધને કહ્યુંકે "હુ મોટો આદમી છું, મને જીવતો ઝાલીશ તો પાદશાહ તને ઇનામ આપશે. તેનું કહેવું લક્ષમાં ન લેતાં માવધે હાથીને તેના અંગપર ચલાવી તેને કચરી માર્યો. હવે બાકીના શત્રુ નાઠા ને સંગ્રામ પૂરો થયો. ઘવાયલા બાહાદુરખાનને પાદશાહની હજૂરમાં પકડી લાવ્યા તેવારે તેના ઉપર દયા કરવાની મરજી ભલા અકબરની હતી, પણ અમીરોના આગ્રહથી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. આ પરાજ્યની ખબર સાંભળી સિકંદર પરમુલકમાં નાઠો. પકડાયલા બંડખોર સરદારોમાં જેઓ હઠીલા હતા તેમને હાથીના પગતળે છુંદાવી માર્યા ને બાકીનાને માફી આપી છોડી દીધા.

ઉજબેક લોકનું બંડ બે વરસ પહોચ્યું. તેઓ શૂરા, અનુભવી અને ચતુર યોદ્ધા હતા. ઘણોક મૂલક તેમને કબજે હતો અને બંગાળામાં અફગાન હાકેમો સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા હતા તેમની જોડે તેઓ મળી ગયા તેથી તેમનો બળવો ભારે થઇ પડ્યો હતો. એનો લાભ લઇ અકબરના ઓરમાનભાઈએ પંજાબ જીતી લેવાની કોશીશ કરી અને તેના પિતરાઇ મીરજા સરદારોએ બંડ કર્યું. ઉજબેકોએ અકબરના હોશીઆર સેનાપતિઓને હંફાવ્યા અને માત્ર અકબરની પંડની યુદ્ધ કુશળતા અને ચપળતાથી તેઓ જીતાયા. તેણે બંગાળાના અફગાનોને દબાવી શેહેરમાં રાખ્યા, મુગલ સરદારોને સજા કરીને તથા દયા કરીને વશ કર્યા, અને કેટલાક રજપૂત રાજાને જીતીને તાબેદાર શેવક કર્યા, અને ઉદારતાથી વિશ્વાસુ મિત્ર બનાવ્યા. અફગાનીસ્તાનથી અને તુર્કસ્તાનથી સિપાઇ મળવાનો માર્ગ બંધ પડ્યો હતો, અને પોતાની નોકરીમાં હતા તેઓ પૈસાના લોભથી અને સ્વતંત્રપણે વંશપરંપરાનું રાજ્ય સ્થાપવાની આશાએ ચારે તરફ વારે વારે બળવા કરતા. આ ભારે સંકટમાં પોતાની અતિ જાગરૂતી તથા મહા બુદ્ધિબળ, ડહાપણ અને દયા એ ચાર સાધનોવડે અકબરે રાજ્યને ઉગાર્યું, અને ઘણાક પ્રાંતો તેમાં ઉમેર્યા. મુગલ સરદારોમાંના બંડખોર મીરજા હજી વશ થયા નહતા. તેઓ માળવામાં જઇ ભરાયા હતા. તેમને સજા કરવાને બાદશાહ માળવાભણી ચાલ્યા. એ સમાચાર જાણી મીરજા સરદારો ગૂજરાતના સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યમાં નાઠા. તેમની પાછળ ન લાગતાં અકબરે ચિતોડગઢ જીતવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંનો રાણો ઉદયસિંહ પંડે પરાક્રમી નહતો, પરંતુ તેના સામંતો મહા શૂરા અને જબરા હતા. બાબર જોડે જુદ્ધ કરનાર બાહાદૂર રાણા સંઘ (સિંહ) નો કુંવર રાણો ઉદયસિંહ હતો, પણ પિતાના જેટલો દમ એ પુત્રમાં નહતો. મુગલ સેના ચિતોડ તરફ વળી એટલે રાણોજી, પોતાના કુટુંબ સહિત નાશી, ગૂજરાતની ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાં જઇ સંતાયો. ચિતોડના રક્ષણને માટે જયમળ નામે શૂરા, અનુભવી અને ચતુર સામંતને આઠ હજાર બાહાદુર રજપૂતો સહિત રાખ્યો હતો. શુમારે ત્રણ કોશ લાંબો અને અર્દ્ધ કોશ પોહોળો ચિતોડનો ડુંગર છે. તેના ઉપર ચણેલો ગઢ બડો મજબૂત છે. આગળ મુસલમાનોએ તેને જીત્યો હતો, તથાપિ હિંમત ન હારતાં તેનો બચાવ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી જયમળ સજ થયો. આખા હિંદમાં તે *ગઢ સર્વથી જબરો ગણાતો હતો ને એને જીત્યા વિના રજપૂતોમાં અકબરનો દાબ બેસે તેવું નહતું, અને રાજપૂતસંસ્થાનો સ્વતંત્ર રહે ત્યાં લગી અકબર હિંદનાં બીજાં મુસલમાની રાજ્યોને વશ કરી શકે નહિ એ પણ નક્કી હતું, માટે એને જીતવાનો ઠરાવ કરી તેણે પંડે તે ઉપર સ્વારી કરી. રજપૂતો ભારે હઠની વઢ્યા. જયમળની જાગરૂતી ને હોંશીઆરી વખાણવા જોગ હતાં. મુગલ સેનાએ ગઢને ઘેરી લીધો, પણ જયમળે તેમને અંદર પેસવા દીધા નહિ. ગઢના હરેક ભાગમાં ફરતો રહી પોતાના શૂરવીરોને તે

* 'રણી સો કમળા દેવી, દુસરી સબ લુંડીઆં; ગઢ સો ચીતોડ, દુસરી સબ ગઢીઆં,' એવી કેહેવત લોકમાં ચાલતી હતી.

હિંમત આપતો, અને શું કરવું તે બતાવતો. ગઢમાં મીઠું પાણી અને પુષ્કળ અન્ન હતાં. ગઢના જૂદા જૂદા ભાગપર અકબરે અમીરોને હુમલો કરવાને મોકલ્યા પણ તે બધાને પાછા ફરવું પડયું. મુગલ ફોજે આસપાસનાં પરગણાંઓમાં ફરીવળી દેશને ઉજાડ કર્યો, પણ તેથી ગઢવીઓ ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. એ વેળા અકબર કને દૂરથી કોટ તોડવાની મોટી તોપો નહતી, અને રજપૂતોનાં તીર અને બંદૂકના મારને લીધે તેના સિપાઇ કોટની પાસે જઈ શકતા નહતા. માટે તેણે સાબાત એટલે ઢાંકેલા રસ્તા કરાવ્યા. ખાડીઓ ખોદી તેને ઉપરથી પાટીઆં તથા ચામડાં વડે ઢાંકી લેઇ તે રસ્તે કિલ્લા પાસે જવાના બે માર્ગ કર્યા. એ કામ કરવાને તેણે પાંચ હજાર કડીઆ, સૂતાર, સલાટાદિને રાખ્યા. વેઠે પકડવાની મના કરી સર્વેને પગાર આપી રાખ્યા. એ બે માર્ગમાંનો એક પોતાના મુકામથી શરૂ કર્યો અને બીજો સામી બાજુએથી ચલાવ્યો. એ કામ ચાલતું હતું તેની નજરે જોઈ તપાસ રાખવાને પોતાને માટે તેણે ઊંચો ચોતરો કરાવી તે ઉપર બેઠક કરાવી. ગઢમાંના રજપૂત યોદ્ધા એ કામને ખાળવાની કોશીશમાં જરાએ કસર કરતા નહિ. તેમના ગોળાના મારથી લગભગ નીત્ય સો કારીગરો તથા મજૂરો મરતા, અને સાબાતની દીવાલના પાયામાં ઇંટોને ઠામે તેમના મડદાંને દાટવાં પડતાં. અકબર મસ ઇનામ આપી રસ્તો કરનારાને હિંમત આપતો. બાદશાહી મુકામની પાસેનો સાબાત કોટ સુધી પહોંચ્યાથી ગઢના બે બુરજો નીચે બંદૂકનો દારૂ ભરીને જામગરી સળગાવવી એવો બેત હતો. બંને બુરજની સુરંગ જોડે ઊડે ને તે ઉડે એટલે સિપાઈઓએ તેથી થએલા માગમાં ધશી ગઢમાં પેસવું. પણ માત્ર એક બુરજ ઉડયો. બીજાની જામગરી ઓલવાઈ ગઇ, એમ ધારી મુગલો તે વાટે અંદર ધૂસ્યા. રજપૂતો તેમને અટકાવવાને સામા આવ્યા. એ યુદ્ધ ચાલે છે તેવામાં એક બીજો બુરજ ઊડયો અને તેથી સેંકડો મુગલ અને રજપૂત હવામાં ઉડી ગયા, ને સેંકડો છુંદાઇ મુઆ. એથી ભય પામીને બાકીના મુગલ પાછા હઠયા, ને જયમલે તે માર્ગ પુરાવી દીધો. આ પરાજયથી હામ ન છોડતાં સુજાઅતખાનના મોરચા આગળનો સાબાત તૈયાર થતાં તેની થડમાંના ગઢનો કોટ તોડયો. અહિં હવે જબરો જંગ મચ્યો. મુગલોને પાછા હઠાવી ત્રુટેલી દીવાલને રજપૂતોએ પાછી ચણવા માંડી અને તે કરનારાને હિંમત આપવા માટે રાત્રે મસાલો સહિત બાહાદુર જયમલ પંડે ત્યાં આવ્યો. અકબરે તેને ઓળખી પોતાના હાથમાં બંદૂક લેઇ તેના માથાને તાકી ગોળી મારી તે આબાદ તેને વાગેથી જયમલ પડયો. પોતાના સેનાપતિના મરણથી રજપૂતોએ નિરાશ થઇ ગઢનો રીતસર બચાવ કરવો છોડી દીધો. તેમણે પોતાનાં બૈરાંનો જુવાહર કર્યો, એટલે તેમને જયમળના શબની જોડે બાળી માર્યાં અને પોતે કેસરિયાં કરવાને ત્રુટી પડયા. બાઇડીઓને બાળી મારવાના કામમાં રજપૂતો લાગ્યા હતા તેવામાં મુગલો કિલ્લા પર ચડયા. એ વેળા રાજપૂત્રો તેમના ઉપર ધશ્યા અને માર્યા ગયા. આશરે આઠ હજાર માણસોની એ વેળા કતલ થઇ, મુસલમાન તવારીખ લખનારા એથીએ વધારે સંખ્યા કહેછે. બે હજાર રજપૂતો એક જુગતી

કરી સકુટુંબ એ વેળા ઉગર્યાં. મુગલો પોતાના કેદીઓને લેઇ જતા હતા તે પ્રમાણે તેઓ પોતાના બૈરાં છોકરોના હાથ બાંધી ચાલ્યા આવ્યા ને મુગલ લશ્કરમાં થઇ નીકળી ગયા. પાદશાહી ફોજની કોઇ ટુકડી રજપૂત બંદીવાનોને લઇ આવેછે એમ ધારી મુગલોએ તેમને અટકાવ્યા નહિ. માર્ચ ૧૫૬૮. માહે શાબાક હી. સને ૯૭૬. ચિતોડગઢ લીધા પછી ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી તથા આશફખાનને ત્યાંનો વાલી નીમી બાદશાહ અજમીર ગયા. રાજ્યધાની ગયા પછી પણ રાણો મેદાન પડ્યો નહિ, અને તેનો બધો મૂલક મુગલોએ કેટલેક વરસે જીતી લીધો. પણ તેનો કુંવર રાણો પ્રતાપસિંહ પ્રતાપી હતો. નવ વરસ પછી રાણા ઉદેસિંહનો કાળ થતાં તે પોતાના પૂર્વજોનું રાજ્ય પાછું જીતવાપર આગ્રહથી મંડ્યો, અને અકબરનો કાળ થતાં પહેલાં તે કામમાં ફતેહ પામ્યો. તેણે નવું પાટનગર વસાવ્યું ને પોતાના બાપના નામને માન્ય આપી તેનું નામ ઉદયપુર પાડ્યું. તેના વંશજો અદ્યાપિ ત્યાં રાજ કરેછે. માત્ર એ કુળના અધિપતિઓએ મુગલ પાદશાહને કે શાહજાદાને કન્યા કદી આપી નહિ, અને જે રાજકુળોએ બાદશાહી કુળને કન્યા દીધી તેમની જોડે તેમણે કન્યા વહેવાર તોડ્યો. એ કુળે પાદશાહની સગાઇ કરવાની ભલી ધારણ સ્વીકારી નહિ, પણ બીજાં રાજકુળોને તે ગમી. શાહ પંડે અજમીરની અને મારવાડની રાજ કન્યાઓને વર્યા હતા, અને પોતાના ત્રણે શાહજાદાને રજપૂત રાજ કન્યાવેરે પરણાવ્યા હતા. આગળ એ રીવાજ જારી રહ્યો. ગાદી વગેરેપર રજપૂત રાણી અને મુસલમાન બેગમના પુત્રોના હક સરખા ગણવામાં આવતા. રજપૂત રાજા એ સંબંધને માન્ય ગણતા, અને પાદશાહી કુળ પણ તેમાં મોટાઇ માનતું.

ચિતોડપર ચડાઈ કરવા નીકળતી વેળા અકબરે માનતા માની હતી કે જય પામીશ તો અજમીરમાં ખ્વાજા મુઇનુદ્દીન ચિસ્તીની કબર છે તેનાં દર્શન કરીશ. એ બાધા ઉતારવાને બાદશાહ આખે રસ્તે હિંડતા અજમીર ગયા. ત્યાં જઇ મુસલમાની રીત પ્રમાણે સર્વે ક્રિયા કરી અને ગરીબોને બહુ દાન આપ્યાં.

૧૩ મું વરસ. ગુરૂવાર તા. ૧૪ મી રમજાન હીજરી સને ૯૭૫, માર્ચ ૧૪ મી ઈ. સને ૧૫૬૮. આ સાલને આરંભે અજમીરથી ઉપડી મેવાડને માર્ગે બાદશાહ આગ્રે ગયા. રસ્તામાં જંગલ આવ્યું તેમાં વાઘ વસ્તા હતા. એક વિકરાળ વાઘને જોઇ પાદશાહના હજુરી નોકરોએ તીરો મારી તેને હણ્યો. એ વેળા શાહે આજ્ઞા કરી કે હવે પછી વાઘ દેખાય તો મારા હુકમ વગર કોઇએ તેને મારવો નહિ. આગળ ચાલતાં વધારે મોટો અને વધારે વિકરાળ વાઘ મળ્યો. અકબરે ઘોડેથી ઉતરી તેનાપર તાકીને ગોળી મારી. તે ગોળી શેરના મુખને છરતી વાગવાથી તે જરા ઘવાણો એટલે ક્રોધાયમાન થઇ અકબર ઉપર ધશી આવ્યો. અકબરે તુરત બીજી ગોળી મારી તેથી વાઘ નીચે પડ્યો, પણ પાછો ઉભો થયો. એવામાં આદિલ મહમદ કંદાહારીએ તેના ઉપર તીર તાક્યું એ જોઇ પાદશાહ ભણી ન જતાં વાઘે તેની ઉપર તલપ મારી અને તેને નીચે નાખ્યો. તેનું માથું કરડવાને વાઘે જેવું

પોતાનું મોઢું પોહોળું કર્યું કે તેણે પોતાનો એક હાથ તેમાં ઘાલ્યો ને બીજે હાથે ખંજર કાઢવા માંડયું. પણ હાથો મિયાનમાં સજ્જડ બેઠેલો હોવાથી તે ઝટ નીકળ્યું નહિ. વાઘે તેનો હાથ કરડી ખાધો. બીજા સિપાઇ તુરત તેની મદદે ગયા. તેમણે વાઘને પુરો કર્યો. પણ તેમ કરતાં એક ઝખમ અદિલને પણ લાગ્યો, અને કેટેલાક વખત પછી તે મરી ગયો. શિકાર રમી રહ્યા પછી પાદશાહી સ્વારી અલવારની વાટે રાજનગરમાં ગઈ.

રણથંભોર ગઢ ઊંચો અને જબરો હતો ને ત્યાંનો રાજા તાબે થયો નહતો માટે તે ઉપર અકબરે ફોજ મોકલી. ચિતોડના ઘેરામાં જે ટુકડીઓ હાજર ન હતી તે તે આ કામપર મોકલી. પણ એવામાં માળવેથી સમાચાર આવ્યા કે, ગૂજરાતના ચિંગીજખાન જોડે અણબનાવ થવાથી બંડખોર મીરજાલોકે ત્યાંથી નાશી આવી ઉજેણુ નગરીને ઘેરીછે. રણથંભોરપર જતી ફોજને અકબરશાહે માળવે મોકલી. પાદશાહી ફોજ આવી એટલે તેઓ ઘેરો ઉઠાવી નર્મદા ભણી નાઠા. નદી ઉતરતાં તેમના ઘણા આદમી ડૂબી મુવા. આ વેળા તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે ગૂજરાતના હાકેમ ચિંગીજખાનને અમદાવાદમાં ત્રિપોલિઆના મેદાનમાં (ત્રણદરવાજા આગળ) જાઝકખાન હબશીએ મારી નાખ્યો. એ ગરબડનો લાભ લેવાને તેઓ ગૂજરાતમાં ગયા. અહિં તેમણે ચાંપાનેર, ભરૂચ અને સૂરત એ શેહેરો તથા તેઓની આસપાસનો મૂલક કબજે કર્યો.

૧૪ મા વરસનો આરંભ સને ૧૫૬૯ ના ફેબરવારીની ૨૨ મી તારીખે થયો. એ સાલની શરૂઆતમાં અકબરશાહ પંડે રણથંભોર ગઢ જીતવાને ચડયા. ત્યાં જઇ ઘેરો નાખ્યો અને કોટ તોડવાને તોપો ગોઠવી તથા કોટની પાસે સુરંગ પાડવાને પાસે જવાસારૂ સાબાત બનાવ્યા. તોપના ગોળાથી ગઢમાં કેટલીક જગોએ બાકાં પડયાં અને ઝાઝીવાર ટકી શકવાની આશા રહી નહિ તેવારે રણથંભોરના રાજા રાયસુર્જને પોતાના દુધ અને ભોજ નામે બે કુંવરોને પાદશાહની હજુરમાં મોકલી તાબે થવાનું કહાયું. શાહે રાજકુંવરોનો સત્કાર કર્યો અને દયા કરી તેમના પિતાને માફી બક્ષી. અભયદાન મળવાથી રાયસુર્જન પોતે હજુરમાં હાજર થયો તેને બાદશાહે નોકરીમાં દાખલ કર્યો. તેના કિલ્લાનો કબજો લેઇ ફોજને આગ્રે મોકલી ને પંડે ફૈજુલ્લ અન્વાર ચિસ્તી નામે પીરની કબરનાં દર્શન કરવાને ગયા.

આ વરસમાં પાદશાહે સીક્રીનગરનો વિસ્તાર કર્યો. તેની બેગમોને કેટલાક પુત્ર થયા હતા પણ તેમાંનો એકે જીવ્યો નહતો. શીક્રીમાં શેખ સલીમ ચિસ્તી નામે ફકીર રહેતો તેણે પાદશાહને દીકરો આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તેથી તેના દર્શન કરવાને અકબર ઘણીવાર જતો. આગ્રેથી સીક્રી બાર કોશપર હતું. ફકીરનો તકીઓ એક ડુંગર ઉપર હતો. બાદશાહે ત્યાં પોતાને માટે મહેલ બંધાવ્યો. શેખે પણ પોતાને સારૂ નવું મકાન તથા સુંદર મસજીદ બનાવ્યાં. પછી અમીરોએ પોતપોતાને માટે મકાન બંધાવ્યાં, ને પાદશાહે કોટકિલ્લા, બજાર તથા હમામ બંધાવ્યાં. એમ સીક્રી

મોટું શેહેર થયું ને અકબરે તેનું નામ ફાથપુર પાડયું. આ સાલમાં તેની એક બેગમને ગર્ભ રહેવાથી તેણે તેને તે ફકીરના મકાનમાં લેઇ જઇને રાખી. ત્યાં તેણે પુત્ર જણ્યો. એ ફકીરના નામપરથી અકબરે એ શાહજાદાનું નામ સલીમ પાડયું. 'સુલતાન સીલીમ મીરજા' એ નામે તે અકબરની હયાતીમાં ઓળખાતો. એ પ્રસંગે અકબરે બહુ દાન કર્યું, બંદીવાનોને છોડયા, અને કવિઓને બહોળે હાથે ઇનામ આપ્યાં. કુંવર અવતરે તો પગે ચાલીને અજમેરના પીર મુ'ઇનુદ્દીન ચિસ્તીના રોજાની જાત્રા કરવાની માનતા લીધી હતી. દીકરો થયાનો આનંદ ઓચ્છવ પૂરો થયા પછી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું.

કાલિંજર ગઢ જબરો હતો, તે જીતતાં સુલતાન શેરશાહનું મરણ થયું હતું, અને બીજા સુલતાનોની ટક્કર તે ગઢે ઘણીવાર ઝીલી હતી. આ વેળા તે પન્નાના રાજા રામચંદ્રને કબજે હતો. મુગલ સરકારે તે જીતવાની ઇચ્છા કરી. ચિતોડ અને રણથંભોરના જયથી તેમનો ત્રાસ એટલો બેઠો હતો કે રાજાએ સામા ન થતાં, અને સ્વારીની વાટ ન જોતાં પોતાના કારભારી જોડે ગઢની કુંચી અકબરને મોકલી, ને પોતે અકબરની સેવામાં દાખલ થયો. બાદશાહે તેનું યથાયોગ્ય માન રાખ્યું.

૧૫ મું વરસ. તા૦ ૧૪ મીં માર્ચ ઇ. સને ૧૫૭૦. એ સાલમાં શાહને મંદીરે બીજો કુંવર અવતર્યો. અકબરે તેનું નામ મુરાદ પાડયું. સુલતાન મુરાદ મીરજાનો જન્મ પણ ફકીર શેખ સીલીમને તકીએ થયો. બાદશાહે એ પ્રસંગે બહુ ખેરાત કરી, અને અમીર ઉમરાવોએ શાહને પોતપોતાના દરજા પ્રમાણે નજરાણાં કર્યાં, અને શાહે તેમને પોશાક આપ્યા. અવકાશ મળે તેવારે દર વરસે પાદશાહ અજમેર જઇ ત્યાંના પીરની ઘોરની પૂજા કરતો. આ વરસમાં શાહજાદાના જન્મને માટે પીરનો પાડ માનવાને તે ત્યાં ગયો, તેવારે શેહેરના રક્ષણને અર્થે તેની આસપાસ મજબૂત કોટ ચણાવ્યો ને પોતાને રહેવા સારૂ મેહેલ કરાવ્યો. અમીરોએ પણ પોતપોતાને કાજે મકાન બંધાવ્યાં ને પાદશાહે તેમને એ ખર્ચ કરી શકવાને આસપાસની જમીન તથા ગામ આપ્યાં. અજમેરથી શાહે નાઘોર જઇ ત્યાં સિપાઇઓ પાસે તળાવ ખોદાવ્યું ને તેનું નામ શુક્રતળાવ પાડયું. એ મુકામે મારવાડના રાજા રાય માલદેવનો કુંવર ચંદ્રસેન પોતાના પિતાની વતી પાદશાહને સલામ કરવાને તથા ભેટ મૂકવાને આવ્યો, તેમજ વાંકાનેર (બિકાનેર)નો રાજા કલ્યાણમલ તથા તેનો કુંવર રાયસિંહ ખંડણી આપવાને આવ્યા. એ રાજાની આસ્થા દૃઢ જોઈ પાદશાહ તેની કન્યાને વર્યા, અને કુંવરને પોતાની હજુરમાં રાખી મોટી પદ્દિએ ચઢાવ્યો. રાજા કલ્યાણમલ એટલો જાડો હતો કે ઘોડે સ્વારી કરી શકતો નહિ. નાઘોરની પાસેના જંગલમાં જંગલી ગધેડાં (ગોર-ખર) વસતાં હતાં તેનો શિકાર શાહે કર્યો. શોધ કરવા મોકલેલા આદમી ખબર લાવ્યા

કે થોડા ગાઉપર તે જનાવરો ચરેછે. અકબર ઘોડેસ્વાર થઈ તેમની હારે ગયા. ચાર પાંચ કોશપર તેઓ દીઠામાં આવ્યાથી ઘોડેથી ઉતરી હાથમાં બંદૂક તથા ચાર પાંચ બલુચી સિપાઈને જોડે લઇને ગૂપચૂપ તેઓની નજીક ગયા ને એક ગધેડાને ગોળી લગાવી પાડયો. બંદૂકના અવાજથી ભડકી બીજાં ગધેડાં નાઠાં. શાહે તેમની પાછળ સત્તરેક કોશ સુધી જઇ ૧૬ ગધેડાંને માર્યા અને સાંજે પાછા છાવણીમાં આવ્યા. મારેલાં ગધેડાંના માંસને અમીરોને વહેંચી આપ્યું. નાઘોરથી ઉપડી અજોધન નગર જઇ ત્યાંના પીરની જાત્રા કરી અને પછી લાહોર ભણી જતાં માર્ગમાં દીનાપૂરમાં ત્યાંના જાગીરદાર મીરજા અજીજ કોકાને ઘેર મુકામ કર્યો. તેણે શાહને કેટલાક દિવસ પરોણા રાખી તેને તથા ફોજને જાફત આપી ને શાહને આરબી ને ઈરાની ઘોડા, રૂપાની જીન, પગે સોનાની સાંકળ ને કીનખાબની ઝુલોવાળા હાથી, પુષ્કળ ઝવેરાદિક બહુ કીમતી ભેટ કરી, તથા શાહજાદા અને બેગમોને પણ મસ ભેટ આપી. કારભારી, નોકર, ચાકર, અને સિપાઇઓને પણ બક્ષીસ આપી રાજી કર્યા.

૧૬ મું વરસ. તા૦ ૧૩ મી માર્ચ ઇ. સને ૧૫૭૧. એ સાલમાં અકબરે સિંધ દેશમાંનો ટાટા ગઢ જીતવાને ફોજ મોકલી. ત્યાંનો હાકેમ સુલતાન મહમુદ કેટલાંક વરસ વઢયો, પણ તેનું મરણ થવાથી મુગલ સેનાનો જય થયો.

प्रकरण ६ ठुं.

ઈલાહી વર્ષ ૧૭મું તથા ૧૮મું. ગૂજરાત વિજય. બંડખોર મીરજાઓનો નાશ. નગરકોટ ઉપર સ્વારી. રાજા બીરબલ. ગૂજરાતમાં બળવો. ખેડુતોનું રક્ષણ.

ઈલાહી સને ૧૭. તા૦ ૧૧મી માર્ચ ઈ. સને ૧૫૭૨. પોતાની ફોજના સરદારોમાંના અને જીતેલા પ્રાંતોના હાકેમોમાંના જેમણે બળવા કર્યા તેમનો પરાજય અને નાશ થવાથી તથા રાજસ્થાનમાંના રજપૂત અધિપતિઓને જીતીને તથા સ્નેહ કરીને મિત્ર અને સેવક કરી લીધાથી હવે અકબરને ભરતખંડનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવાને વખત મળ્યો. એ રાજ્યો અસલ દિલ્હીની પાદશાહીના પ્રાંતો હતા, પણ પાદશાહ નબળો પડી ગયાથી ત્યાંના હાકેમો સુલતાન અને પાદશાહપદ ધારણ કરી સ્વતંત્ર થયા હતા. નર્મદાની દક્ષિણમાં ઉતર્યાની પૂર્વે ગૂજરાત અને બંગાળા એ બે દેશ પ્રથમ જીતવાના હતા. આ વેળા ગૂજરાતમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. ત્યાંના સુલતાન બહાદુરશાહના મરણ પછી તેની ગાદીએ તેનો ભત્રિજો બીજો મહમુદશાહ બેઠો હતો. મહમુદનો માનીતો ઈતિયાદખાન નામે સરદાર હતો તે મૂળે હિંદુ ગુલામ હતો. તેણે મુસલમાન થઇ એ નામ ધારણ કર્યું હતું. તે પાદશાહનો માનીતો હોઇ તેનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. મહમુદનો કાળ થયો તેવારે તેની ગાદીએ બેસનાર સર્વમાન્ય વારસ ન હતો તેથી ઇતિયાદખાને એક બાળકને તેનો પુત્ર ઠરાવી તેને મુજફ્ફરશાહ ત્રીજો એ નામે

ગાદીપતિ કર્યો અને તેને નામે પોતે રાજ કરવા લાગ્યો. ચેંગીજખાન નામે સરદાર આ ઢોંગની સામો થયો હતો. સને ૧૫૫૬ માં મીરજા સરદારોએ બંડ કર્યું હતું તેઓ નાશીને એ ચેંગીજખાનના આશ્રયમાં આવી રહ્યા હતા. એમ શરણે આવેલા છતાં એવી માઠી રીતે વર્ત્યા કે તેમની અને ચેંગીજની વચ્ચે વઢવાઢ થઇ. એ ઝઘડામાં હારવાથી મીરજા સરદારો માળવે જઇ તે પ્રાંતોનો કબજો કરવા લાગ્યા. ત્યાંથી તેમને અકબરના લશ્કરે નસાડયા એવામાં ગૂજરાતમાં ઇતિયાદે ચેંગીજને મારી નાંખ્યો. એ ગરબડનો લાભ લેવાને મીરજા ગૂજરાતમાં આવ્યા. ગૂજરાતના બીજા સરદારો પણ જૂદાં જૂદાં પરગણાં કબજે કરી માંહો માંહે વઢવા લાગ્યા. ઇતિયાદખાન તેઓને જીતી શકયો નહિ અને રાજ્યમાં બહુ અવ્યવસ્થા થઇ. ઇતિયાદે અકબરને લખ્યું કે આપ આવી દેશનો કબજો લેઈ રાજ્યને થાળે પાડો. અકબરશાહ સને ૧૫૭૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં દિલ્હીથી ઉપડયા. માર્ગમાં મૃગયા રમતા અજમેર ગયા. બીજે દિવસે મીર મુહમદખાન અત્કાખાન કલાલને દશ હજાર સ્વાર સાથે આગળ મોકલ્યો, અને પંડે થોડા દિવસ અજમેરમાં રહી પીરોની કબરો પૂજી તથા શેખલોકને દાન આપી રાજી કર્યા. અજમેરથી ઉપડી પાદશાહી સ્વારી નાઘોર ભણી ચાલી. નાઘોર બે મજલ રહ્યું તેવારે અજમેરથી ખેપીએ આવી બેગમ સાહેબને કુંવર અવતર્યાની વધામણી કહી. એ શુભ સમાચાર સુણી શાહે આનંદ પામી ઘણા માણસોને દાન અને ઇનામ આપી ખુશી કર્યા. અજમેરના શેખ દાનિયાલની દરગ્ગામાં શાહજાદાનો જન્મ થયો તે પરથી તેનું નામ દાનિયાલ પાડયું. પુત્ર જન્મોત્સવ થઇ રહ્યા પછી પાદશાહ નાઘોર ગયા. ત્યાં ૧૪ દિવસ રહી ફોજની ખોરાકીનો બંદોબસ્ત કરી મીરથ ગયા. અહિં તેમને ખબર મળી કે મીર મુહમદખાન શિરોહી પહોંચ્યો તેવારે ત્યાંના રાજાના વકીલે આવી જાહેર કર્યું કે રાજા પાદશાહને શરણે આવી તેનો સેવક થવાને રાજી છે તે પરથી મીરે તેની મુલાકાત કરી ને ઉઠતી વેળા ધારા પ્રમાણે તે રજપૂત વકીલને પંડે પાન આપવા માડયું એવામાં તે વકીલે કમરમાંથી કટાર કાઢી ખાનની છાતીમાં ભોકી. તત્કાળ ખાનના સાથીઓએ તે રજપૂતને અને તેના સાથીઓને કતલ કર્યા. પાદશાહે મીર લશ્કરખાન બક્ષીને ઘવાયલા અમીરની સંભાળ લેવાને મોકલ્યો; હકીમોએ તેને એક પખવાડીઆમાં સાજો કર્યો. મુગલફોજ શિરોહી પર ચડી. પાદશાહ શિરોહી પહોંચ્યા તેવારે ૮૦ રજપૂતો એક દેહેરામાં અને ૭૦ રાજાના મેહેલોમાં કેસરિયાં કરવાને તૈઆર થઇ રહ્યા હતા તેમની જોડે યુદ્ધ થયું તેમાં તેઓ સઘળા માર્યા ગયા. શિરોહી મુકામેથી બિકાનેર (વાંકાનેર) ના કુંવર રાયસિંહને ફોજ આપી જોધપુર મોકલ્યો કે તેણી તરફથી તથા કોકંડ અને કુંભલમેરનાં રાજ્યો તરફથી ગૂજરાત જીતવા નીકળેલી ફોજને હરકત થાય નહિ, અને આગ્રાનો માર્ગ ખુલ્લો રહે તેવી તે ચોકશી રાખે. એ મુકામે સુલતાન મુહમદ મીરજા તથા ખોરસાનના પાદશાહ શાહ તહ્માસ્પનો એલચી યારઅલી તુર્કોમાન આરબી

તથા ઈરાની ઘોડા આદિક ભેટ સહિત અકબરશાહને મળવા આવ્યો, તેનું યથાયોગ્ય સન્માન કરી મુગલ લશ્કર અણુહિલવાડ પાટણ ભણી ચાલ્યું. તેઓ ડીસે પહોંચ્યા તેવારે સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન ફુદાલીના દીકરા પોતાની ફોજ સહિત ઈડર ભણી ગયા. અકબરે કુંવર માનસિંહને તેમની પાછળ જવાની આજ્ઞા આપી. તા૦ ૧ લી રજબ હી. સને ૯૮૦ ને દિવસે મુગલાઇ સેના પાટણ પહોંચી. તેને થાક ખાવાને માટે પાદશાહ ત્યાં એક અઠવાડિયું રહ્યા, તેવામાં કુંવર માનસિંહ ઘણીક લૂંટ સહિત પાછો આવ્યો. સૈયદ અહમદખાન બારહને પાટણનો વાલી નીમી અકબરે અમદાવાદ ભણી કૂચ કરી. તે શેહેરમાં ઇતિયાદખાનને શેરખાં ફુલાદીએ છ માસથી ઘેર્યો હતો. અકબરશાહ આવ્યાની વાત જાણીને ઘેરો ઉઠાવી તે નાઠો. પાટણથી પાદશાહ અમદાવાદ ભણી ચાલ્યા. એ મજલ આગળ વધ્યા નહિ એટલામાં સુલતાન મુજફ્ફરશાહ શરણે આવ્યો. પાદશાહે તેના ઉપર દયા કરી. બીજે દહાડે ઇતિયાદખાન, મીર અબુ તુરાબ, સૈયદ અહમદ બુખારી, જંઝારખાન હબશી તથા બીજા અમીરો પાદશાહી છાવણીમાં આવી તાબે થયા. ઇતિયાદખાંએ અમદાવાદના દરવાજાની કુંચી મુગલ પાદશાહને ચરણે મૂકી. અકબરશાહની ઇચ્છા એ ગૂજરાતી સરદારોપર કૃપા કરવાની હતી, પરંતુ તેઓમાંના હબશી અમીરોપર શક ઉત્પન્ન થવાથી તેમને પહેરામાં રાખી પોતે આગળ હાંડયા. તા૦ ૧૪ મી રજબ શુક્રવારે તેમણે અમદાવાદની થડમાં સાબરને કાંઠે મુકામ કર્યો. તે દહાડે એ રાજનગરની જુમ્મામસીદમાં અકબરને નામે ખુત્બો પઢવામાં આવ્યો, અને પુરજનો તેને સલામ કરવાને આવ્યા. મુગલાઇ અમલ એ દિવસથી ગૂજરાતમાં બેઠો.

હવે મીરજા સરદારોને માત્ર જીતવાના રહ્યા. તેમને હાથ વડોદરા, ભરૂચ અને સૂરત એ ત્રણ શેહેરો હતાં. સોમવાર તા૦ ૨ જી શબાને અકબરશાહ ખંભાત જવા નીકળ્યા. ઈતિયાદખાનાદિક ગૂજરાતી અમીરો પોતાના ઘરની ગોઠવણ કરવાને મસે રજા લઇ પાછળ અમદાવાદમાં રહ્યા, ને તેમાંનો એક નામે ઇખ્તિયારૂલ મુલ્ક ૪થી શબાને અહમદનગર (અમનગર) ભણી નાઠો. તેમના વચન પર ભરોંસો રાખવામાં આવ્યો હતો તે એથી ઉઠી ગયો, તેથી તેમના મુખી ઈતિયાદખાનને નજરકેદ કર્યો, અને બીજા અમીરો પર જાપતો રાખ્યો. ૬ ઠી તારીખે પાદશાહ ખંભાત પહોંચ્યા. અહિં સમુદ્ર તેણે પેહેલવહેલો જોયો. ખંભાતમાં છ દિવસ રહી તેણે ગૂજરાતના રાજ્યકારભારનો બંદોબસ્ત કર્યો. મીરજા અજીજ મુહમદ કોકાલતાશ ખાનિ આજીમને આખા દેશનો સૂબેદાર અને અમદાવાદનો વાલી નીમ્યો. ખંભાતથી ૧૨ મી તારીખે ઉપડી ૧૪મીએ વડોદરે પહોંચ્યા. અહિંથી સૈયદ મહમુદખાન બારહ, રાજા ભગવાનદાસ, કુંવર માનસિંગાદિક અમીરોને સૂરત જીતવાને ફોજ આપી મોકલ્યા. હુસેન મીરજાને હાથ સૂરત હતું. ઇબ્રાહીમ મીરજા ભરૂચમાં હતો તે પાદશાહના પક્ષના રૂસતમખાન રૂમીને મારી નાંખીને

ઉત્તરભણી નાઠો. એ ખબર થતાં શાહે સૂરત જતી ફોજને અટકાવી અને તેમાંથી વીણી કાઢેલા સરદારોને તથા બે હજાર ફોજને લેઈ પોતે તેની પાછળ ધાયો. શાહજાદો સલિમ જોડે હતો તેને છાવણીમાં મૂકી અકબરશાહે દહાડો રાત ચાલી ઉતાવળી કૂચ કરી તેથી ફોજ પાછળ પડી ગઇ. તા. ૧૭ મી શબાનની પોહોર રાત્રે ઇબ્રાહીમ મીરજા ભાગવાની ખબર મળી ને તેજ રાત્રે અકબરે તેની પૂઠે દોડ કરી. બીજે દિવસ રાત પડતાં માત્ર ૪૦ સ્વારો સહિત પાદશાહ મહિન્દ્રી નદીને કાંઠે આવી પહોંચ્યા. સામે તીરે સરનાલ નગરમાં ઇબ્રાહીમ ભરાયો હતો. એ વાત જાણતાં શાહના અનુચરો સંતાવા લાગ્યા, એવામાં સૈયદ મહમુદખાન, કુલીખાન, રાજા ભગવાનદાસ, કુંવર માનસિંગ, કુંવર ભોજાદિક સરદારો આવી પહોંચ્યા. કુંવર માનસિંગની અરજપરથી તેને હરોળની સરદારી આપી. આ વેળા પાદશાહની જોડે માત્ર ૧૦૦ જોદ્ધા હતા એમ તબકાતી અકબરીમાં લખ્યુંછે. ફિરિસ્તા ૧૫૬ જણાવેછે, પણ બદાઉની લખેછે કે માનસિંગે ૧૦૦ સ્વારો સહિત નદી ઓળંગી. ઇબ્રાહીમ મીરજાની પાસે ૧૦૦૦ સ્વાર હતા. તે આ સાહસ જોઇ પોતાના સ્વારોને યુદ્ધ કરવાનો હૂકમ આપી ગામબાહાર નીકળ્યો. માનસિંગના ગયા પછી પાદશાહ પંડે નદી ઉતરી નગરમાં પેઠા ત્યાં માલૂમ પડચું કે શત્રુ શેહેર બાહાર જઇ ઉભો છે. મુગલ સેનાને હવે અકબરે ગામબાહાર આણી. બેઉ લશ્કર સામસામાં આવી ઊભાં. બાબાખાન શકશાલ તીરંદાજોને લઇ આગળ વધ્યો, પણ મીરજાના સ્વારોએ તેમને પાછા હઠાવ્યા. પછી રાજા બિહારમલનો કુંવર ભૂપત ચડચો ને બહુ શૂરથી વઢચો ને રણમાં પડચો એથી હિંમત પામી શત્રુએ હલ્લો કર્યો. પાદશાહી ફોજ સાંકડી નેળમાં ઉભી હતી, ને તેની બંને બાજુએ કાંટાની મજબૂત વાડ હતી તેથી તેમાં ત્રણ સ્વાર માત્ર જોડે પેશી શકે તેમ હતું. શૂરના આવેશમાં પાદશાહ મોખરે ધસ્યા હતા ને તેની હારે રાજા ભગવાનદાસ હતા. ત્રણ સ્વારો તેમના ઉપર આવ્યા તેમાંના એકને રાજાએ ઘાયલ કર્યો ને બેને અકબરે નસાડચા. શાહને ભયમાં જોઇ મુગલ સ્વારોએ ઉશ્કેરાઇ ઘણા વેગથી દુશ્મન ઉપર ઝંપલાવ્યું. આખરે મીરજા અને તેના સિપાઇ નાઠા. અકબરશાહે સર્નાલમાં જઇ આ ફતેહને માટે પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો અને જોદ્ધાને સરપાવ આપ્યા. રાજા ભગવાનદાસને નીશાન નોબત આપ્યાં.

આ જય કરી પાદશાહે પાછા વડોદરે જઈ સૂરત જીતવાની ગોઠવણ કરી. સૂરતનો કિલ્લો નાનો પણ ઘણો મજબૂત છે. ગૂજરાતના સુલતાન મહમુદના સફર આકા નામે ગુલામે હી. સને ૯૪૭ માં તે બંધાવ્યો હતો. સફર આકા શૂરો અને ચતુર હોવાથી તેને સુલતાને ખુદાવંતખાન નામ આપી અમીર બનાવ્યો હતો. એ કિલ્લાને બંધાતો અટકાવવાને ફિરંગી લોકે લડાઈ કરી તથા લાંચ આપવા માંડી, પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ. જમીન તરફ કિલ્લાની આસપાસ આશરે ત્રીશ ગજ પહોળી ખાડી ખોદાવી તેમાં તાપીનું પાણી આણ્યું. બહારના અને

અંદરના કોટ પત્થર, ચૂનો, અને પકવેલી ઇંટોના ચણાવ્યાછે. બુરજો પત્થરના છે અને ભયંકર દીસેછે. પત્થરને લોઢાના ચાપડાવતી જોડયાછે ને તેમાં સીસું પૂર્યુંછે. એવડા કોટની જાડાઈ ૭॥ ગજ અને ઊંચાઈ ૩૦ ગજ છે, ને બીજી ચાર દીવાલો ૨૩॥ ગજ જાડી અને ૩૦ ગજ ઊંચી છે. ચેંગીજખાનના મરણ પછી એ ગઢ મીરજાને હાથ આવ્યો. મુગલ સેનાને આવતી જાણી મીરજા સૂરતમાંથી સટકી ગયા. તા. ૧૮મી રમજાને અકબરશાહે જઈ સૂરતના કોટની પાસે મુકામ કર્યો અને ઘેરાનું કામ તાકીદથી ચલાવ્યું. ગઢવીઓ લાચાર થઈ શરણે આવ્યા ને અકબરે કૃપા કરી તેમને જીવનદાન આપ્યું. સૂરતનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવામાં મીરજાએ અણહિલવાડ પર ઘેરો નાંખ્યો. એ ખબર થતાં અકબરે માળવા, ચંદેરી, રાઇસીન વગેરેના જમીનદારોને તેમની ફોજ સહિત બોલાવી આજમખાનની સરદારી નીચે શત્રુનો પરાજય કરવાને મોકલ્યા. મીરજા હાર્યો અને નાઠા. આ તેમનો છેલ્લો મોટો પ્રયત્ન હતો. ફરીથી પાછા એકઠા થવા ન પામતાં નાસતા ભાગતા ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે કેટલાંક વરસમાં તેઓ માર્યા ગયા.

ઈલાહી વર્ષ ૧૮ મું. તા૦ ૧૧ મી માર્ચ ઇ. ૧૫૭૩. સૂરત જીતી પાદશાહે અમદાવાદ જઈ ખાનિ આજમ મીરજા કોકાને ગૂજરાતનો હાકેમ ફરીને નીમ્યો. ત્યાંથી ઉપડી શાહ પાછા આગ્રે જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં પાટણ તાબાના હૈબતપૂર નગરને મુકામે આજમખાન વગેરે અમીરોને ઇનામ આપી પોતપોતાની જાગીરે વિદાય કર્યા, અને પદભ્રષ્ટ સુલતાન મુજફ્ફરને માળવામાં જાગીરો આપી ત્યાં રહેવા મોકલ્યો. અજમેરથી પાદશાહ એક મજલ દૂર હતા તેવારે મુલતાનના નવાબ સૈયદખાન તરફથી ઇબ્રાહીમ હુસેન મીરજાના મરણના સમાચાર આવ્યા. એ બંડખોર ગૂજરાતથી નાસતો અને લૂંટફાટ કરતો મીરથ ગયો. મીરથના નવાબે દરવાજા વાશી અંદર પેસવા દીધો નહિં ત્યારે તે નારનૌલ ગયો. રાયરામ અને રાયસિંહ પાદશાહી ૧૦૦૦ સ્વારો સહિત જોધપુરમાં હતા તેમણે એ વાત જાણી તેના ઉપર સ્વારી કરી. નાગોરમાં ફરખખાન નામે સરદાર તેને આવી મળ્યો, પણ એ ખબર મીરજાને થતાં તે નાઠો. તા૦ ૨ જી રમજાન હી. ૯૮૦ ને દિવસે પાદશાહી ટુકડીએ તેને પકડી પાડી હરાવ્યો, તથાપિ ૩૦૦ સ્વારો સહિત ગંગા અને જમના નદીઓ ઉતરી સંબળ પ્રાંતમાં અજમપુર પરગણામાં તેની અસલ જાગીર હતી ત્યાં ગયો ને ત્યાંથી ગામડાં લૂંટતો પંજાબમાં ગયો. મુલતાનથી ૪૦ કોશપર હતો તેવારે પાદશાહી સરદાર હુસેન કુલીખાંએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. એ સંગ્રામમાં તેનો ભાઇ ઝલાયો ને તેની ફોજ હારી, પણ તે ફરે નાશી છૂટયો. મુલતાનની પાસે બીઆ અને સતલજનો સંગમ થઇ ગાર નદી બનેછે તેને કાંઠે તે રાત્રે આવી પહોંચ્યો, તે વાતની ખબર થતાં ત્યાંના માછી લોકે તેના ઉપર તેજ રાત્રે હલ્લો કર્યો; લડતાં એક તીર તેના ગળામાં ભોંકાયું, તોપણ તે વેશ બદલી નાઠો, પરંતુ દિવસ થતાં ગામડાના લોકે તેને ઓળખી પકડયો ને મુલતાનના નવાબ

સૈયદખાંને હવાલે કર્યા. અહિં તેના જખમના મંદવાડથી તે મરી ગયો. તેનું માથું વાઢી સૈયદખાન પાદશાની હજુરમાં લેઈ ગયો. એ દર્મિઆન શાહ અકબરે અજમેર જઇ પીરોની ઘોરોની પૂજા કરી બહુ ખેરાત કરી. ત્યાંથી આગળ રાજનગર ભણી જતાં ફ્રાથપુરથી ૧૨ કોસપર બચૂના નગરમાં સારા મહૂર્તની વાટ જોવાને તે ત્રણ દિવસ રહ્યો.

અકબરશાહે સ્વદેશી રાજા બની દેશના હિંદુ અને મુસમાન વિદ્વાનોને નિ-ષ્પક્ષપાતે તેમના ગુણ પ્રમાણે આશ્રય આપવા માંડયો હતો. તેના દરબારમાં હિંદી કવિઓમાં બ્રહ્મદાસ ભાટ હિંદી કવિતા રચવામાં બીજા સર્વ કવિઓથી ચડીઆતો હતો તેથી તેને પોતાની હજુરમાં રાખી બહુ માન આપતો અને તેને કવિરાયનો ઈલકાબ આપ્યો હતો. બ્રહ્મદાસ કવિતા રચવામાં અને મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર વર્ણવવામાં જેમ એક્કો હતો તેમ મહાબુદ્ધિમાન્ હોઈ રાજકાજમાં ચતુર અને યુદ્ધમાં શૂરો હતો. તેના ગુણ અને તેની સેવાથી ખુશી થઇ અકબરે તેને "રાજા બીરબળ" એવો ખિતાબ આપ્યો અને મોટાં કામ સોંપ્યાં. બીરબળ કહેતાં વીરબળ; વીર એટલે મોટો જોદ્ધો, જેનામાં મોટા જોદ્ધા જેટલું બળ છે એવો રાજા. અકબર વિષેની વાર્તાઓમાં બીરબળ ઘણો પ્રખ્યાત છે. આ વેળા નગરકોટના રાજા જયચંદ્રને કાંઇ.અપરાધને માટે પાદશાહે કેદ કર્યો તે માટે તેના કુંવર બડીચંદ્રે બંડ ઉઠાવ્યું. શાહે તેનો મૂલક જપ્ત કરી એ ઇલકાબની જોડે તે રાજ્ય કવિરાજને જાગીરમાં આપ્યું, અને લાહોરના સૂબેદાર હુસૈન કુલીખાન તથા પંજાબના અમીરોને આજ્ઞા કરી કે એ બળવાખોરને જીતી તેનો એ મૂલક રાજા બીરબળને સ્વાધીન કરવો. એ હૂકમ લેઇ બીરબળ લાહોર ગયો. લાહોરથી મુગલ ફોજ નગરકોટ ભણી ચાલી. શત્રુના પહાડી દેશમાં દાખલ થતાં દમહરી નામે ગઢ આવ્યો તેનો ગઢવી નામે છોટો જયચંદનો સગો છતાં તાબે થયો. ત્યાર પછી કુટુલા નામે ઊંચો કિલ્લો આવ્યો. એ ડુંગરી મૂલકમાં ગ્વાલિયર નામે નગર છે ત્યાંના રાજાનો અસલ એ ગઢ હતો, પણ જયચંદ્રે તે તેની પાસેથી ખુંચાવી લીધો હતો. કુટુલા માંહેની રજપૂત સેના લડવાને સજ થઇ. હુસૈનકુલીખાને તેપર તોપો વડે હુમલો કરી તેને જીતી લીધો. પછી ગ્વાલિયરના રાજાને તે ગઢ આપી તથા તેમાં થોડી પાદશાહી ફોજ રાખી તે આગળ વધ્યો એટલે ઘાડું વન આવ્યું. તેમાં ઝાડ એટલાં ખીચોખીચ હતાં કે, એક ઇતિહાસ કર્તા લખેછે કે, સાપ કે કીડી અંદર પેશી શકે નહિં. મુગલ સેનાએ તે ઝાડી કાપી રસ્તો કર્યો. તારીખ ૧ લી રજબ હી. ૯૯૦ માં મુગલ લશ્કરે નગરકોટની થડમાં મકાઇનાં ખેતરોની પાસે મુકામ કર્યો. શેહેરના કોટની બહાર જુમ હિસાર એટલે જુમગઢ હતો તેમાં મહા-માયાનુ દહેરૂં હતું. શત્રુની એક રજપૂત ટુકડી કેશરીયાં કરવાને તેમાં સજ થઈ હતી. એ ગઢપર હલ્લાં કરતાં તેઓ સામા આવ્યા ને એકએક શૂરવીર પડયો ત્યાં સૂધી વઢયા. માતાના પૂજારી બ્રાહ્મણ હતા તેઓ કતલ થયા ને વિજયી મુગલ

સૈન્ય ગઢમાં પેઠું. માતાની બસેં કાળી ગાયો દેહેરાના ચોકમાં હતી તેઓને કેટલાક જંગલી તરકડાએ વાઢી નાંખી અને તેમનાં લોહીથી પોતાનાં ખાસડાં ભરી દહેરાપર ફેંક્યાં. એ ગઢ અને કેટલાક બુરજ કોટ બાહાર હતા તેને પાડી પાધર જમીન કરી મુગલોએ ત્યાં છાવણી કરીને આખા નગરને ઘેરી તોપો ગોઠવવાને ધુળીઆ કોટ કર્યા તથા પાસેની એક ડુંગરી ઉપર પણ તોપો ચડાવી. એ તોપોના ગોળાથી નગરમાં કેટલુંક નુકશાન થયું ને રાજાની ભોજનશાળાની દીવાલ પડી તે તળે બેસીએક માણસ ચગદાઈ મુવાં. ઘેરાનું કામ જોરથી ચાલતું હતું તેવામાં ઈબ્રાહીમ હુસૈન મીરજા આવ્યાના સમાચાર લાહોરથી આવ્યા; તે પરથી શું કરવું તેનો વિચાર કરવાને હુસૈન કુલીખાને મુખ્ય અમલદારોની ગુપ્ત સભા બોલાવી. મુગલફોજ પીડા પામતી હતી, અને શત્રુ સંધી કરવાને આતુર હતો. વળી તે મુગલોને મીરજાને ઝાલવા જવું હતું. એ બધા ઉપર નજર રાખી દુસ્મનની અરજ કબૂલ કરી. જયચંદ રાજાએ મોટી ખંડણી આપવી કબૂલ કરી, અકબરશાહી તોલે પાંચમણ સોનું તથા બીજો માલ આપ્યો. તેના મહેલને આંગણે મસજીદ ચણાવવા માંડી તેની એક કમાન પૂરી થતાં મુગલ સરદારો ત્યાં નિમાજ પડયા ને હાફીજ મહમદ બાકરે શાહ અકબરને નામે કુતબો વાંચ્યો તે વારે તેના ઉપર સોનું વધાવ્યું. અબુલ ફાજલ એમાં એટલો વધારો બતાવેછે કે જયચંદે પાદશાહને પોતાની બેટી આપવી અને પાદશાહ એ શરતો સ્વીકારે નહિ તો ગઢ આપવો, તથા તે માટે તેના કુંવરો તથા પટાયતોને ઓળમાં આપવા, ને રાજા બીરબલને નુકશાન ભરી આપવું કબૂલ કર્યું. આ ફતેહ કરી હુસૈનકુલીખાને ઈબ્રાહીમ હુસૈન મીરજાપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો અને તેના ભાઈને કેદ કરી પાદશાહની હજુરમાં આણ્યો. એ કેદીની આંખો સીવી લીધી હતી અને તેના ૩૦૦ અનુચરો જોડે હતા તેઓને સીંગડાંવાળાં ગાયોનાં ચામડાં ઓઢાડ્યાં હતાં તેથી તેઓ વિચિત્ર દેખાતા હતા. અકબરે આંખો ખોલાવી ને કેદીઓને યોગ્ય શિક્ષા કરી.

રાજધાનીમાં પાછા આવ્યાને છ માસ નહિ થયા એટલામાં ગૂજરાતમાં બલવો ઉઠ્યાના સમાચાર આવ્યા. ઈખ્તિયારૂલ મુલ્કે ઇડરના રાજા રાયનારાયણની મદદથી અહમદનગર (અમનગર) નો કબજો લેઈ ત્યાં બંડનો ઝુંડો રોપ્યો. મુહમદ હુસેન મીરજા દક્ષિણમાં નાઠો હતો ત્યાંથી આવી સૂરતપર ચડયો, પણ ત્યાં તેનું ફાવ્યું નહિ તેથી ખંભાત ભણી એકાએક ધાયો. ત્યાંના મુગલ હાકેમની કને તેને અટકાવવા જેટલું સૈન્ય ન હોવાથી તે બંદર તેને હાથ આવ્યું. અમદાવાદના સૂબેદાર ખાનિઆજમે એક ફોજ એ મીરજાને જીતવાને ખંભાત મોકલી અને બીજી લેઇ પંડે અહમદનગર ભણી ગયો. મીરજાની હાર થવાથી તે ખંભાતથી નાશી ઇખ્તિયારૂલ મુલ્કને જઇ મળ્યો. બીજા ગૂજરાતી સરદારો પણ તેને આવી મળ્યા તેથી તેની પાસે ૨૦,૦૦૦ મુસલમાન અને રજપૂત જોદ્ધા એકઠા થયા.

એ ફોજ લેઈને અમદાવાદ તરફ ચાલ્યો. એ ખબર થતાં ખાનિઆજમ ઉતાવળી કૂચે તેની પહેલાં આવી અમદાવાદમાં ભરાયો. આ સમાચાર અકબરશાહને મળવાથી તેણે ઝટપટ ગૂજરાત જવાની તૈયારી તાકીદે કરી. કેટલાક જાગીરદારો તેમની ફોજો સહિત હાજર થતાં માલૂમ પડયું કે સિપાઇઓને પહેરવાને વસ્ત્ર અને લડવાને હથીઆર બરોબર નહતાં, માટે સરકારી ખરચે તે અપાવ્યાં. સુજાઅતખાન, રાજા ભગવાનદાસ અને કુમાર જયસિંહને હરોળના ઉપરી નીમી આગળ મોકલ્યા. એમ ગૂજરાત જનારી સેનાને ચાલતી કરી, હુસેન કુલીખાનને ખાનજહાનનો ઇલકાબ તથા નવી જાગીરો આપી તથા રાજા ટોડરમલને મદદમાં આપી પંજાબપર હકુમત કરવાને મોકલ્યો.

તા. ૨૪ મી રબીઉલ આખીર હી. સને ૯૮૧ વાર રવિએ પાછલી રાત્રે સાંઢણીની સવારીથી શાહ ગૂજરાત જવા નીકળ્યા. ૭૦ મૈલ ચાલી તોડા નામે ગામે પહોચતાં સૂધી વચમાં અટકયા નહિ. અહિ થોડો વિસામો લેઈ જે મળ્યું તે ખાઇ લેઇ ચાલવા માંડયું. સોમવારે સવારે હન્સમાહાલમાં થોડો થાક ખાઇ આગળ હીંડયા. એક પોહોર રાત જતાં મુઇજાબાદ નામે ગામમાં પાદશાહ પહોંચ્યા. આ વખતે થાક બહુ લાગવાથી તથા હજૂરી સ્વારો પાછળ પડવાથી અકબરે થોડા કલાક ત્યાં આરામ લીધો. નોકરોએ તેના અંગને તેલ લગાડી મસળીને ચાંપ્યું. એવામાં હજૂરી પાછા આવી પહોંચવાથી ગાડામાં સૂઇ ચાલવા માંડયું. આખી રાત કૂચ કરી મંગળવારે શાહ અજમેર પહોંચ્યા. ત્યાં પીરોની કબરોની પૂજા કરી તથા ગરીબોને ખેરાત આપી પોતાના મેહેલમાં થોડો વખત વિસામો લેઇને ઘોડે સ્વાર થઈ પ્રવાસ જારી રાખ્યો. એ વખત સૂધીમાં તેણે ૧૪૦ હિંદુસ્તાની કોશ (૨૨૮ મૈલ) ની મુસાફરી કરી. અજમેરથી ઊપડયા તેવારે સ્વારીમાં માજી વજીર બેહેરામખાનનો પુત્ર મીરજાખાન, તથા કેટલાક બીજા સરદારો સામિલ થયા. બીજા ઉમરાવોને આગળ મોકલ્યા હતા તેઓ રસ્તામાં મળતા ગયા. અજમેરથી તેજ દિવસને પાછલે પોહોરે મીરથ ભણી ચાલ્યા. અજમેર અને મીરથની વચ્ચે ૩૦ મૈલનું અંતર છે. રાત્રે સુંદર ચાંદણી પ્રકાશી હતી. મીરથથી ૧૪૫ મૈલપર જીતારણ છે ત્યાં થઈ આગળ ૩॥ મૈલ પાલી છે ત્યાં થઇ ભગવાનપુર ગયા. અહિથી અકબરની મરજી શિરોહીને માર્ગે જવાની હતી, પણ ત્યાં શત્રુનો ભય હોવાથી તેના અનુચરોની ઈચ્છા જાલોરને માર્ગે જવાની હતી. જોડે ભૂમીઆ હતા તેમણે ભૂલા પડયાનો ઢોંગ કરી જાલોરને રસ્તે પાદશાહી સ્વારીને લીધી. તા. ૨ જી જુમાદલ અવલને દિને શાહ ડોસે પહોંચ્યા. એજ રાત્રે ત્યાંથી ઉપડી પાટણની પાસે બાલીસાણા નામે ગામમાં જઇ મુકામ કર્યો. અહિ પોતાની સાથે આવેલી, આગળ મોકલેલી તથા આસપાસનાં થાણાંઓમાં રહેલી તમામ

ફોજને એકઠી કરી મેદાનમાં ઊભી રાખી અકબરશાહે હાજરી લીધી. તેમનાં હથીઆર, ઘોડા, વગેરે તપાસી કવાયત કરાવી જોઇ. માત્ર ૩૦૦૦ (ત્રણ હજાર) સ્વાર હતા, અને શત્રુની જોડે વીસ હજાર હતા માટે ખૂબ તજવીજ રાખી કાંઇ કચ્ચાસ રહેવા દીધી નહિ. એ ત્રણ હજારમાંથી ૧૦૦ સ્વાર વીણી કાઢી પોતાની હજૂરમાં રાખ્યા અને બાકીનાના મધ્ય, જમણો, અને ડાબો એવા ત્રણ ભાગ કરી તેની સરદારી બીજા અમીરોને આપી તેજ દહાડે પાછલે પોહોરે અમદાવાદ ભણી કૂચ કરી. આ સમાચાર અમદાવાદ મધ્યે ખાનિઆઝમને જણાવવાને ખેપીઆ મોકલી આખી રાત ચાલી તા. ૩ જી મંગળવારે પાદશાહી સેના કડી આગળ આવી પહોંચી. કડીમાંના દુશ્મનના લશ્કરે કોટમાંથી બહાર આવી મુગલ સ્વારોને ખાળવાની કોશિશ કરી. અકબરે તેને હરાવી નસાડી. નાસતાં બચ્યા તેઓ કડીના ગઢમાં ભરાયા. તે ગઢને જીતવાનો કે ઘેરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં અકબરશાહે આગળ પાંચ ગાઉ ચાલી પ્રાતઃકાળ લગી મુકામ કર્યો. પરોઢીયું થતાં બક્ષીઓએ ફોજને ચાલતી કરી; અમદાવાદ ત્રણ ગાઉ રહ્યું તેવારે મુકામ કરવાની આજ્ઞા શાહે આપી. એમ ફ્રાથપુરથી ઉપડી નવ દિવસમાં ૪૦૦ ગાઉ ચાલી અકબરશાહ અમદાવાદ આવ્યા !! અહિં ખાનિઆઝમને શહેરમાંથી ફોજ લઇ તેને આવી મળવાનો હૂકમ અકબરે મોકલ્યો.* પાદશાહ પંડે આવ્યાની ખબર જાણી શત્રુ ચમક્યા. એટલીવારમાં તે આવી પહોંચશે એ તેમના સ્વપ્નામાંએ નહતું તેથી તેઓ તેની સામા વઢવાને તૈયાર ન હતા. તેમના ઉપર ઓચિન્તા ધસવું એ બહાદુર યોદ્ધાને યોગ્ય ન ગણાય એવી વાતો મુગલ સેનાના લડવૈયા કરવા લાગ્યા. મુગલ ડંકો વાગ્યો અને પાદશાહી રણસિંગાં ફૂંકાયાં તેવારે શત્રુ ગાભરા થઇ હથીઆર સજવા દોડ્યા. બે સેનાની વચમાં માત્ર સાબરમતી નદી હતી. શત્રુઓનો સેનાપતિ મહમદ હુસેન મીરજા બે ત્રણ સ્વાર સહિત નદીને કિનારે તજવીજ કરવાને ગયો. સામે કાંઠે સુભાનકુલી તુર્ક નામે મુગલ સરદાર પણ બે ત્રણ સ્વારો સાથે આવ્યો હતો તેને મીરજાએ પૂછ્યું કે એ કોની ફોજ છે. મુગલ સરદારે ઉત્તર આપ્યો કે અકબરશાહ પોતે રાજદ્રોહીઓને સજા કરવાને આવ્યાછે. મીરજા કહે મારા ગુપ્ત બાતમીદારોએ મને જણાવ્યું હતું કે ૧૪ દિવસપર પાદશાહ ફ્રાથપુરમાં હતા તો એટલીવારમાં અહિં ક્યાંથી આવ્યા? પાદશાહના હાથી

* આ સંગ્રામ કરવાને અકબરશાહ શસ્ત્ર ધારણ કરતા હતા તેવામાં તેણે એક તરૂણ રાજકુમારને બખ્તરના ભારથી દબાઇ જતો જોયો. તેની પાસે જઇને ભારે બખ્તર ઉતરાવી તેણે તેને હલકું કવચ પહેરવાને આપ્યું અને તેનું કવચ કોઈ બીજા રાજાને પહેરાવ્યું. એ રાજા પેલા તરૂણકુમારના બાપનો સામાવાળીઓ હતો તેથી ગુસ્સે થઇ શાહનું આપેલું બખતર તે તરૂણે ફેંકી દઇ કહ્યું હું વગર બખ્તરે યુદ્ધ કરીશ. તેના ઉપર રીસ ના કરતાં અકબરશાહ તે જોઇ બોલ્યા કે મારા સુભટો વગર કવચે લડે તો મારે પણ તેમ કરવું—અકબરનામું. એલ્ફિન્સટન કૃત ગ્રંથમાંથી.

ક્યાં છે? શુભાનઅલી કહે નવ દહાડામાં ૪૦૦ કોશ હાથીઓ કેમ ચાલી શકે? મીરજા આશ્ચર્ય અને ખેદ પામી પાછો ફર્યો. પોતાને મુકામે જઇ તેણે તત્કાળ સંગ્રામની ગોઠવણ કરી. શેહેરમાંથી ખાનિઆજમને બહાર આવતો અટકાવવાને તેણે ૫૦૦૦ સ્વારો સહિત ઇખ્તિયારખાનને મોકલ્યો, અને બાકીનું સૈન્ય લેઇ પંડે પાદશાહ સામો ગયો. આણીમેર અકબરે પોતાની હરોળને નદી ઉતરવાની આજ્ઞા દીધી અને તેની પૂંઠે ફોજના વામ અંગજોડે વજીરખાનને મોકલ્યો ને તેની પાછળ પોતે ગયા. નદી ઉતરતાં થોડી અવ્યવસ્થા થઇ, પણ તે ઝટ સુધારી પાદશાહી ફોજ સામે તીરે પહોંચી. થોડે છેટે જતાં હુસેનમીરજાએ પોતાના ૧૫૦૦ વિશ્વાસુ મુગલ સ્વારો સહિત હરોળ ઉપર ધસારો કર્યો, અને તેની ફોજના હબસી અને અફ્ગાન સરદારો વજીરખાન ઉપર ધાયા. યુદ્ધ જબરૂં જામ્યું. પાદશાહી યોદ્ધાને જરા ડગમગતા જોઇ અકબરશાહે ખીજવાયલા વાઘની પેરે શત્રુ ઉપર જમ્પલાવ્યું, અને તેના લશ્કરની એક બીજી ટૂકડી દુશ્મનને પડખે ધશી. હુસેનમીરજા અને શાહમીરજા બહુ જોશથી વઢ્યા, પણ તેમનો પાસો સવળો પડયો નહિં. પોતાની ફોજને હારખાતી જોઈ તેઓ પાછી પાની કરી નાઠા. વિજયસ્થાનમાં ઊભા રહી અકબરશાહે તેમની પાછળ લશ્કર દોડાવ્યું. હુસેનમીરજા ઘવાણો અને તેનો ઘોડો કાંટાની વાડમાં પડ્યો તેની જોડે તે પણ નીચે પડ્યો. ગદાઅલી નામે તુર્ક તેની પાછળ પડ્યો હતો તેણે ઘોડેથી કૂદી પડી તેને પકડી લીધો.

ડાબી બાજુએ વજીરખાન બહુ શૂરથી હબશી અને અફ્ગાનના હુમલા પાછા વાળતો હતો. મીરજાના પરાજયની ખબર જાણી તેઓ પણ નાઠા. જમણી બાજુએ મીરમહમદખાને શત્રુના સરદાર શેરખાન ફુલાદીને હરાવ્યો. એમ દુશ્મનની આખી સેના ભાગી ગઇ અને વિજયી શાહે તેને માટે રણક્ષેત્રની કોરે આસન કર્યું હતું ત્યાં જઈ પ્રભુનો પાડ માન્યો. થોડી વારે ગદાઅલી અને એક બીજો સિપાઇ હુસેન મીરજાને ઝાલી લાવ્યા. દરેકે તેને પકડવાનો દાવો કર્યો. બીરબલે મીરજાને પૂછ્યું કે તમને કોણે ઝાલ્યા? મીરજા કહે, "પાદશાહ તરફ કરેલી કૃતઘ્નતાએ." અકબરે માયાળુ વચને ધીરજ દેઇ, તેને રાયસિંહને સોંપ્યો. મીરજાની હારની ખબર થતાં ઇખ્તિયારમુલ્ક ગૂજરાતી યુદ્ધ કરવાને આવ્યો. પાદશાહી ફોજે તેને હરાવી તેનું મસ્તક લાવી શાહને ચરણે મૂક્યું. એને આવતો જોઇ રામસિંહના રજપૂતોએ મીરજા હુસૈનને હાથીએથી નાખી દેઇ બરછી ભોંકી પૂરો કર્યો. રણમાં પડેલા બંડખોરોનાં માથાંનો શંકુ આકારે પાદશાહે ઢગલો કરાવ્યો તેમાં ૨૦૦૦ માથાં થયાં. થોડી વારમાં શહેરમાંથી ખાનિઆજમ તથા શત્રુની પાછળ ધાયેલા અમીરો શાહની હજૂરમાં આવ્યા તેમને શાહે શાબાશી આપી. પછી અમદાવાદમાં જઇ અકબરે ભદ્રમાંના પાદશાહી મેહેલમાં મુકામ કર્યો; ને વિજયી સરદારોને યોગ્યતા પ્રમાણે ઇલકાબ અને ઇનામ આપ્યાં તથા ફતેહના સમાચારપત્રો ઠામ ઠામ મોકલ્યા. મહમદ હુસૈન મીરજાનું માથું આગ્રાની ભાગોળે અને

ઈખ્તિયારૂલમુલ્કનું ફાથપુરની ભાગોળે લટકાવવાને મોકલ્યું. શહેરના મહાજનો મુબારકબાદી અને નજરાણાં આપવાને આવ્યા તેમનું શાહે સનમાન કર્યું, તથા ગરીબ લોકને દાન આપ્યાં. શાહ મીરજા નાશી છૂટ્યો હતો તેનો નાશ કરવાને લશ્કર આપી કુતબુદ્દિન મહમદખાનને ભરૂચ અને નવરંગખાનને ચાંપાનેર મોકલ્યા. રાજા ભગવાનદાસ, શાહકુલી મહરમ વગેરે અમીરોને ઈડર જીતવાને મોકલ્યા ત્યાંનો રાણો ઉદયસિંહ નાશી પહાડોમાં ભરાયો. પાટણ, ધોળકા, ધંધુકા, વગેરે ગૂજરાતનાં પરગણાંઓનો વહીવટ કરવાને ખનિઆજમના હાથ નીચે હાકેમો નીમી અકબરશાહ અમદાવાદથી ઉપડી મેહેમદાવાદ ગયા. અહિં મહમદ બેગડાનો ઊંચો સુંદર મેહેલ હતો તેમાં તેણે મુકામ કર્યો. એ મુકામે ગિયાસુદ્દિન અલી બક્ષીને તેની સારી સેવાને માટે આસફખાનનો ઈલકાબ આપી ગૂજરાતનો દીવાન અને બક્ષી નીમી ખાનિઆજમની મદદમાં મૂક્યો. મેહેમદાવાદથી રાત્રે નીકળી શાહ ધોળકે ગયા, અને ત્યાંથી રાત્રે ઉપડી કડી ગયા. કડીથી સિદ્ધપુર ગયા. રાજા ભગવાનદાસ અને શાહકુલી મહરમે વડનગર સર કર્યાનો વૃતાંત અહિં મળ્યો. શાહે ઉત્તરમાં તેમનો ઉપકાર માન્યો. સિદ્ધપુરથી નીકળ્યા શિરોહી જઇ મુકામ કર્યો. એ તરફના બંડખોર અને લૂંટારા લોકને પકડી સજા કરવાને તથા દેશનો બંદોબસ્ત રાખવાને સાદતખાનને થાણદાર ઠરાવ્યો. શિહોરથી શાહ અજમેર ગયા. ત્યાંના પીર ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિસ્તીની ઘોરને પૂજી ફકીરોને ખેરાત આપી નીકળ્યા તે રામદાસ કચ્છવાળાની જાગીરમાંના ગામ પુણે ગયા. અહિં રામદાસે તેને અને તેના લશ્કરને મીજબાની આપી. ગૂજરાતમાં ઉપજ ખરચનો હિસાબ જોઇએ તેવો રાખવામાં આવ્યો નહોતો તેથી પાદશાહે તે સુધારવાને રાજા ટોડરમલને તેડાવ્યો હતો તે આ મુકામે આવી મળ્યો. રાજાને ગૂજરાત મોકલી શાહ ફાથપુર ભણી ચાલ્યા, ને ત્યાં તા. ૭ મી જુમાદલ આખરે પહોંચ્યા. એમ ૪૩ દિવસમાં ગૂજરાત ગયા, બંડનો નાશ કર્યો, અને પાછા આવ્યા.

એજ માસની ૨૫ મી તારીખે બંને શાહજાદાને સુંનત કરાવી મહોત્સવ કર્યો. સુલતાન સલીમ હવે ભણવા માંડવા જેવડો થયો હતો તેથી તેને કુરાણાદિક ભણાવવાને મૌલાના મીર કલાન હર્વીને ઉસ્તાદ નીમ્યો. મુજાફરખાન કરીને અમદાવાદ જીલ્લામાં સારંગપુરનો નવાબ હતો તેને બોલાવી પાદશાહે હિંદુસ્તાનનો વજીર નીમી તથા જુમ્લ તુલમુલ્કિ એવો ઈલકાબ આપી ત્યાંના પ્રાંતોનો વહીવટ સોંપ્યો. શેખ મહમુદ બુખારી તથા સૈફખાન કોકા ગૂજરાતમાં વઢતાં કતલ થયા હતા તેમને એક લાખ અકબરશાહી રૂપિઆનું દેવું હતું તે પાદશાહે સરકારી ખજાનામાંથી આપ્યું. મીર મુહસીન રિજવીને દક્ષિણના અધિપતિઓ કને મોકલ્યો હતો તે તેમણે મોકલેલાં નજરાણાં લેઇ પાછો આવ્યો. આવતે વરસે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરવાનો શાહે ઠરાવ કર્યો હતો. માટે ત્યાંથી તે વરસે અજમેરના પીરનાં દર્શન કરવાને કદાચ જઇ શકાય નહિ માટે આજ વરસમાં બીજી વાર

ત્યાં જઇ યુદ્ધમાં જય મળવાની પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો. અજમેરના માર્ગમાં પાદશાહી છાવણીની આસપાસ આવેલાં ખેતરોના ખેડુતોને નુકસાન ન થાય તેવી સંભાળ લેવાને દિલાવરખાનને નીમ્યો. અને સ્વારી ઉપડચા પછી એમ છતાં જે નુકસાન ખેતી કરનારાને થયું હોય તે ભરી આપવાને ભરોસેદાર અમલદારો નીમ્યા. એ વખતથી પોતાની પ્રત્યેક સ્વારી અને મુસાફરીમાં રૈયતનું એ રીતે રક્ષણ કરવાનો બંદોબસ્ત કરવાનો ધારો કર્યો. માર્ગમાં મૃગયા રમતા શાહ અજમેરથી સાત કોશને અંતરે પહોંચ્યા. ત્યાંથી પગે ચાલતા પીરની ઘોરે ગયા. ત્યાં અર્ચન પૂજન કરીને તથા કંગાળ લોકને ધન આપીને પોતાને મેહેલે પધાર્યા. અહિં બાર દિવસ રહી દરરોજ પીરની કબર પૂજવા જતા. એ જાત્રા પૂરી કરી શાહ ફ્રાથપુરમાં પાછા ગયા.

प्रकरण ૭ मुं.

૧૯મા વર્ષથી ૨૯મા વર્ષ સુધી. બાહાર અને બંગાળાનો વિજય. રાણા કીકાનું બંડ. બીજાં બંડ તથા પરચૂરણ. ધર્મ ચરચા. વસ્તીપત્રક. કેટલાક કરની માફી. બંગાળા અને બાહારમાં ફરીને બંડ. મીરજા હકીમની સ્વારી. સતીનો અટકાવ. મહાભારતનું ભાષાંતર. ગૂજરાતમાં બખેડો.

૧૯મા વરસનો આરંભ તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૫૭૪, હી. સને ૯૮૧ તા. ૧૭મી જીલકાદે થયો. એ વખત સૂધીમાં અકબરને તાબે પંજાબ, હિંદુસ્તાન, માળવા અને ગૂજરાત એ દેશો હતા. દક્ષિણનાં રાજ્યો તેનાથી સ્વતંત્ર હતાં. પૂર્વમાં બહાર પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ ઇ. સને ૧૫૬૦ માં ત્યાંના સુલતાન શેરશાહ બીજાને હરાવી વસ કર્યો હતો, પણ તે પ્રાંતનો બાકીનો ભાગ તથા તેની પૂર્વે આવેલા બંગાળદેશ સુલતાન સુલેમાન કરાનીને કબજે હતા. ઓઢીઆ (ઓરિસ્સા) પ્રાંતમાં પણ તેનોજ અમલ હતો. અકબરશાહ ગૂજરાતમાં ઉઠેલું ફિતૂર શમાવવાના કામમાં લાગ્યા હતા તેવામાં સુલેમાન કરાની મરી ગયો. તેની ગાદીએ તેનો વડો દીકરો બાયજીદ બેઠો તેને તેના દુરાચારને લીધે તેના અમીરોએ મારી નાંખ્યો. એ કામમાં સામિલ હોનાર તેનો ભત્રિજો ને જમાઈ નામે હાન્સુ હતો તેને તેમણે ગાદીએ બેસાડચો. લોદી નામે અમીરે હાન્સુને મારી સુલેમાનના કનિષ્ટ શાહજાદા દાઉદને રાજ્યાસને બેસાડયો. સુલેમાને અકબરનું નામનું ઉપરીપણું માન્યું હતું, તેનો ઇન્કાર કર્યો તે માટે તેના ઉપર સ્વારી કરવાનો હૂકમ અકબરે મોકલ્યો. દાઉદ વિષયી હોવાથી રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી શકતો નહોતો. તેની અને તેના વજીર લોદીની વચ્ચે ટંટો થયો. વળી મુગલોનો ચણાવેલો પટણાનો કિલ્લો દાઉદે ઉદ્ધતાઇ કરી પાડી નંખાવ્યો તે લડાઇનું બીજું બાહાનું હતું. મુગલ રાજ્યના પૂર્વ પ્રાંતોનો હાકેમ ખાનખાનાન મુનીમખાન હતો તેણે દાઉદના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેના વજીર લોદીએ વચમાં પડી બે લાખ રૂપિઆ રોકડા અને એક લાખનો કાપડાદિક માલ આપી સલાહ કરાવી. આ સ્વારીથી ન ચેતતાં

નબળા મનના વિષયાસક્ત દાઉદે લોદીને મારી નાંખી માંહોમાંહે વઢવાડ ઉઠાવી. કાલુખાન અને શ્રીધર નામે તેના બે અમલદારોની શીખવણીથી તેણે પ્રથમ વજીર લોદીને કેદ કર્યો. લોદીએ તેને બંધીશાળામાંથી કહાવ્યું કે, "મને મારવાથી તમને લાભ થતો હોય તો તમારી વાન્છા પૂરી કરો, પણ યાદ રાખજો કે મારા મરણ પછી આપ પસ્તાશો. મારા મરણ કેડે મુગલો જોડે ત્વરાથી યુદ્ધ કરશો તો કદાપિ ફતેહ પામશો. તમે લડાઇ ઉઠાવશો નહિ તો નક્કી માનજો કે તેઓ ઉઠાવશે. તેમની સાથે કરેલી સંધિ પોલી છે તે ટકવાની નથી. મુગલો અનુકૂળ સમયની વાટ જોતા ટાંપી રહ્યાછે." લોદી રાજકાજમાં હોશિયાર તથા ચતુર યુદ્ધો હતો. તેને માર્યાના સમાચાર જાણી મુનીમખાને બાહાર પ્રાંતપર સ્વારી કરી. દાઉદ એ વેળા હાજીપુરમાં હતો. આ સ્વારીની ખબર સાંભળી તે પટણે ગયો. મુનીમખાને તેની પાછળ જઇ પટણાનગર ઘેર્યું, ને તેની ખબર પાદશાહને મોકલી.

જેમ ગૂજરાત દેશ પોતે જાતે જઇને જીત્યો તેમ બહાર અને બંગાળા જીતવાનો ઠરાવ કરી અકબરશાહ ભરચોમાસે ચડ્યા. ખોરાકી, ડેરાતંબુ, હથીઆર વગેરે યુદ્ધની સામગ્રીને હોડીઓમાં ભરી જમના અને ગંગા નદીઓમાં ચલાવી, ને પંડે પણ સકુટુંબ નાવમાં સ્વાર થયા. કેટલીક ફોજને પણ તે વાટે હારે લીધી અને બાકીની સેનાને તથા હાથીઓને પગરસ્તે મીરજા મુસુફખાન રાજમીની સરદારી નીચે રવાને કરી. ઠેકાણે ઠેકાણે જમીનપર ઉતરી શિકાર કરવા જતા. સાંજરે સાંજરે પંડિતો વિદ્યાવિનોદ કરતા. શાહજાદા અને બેગમોને જાઉનપુરમાં મેલી ફોજસહિત પાદશાહ પટણે ગયા. તે શહેરનો ઘેરો ઘણા માસથી ચાલતો હતો તેનો અંત આણવાનો વિચાર કરવાને અકબરે લશ્કરી સરદારોની સભા બોલાવી કહ્યું કે અહિં આવી મેં નિરીક્ષા કરી તેપરથી એમ જણાયછે કે હાજીપુરનો કિલ્લો જીત્યાવિના પટણા જીતાશે નહિ. એ બેની વચ્ચે ગંગા વહેછે તેની પોહોળાઇ બે કોશ છે. પટણામાં ઘેરાયલા દાઉદને હાજીપુરથી મસ મદદ મળેછે તે બંધ પડવી જોઇએ. માટે પ્રથમ હાજીપુરનો ગઢ જીતવો. સકળ અમીરોને એ મત સાચું લાગ્યું. પાદશાહે ખાન આલમને ત્રણ હજાર સેના સહિત હોડીઓ વડે સામેપાર તે ગઢને જીતવાને મોકલ્યો ને રાજા ગજપતિ એ તરફનો મોટો જમીદાર હતો તેને મદદમાં આપ્યો. નદીમાં અને જમીન ઉપર યુદ્ધ થયાં તેમાં પઠાણ હાર્યા. હાજીપુરનો ગઢવી ફ્રાથખાન તથા બીજા સરદારોનાં માથાં હાથ આવ્યાં તેઓને ખાન આલમે પાદશાહની હજૂરમાં મોકલ્યાં, અને પાદશાહે દાઉદને મોકલ્યાં. એ માથાં તથા મુગલ ફોજનો ભારે વિસ્તાર જોઇ દાઉદ ભય પામ્યો, ને હાજીપુર ગયાથી નિરાશ થઈ રાતમાં પટણા છોડી નાઠો. બીજે દિવસે અકબરશાહે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શત્રુની પૂઠે લશ્કર મોકલ્યું. રૈયતનું રક્ષણ કરવાનાં જાહેરનામાં કરી શાહ પંડે પૂર્વ દિશાએ દાઉદની પાછળ ગયા. પટણેથી ૨૬ કોશ ઉપર દરિયાપુર નામે તાલુકામાં તેના ૪૦૦ હાથી પકડાયા. પાદશાહે અહિં ૭ દિવસ મુકામ રાખી ખાનખાનાનની ફોજમાં

૨૦૦૦૦ સ્વાર ઉમેરી તેને દાઉદની પાછળ મોકલ્યો, ને પોતે ત્યાંથી પાછા વળ્યા. જાઉનપુરમાં જઇ ૨૩ દિવસ રહ્યા. એ મુદતમાં નવા જીતેલા મૂલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કર્યો. જાઉનપુર, કાશી, ચુનારગઢ તથા બીજા કેટલાક મહાલ અને પરગણાં જાગીરમાં ન આપતાં ખાલસા ખાતે રાખ્યાં. જાઉનપુરથી નીકળી ખાનપુર ગયા. ખાનખાનાનની સામે વઢવાને ઉભો નહિ રહેતાં દાઉદ ઓઢાઆ પ્રાંતમાં નાઠો અને તેની રાજ્યધાની તાન્ડનગર તથા બીજાં શેહેરો મુગલોને હાથ વગર લડે આવ્યાં. એ સમાચાર મળ્યા પછી શાહ દિલ્હી ગયા. અહિં કેટલાક દિવસ રહી પોતાના પિતાની તથા પીરોની કબરનાં દર્શન કર્યાં. દિલ્હીથી શાહ અજમેર જાત્રા કરવા ગયા. જોધપુર અને સિવાનહ ગઢની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રાજા માલવદેવનો કુંવર ચંદ્રસેન બખેડો કરી રૈયતને રંજાડતો હતો તેને સજા કરવાને ફોજ મોકલી પાદશાહ ફ્રાથપુર ગયા. આ સ્વારીમાં પાદશાહના જોવામાં આવ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં ઘણીક જમીન વગર ખેડાયલી રહે છે. એ જમીન ખેડવાને માટે ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવાની તેણે ગોઠવણ કરી. જમીન ખેડાય તો એક કરોડ ટકા ઉપજે એટલી જમીનનાં પરગણાં ઠરાવ્યાં ને તેનો વહીવટ કરવાને કરોડ પદ્નિના અમલદાર નીમ્યા. તમામ પડતર જમીન ત્રણ વરસમાં ખેડાણમાં આવવી જોઇએ એવી યુક્તિ તેમણે કરવી જોઇએ એવી તેમને તાકીદ આપી. અમીરોને પણ પોતપોતાની જાગીરમાં એવી ગોઠવણ કરવાની આજ્ઞા કરી. સિંધના બકરગઢના સુલતાન મહમુદનું મરણ થયાથી તેના કારભારીએ પાદશાહને તે ગઢ કબજે કરવાની અરજ કરી તેપરથી અકબરે ત્યાં ફોજ મોકલી. એ વરસમાં ગૂજરાતમાં મોટો કાળ પડ્યો ને તે છ માસ પહોંચ્યો. હજારો ગરીબ અને તવંગર માણસો દેશ છોડી નાશી ગયા. એ વેળા જુવાર (જાર) નો ભાવ ૧૨૦ ટકે મણ થયો હતો. ઘાસ ઊગ્યું નહિ તેથી ઘોડા, ગાયાદિક ઢોરને ઝાડની છાલ ખવાડતા. એ વરસની આખરે બંગાળાનાં બાકીનાં થાણાં ખાનખાનાનને હાથ આવ્યાં. દાઉદની પાછળ તેણે રાજા ટોડરમલને મોકલ્યો હતો, પણ દાઉદનું જોર વધારે હોવાથી તેને પોતાને ટોડરમલની મદદે જવું પડ્યું. દાઉદ એ વેળા સામો ઉભો રહી શૂરથી વઢ્યો, પણ પરાજય પામી તેને કટકગઢમાં ભરાવું પડ્યું. ખાનખાનાન તે ગઢને જીતવા તેની પાછળ ગયો, પણ દાઉદે સલાહ કરવાની ઇચ્છા જણાવ્યાથી ખાને તેની વિનતિ સ્વીકારી. તે પાદશાહને ખંડણી આપે અને તાબે રહે એવી બોલીએ ઓઢીયા પ્રાંત તેને હસ્તે રહેવા દીધો.

વરસ ૨૦ મું. તા. ૧૩મી માર્ચ ૧૫૭૫. અકબરને કિશોર વયથી વિદ્વાનનો સંગ ગમતો. પંડિતો અને કવિઓની જોડે વિદ્યા વિષે વાતો કરવાનો અને કવિતા સાંભળવાનો તેને શોક હતો. તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન કરી તેમને માંહોમાંહે વાદવિવાદ કરાવતા અને પોતે તે સાંભળવાને બેસતા. એમને મળવાને કાજે આ વરસમાં તેણે રાજમંદિરની વાડીમાં ઈબાદતખાનું નામે સુંદર મકાન બંધાવ્યું તેમાં ચાર એવાન

કરાવ્યાં.—એક મોટા સૈયદ એટલે ધર્મગુરૂઓને બેસવાને, બીજું, ઉમલા એટલે પંડિતોને, ત્રીજું શેખ લોકોને, અને ૪થું કવિઓને મળવાને સારૂ. શુકરવારે રાત્રે પાદશાહ ત્યાં જતા અને આખી રાત ત્યાં રહેતા. વારાફરતી ચારે એવાનમાં જતા અને લાયકી પ્રમાણે ત્યાં બીરાજનારાને અશરફી અને રૂપિઆનાં દાન આપતા. જેઓ એ મકાનમાં દાખલ થઇ શકતા નહિ તેઓ બહાર બેસતા ને તેમને પણ શાહ બક્ષીશ આપતા. એ વરસમાં અકબરની ફોઇ મક્કાની હજ કરવા ગઇ ત્યારથી મીર હાજી નામે એક અમલદાર નીમ્યો તેનું મુખ્ય કામ એ હતું કે દર વરસે હજ કરવા જનારાનો બંદોબસ્ત કરી મક્કે પહોંચાડવા ને પાછા લાવવા. છએક વરસ પછી આ નિમનુક કાઢી નાંખી. રાજા ટોડરમલ બંગાળેથી ૫૪ હાથી લેઈને આવ્યો, ને ત્યાં બનેલી હકીકત તેણે શાહને કહી. એ વરસમાં અકબરે તેને આખા રાજ્યનો દિવાન નીમ્યો. બદકશાનના હાકેમ મીરજા સુલેમાનને તેના પૌત્ર શાહરૂખે ગાદીએથી ઉઠાડી રાજ કબજે કર્યું હતું તેથી તે અકબરની મદદ માગવાને હિંદમાં આવ્યો. પાદશાહે મોટા ભભકાથી તેને આવકાર દીધો. ફાથપુરથી વીસ કોશ ઉપર મથુરામાં તે આવ્યો તે વારે તેનેસામા તેડવાને કેટલાક અમીરોને મોકલ્યા. રાજ્યધાની (ફાથપુર)થી પાંચ કોશપર તે આવ્યો તે વારે પાદશાહી સ્વારી તેને સામી લેવા ગઇ. આખે રસ્તે પાંચ હજાર હાથીઓની હાર ઉભી રાખી હતી. એ હાથીઓને મખમલ, અને કીનખાબની ઝૂલો, ગળે સોના રૂપાની સાંકળીઓ વગેરેથી શણગાર્યા હતા. પ્રત્યેક બે હાથીની વચ્ચે ગાડામાં ચિત્તા રાખ્યા હતા. એ ચિત્તાને ગળે કસ્બી પટા પહેરાવ્યા હતા તથા વાંસાપર સુંદર હોડા ઓઢાડયા હતા. મીરજા સુલેમાન બાબરના વખતથી બદકશાનમાં રાજ્ય કરતો હતો ને ઘણો વૃદ્ધ હતો. પાદશાહ તેની નજીક આવ્યા એટલે તે હાથીએથી ઉતરી નમન કરવાને દોડયો તે જોઈ શાહે ઘોડેથી ઉતરી તેનો હાથ સાહી પગે લાગતો અટકાવ્યો. પછી તેને ઘોડે બેસાડી પંડે ઘોડેસ્વાર થયા અને તેને પોતાને જમણે હાથે રાખ્યો. માર્ગમાં તેની ખબર અંતર પૂછી અને તેની જોડે વાતો કરી મેહેલે પધારી તેને પોતાની જોડે રાજ્યાસન ઉપર બેસાડયો. દરબાર ઉઠયા પછી પોતાની જોડે જમાડી પાસેના મહેલમાં મુકામ આપ્યો, ને પંજાબના સિપાહસલાર એટલે સૂબેદાર ખાન જહાન ઉપર હૂકમ લખ્યો કે ૫૦૦૦ સ્વાર સહિત જઇ એને એનું રાજ્ય જીતી આપવું. એ હૂકમ અમલમાં આવ્યો નહિ કેમકે બંગાળાનો સિપાહસલાર ખાનખાનાન મુનીમખાન મરણ પામ્યો તેને ઠામે શાહે ખાનજહાનને મોકલ્યો. બંગાળાની રાજ્યધાની તે વેળા તાન્ડાનગર હતું, પણ તે મુનીમખાનને ગમ્યું નહિ તેથી જૂનું પાટનગર ગૌડ હતું ત્યાં જઇ તે રહ્યો અને લોકોને ત્યાં જઇ વસવાની જરૂર પાડી. ગૌડ ઉજડ થયા પછી ત્યાંની હવા રોગી થઈ હતી તેથી ઘણાં માણસ ત્યાં મરી ગયાં ને અંતે તે હવાથી મુનીમખાનનો પ્રાણ ગયો. એને દીકરો નહોતો તેથી એની સઘળી મિલ્કત પાદશાહી ખજાને આવી. અકબરશાહે ખાનજહાનને

અમીરૂલ ઉમરાનો ખિતાબ, કશબી પોશાક, રત્નજડિત તરવાર, મૂલ્યવાન સાજ-વાળા ઘોડા વગેરે સરપાવમાં આપી બંગાળે મોકલ્યો. એ જોઇ મીરજા સુલેમાને મક્કે જવાની રજા માગી. બીજે વરસે પાદશાહે તેને રૂ. ૫૦૦૦૦) આપી ત્યાં મોકલ્યો.

વરસ ૨૧ મું તથા ૨૨ મું, માર્ચ ૧૫૭૬ તથા ૭૭. અજમેર પ્રાંતમાં ચંદ્રસેને બંડ ઊઠાવ્યું હતું તેનો પરાજય આ વરસમાં થયો. તેનો સીવાનાગઢ ઘણી મહેનતે પાદશાહી લશ્કરે જીત્યો. વાર્ષિક જાત્રા કરવાને પાદશાહ અજમેરમાં હતા તેવારે બંગાળામાં દાઉદખાને બંડ કર્યાના સમાચાર આવ્યા. ખાનજહાનનું લશ્કર પંજાબમાં હતું તેને લેઇને જતાં તેને વાર લાગવાથી અફગાન સરદારોને ફિતૂર મચાવવાનો સારો લાગ મળ્યો. બંગાળામાં મૂકેલા થાણદારોની પાસે પૂરતું લશ્કર ન હોવાથી તેઓ નાશી બાહાર પ્રાંતમાં આવ્યા. ખબર થતાં વારને અકબરશાહે સુભાનકુલીનખાનને તાકીદનો પત્ર આપી ખાનજહાન કને મોકલ્યો તેમાં ફરમાવ્યું કે બંગાળેથી નાહેલા તમામ અમીરો અને જાગીરદારોને લેઇ એકદમ દાઉદપર ચડાઇ કરવી. એ કાસદે ૨૨ દિવસમાં એક હજાર કોશની મુસાફરી કરી. ઝટ સજ થઇને ખાનજહાને ઘર્હિંગઢપર સ્વારી કરી. એ કિલ્લામાં દાઉદના ત્રણ હજાર પઠાણ હતા તેમણે જુદ્ધ કર્યું. મુગલ ફોજે તેમાંના અર્દ્ધને કતલ કરી તથા ઘણાકને કેદ પકડી ગઢ જીત્યો. એ ઝઘડો અહિં ચાલતો હતો તેવામાં ગોગુંડા અને કુંભલમેરના રાણા કીકાએ બંડનો ઝુંડો ઊઠાવ્યો. અકબરશાહે બહાદૂર અને ચતુર કુંવર માનસિંગને પાંચ હજાર સ્વાર સહિત તેની સામે મોકલ્યો, અને પંડે ફાથપુર પધાર્યા. ત્યાં પહોંચતાં બંગાળેથી સમાચાર આવ્યા કે તાન્દનગરમાં દાઉદનો મુકામ હતો ત્યાં ખાનજહાન જતાં દાઉદ ત્યાંથી ઊપડી અકમહાલ (પાછળથી રાજા માનસિંગે તેનું નામ રાજમહાલ પાડયું તેજ નામ હાલ છે.) નામે ગામની થડમાં જઇ મોરચાબંધ મજબૂત છાવણી બનાવી રહ્યોછે, ને ખાનજહાન તેની પાછળ ત્યાં ગયોછે. શત્રુની છાવણી કઠણ જગામાં છે એ જાણી પાદશાહે બાહારના સૂબેદાર મુજફ્ફરખાનને તેની મદદે જવાની આજ્ઞા મોકલી.

રાણા કીકાની સામે મોકલેલી ફોજ ફતેહ પામી. હિંદુ રાજારાણામાં એ રાણોજી મુખ્ય હતો તેથી તેની મદદે ઘણાક રજપૂત રાજા આવ્યા હતા. ચિતોડગઢ મુગલોને હાથ ગયા પછી એ રાણાએ ગોગુંડા વસાવી તેમાં પોતાની રાજ્યધાની કરી હતી અને ત્યાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો. કુંવર માનસિંગની સેના જોડે સંગ્રામ કરવાને તે હલદીઘાટમાંથી બહાર મેદાનમાં આવી ઊભો. યુદ્ધ બહુ જોશથી થયું. રાણાજીનો મોટો સરદાર રામેશ્વર ગ્વાલીઆરી, તેનો કુંવર શાલીવાહન તથા ચિતોડવાળા વીર જયમલનો કુંવર રણમાં પડયા. રાણાજી પંડે ઘવાણા તેવારે

પાછા ફર્યા અને માનસિંગ જય પામ્યો. આ અને બીજી લડાઈઓમાં રજપૂતોની મદદ ઘણી હતી અને અકબરશાહ પંડે કશો ધર્મભેદ કે જાતિભેદ ગણતા નહિ, તથાપિ મુગલ સરદારો તેમને કાફર ગણી મનમાં તિરસ્કાર કરતા. માનસિંગના હાથ નીચે આસફખાન કરીને મુગલ સરદાર હતો તેને કોઇ મુગલ જોદ્ધાએ પૂછ્યું કે રજપૂતોમાં આપણી તરફના કિયા છે અને સામાવાળીઆ કિયા છે તે શાપરથી પારખવું? આસફે કહ્યું તીર માર્યા જાઓ, જેને વાગશે તે મરશે. મુસલમાન ઈતિહાસકર્ત્તાઓએ પણ બધા હિંદુઓ વિષે જ્યાં લાગ આવ્યો ત્યાં અપશબ્દો વાપર્યા છે. આ ફતેહના વૃત્તાંત બાદશાહને લખી માનસિંગે હલદીઘાટમાં થઈ ગોગુંડ નગર લીધું ને રાણોજી ડુંગરોમાં જઈ ભરાયા. શાહે માનસિંગ અને તેના હાથ નીચેના અમીરોને સરપાવ મોકલ્યા.

બંગાળેથી પણ જયના સમાચાર આવ્યા. દાઉદનું લશ્કર પરાભવ પામ્યું, અને તે પકડાયાથી ખાનજહાને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો, તોપણ એ પૂર્વ પ્રાંતોમાં શાંતિ થઇ નહિ. બાહાર પ્રાંતનો સૂબેદાર પોતાની ફોજ લેઇ બંગાળે સહાય કરવા ગયો તે જાણી ત્યાંના રાજા ગજપતિએ હંગામો મચાવ્યો. એ પ્રમાણે દેશી રાજા બંડ કરતા હતા તેનાં કારણ મુગલ ઇતિહાસકર્ત્તાએ નોધ્યાં નથી. સંભવ એવો છે કે તેમના ઉપર જૂલમ થતો હશે. દેશી રાજાને મુગલો જમીદાર કહેતા અને તેમની પાસેથી ખંડણી તથા નોકરી લેતા. તેમના ઉપર અન્યાય ઘણો થાય ત્યારે તેઓ બળવો કરે એમ બનતું હશે. રાણા કીકાના મૂલકમાં પાદશાહી ફોજને ખોરાકની બાબે તંગી પડી ને તે બીના માનસિંગે શાહને જણાવી તેપરથી તેને પાછા ફરવાની આજ્ઞા મોકલી. આ તંગી પડવાનું કારણ એ હતું કે તે દેશમાં લૂંટ કરવાની માનસિંગે મના કરી હતી. એ જાણી અકબરે તેના ઉપર નાખુશ થઇ તેને કેટલાક વખત લગી દરબારમાં આવવાની મના કરી. થોડા વખત પછી તેને ક્ષમા કરીને રાણાનો મૂલક ઊજડ કરવા મોકલ્યો. શાહ મનશુર નામે શીરાજથી આવેલો આદમી પ્રથમ ખુશબો ખાતામાં કારકુન હતો ને તેને દીવાન મુજફ્ફરખાને બરતર્ફ કર્યો હતો. એ નોકરી ગયા પછી તે જાઉનપુરમાં ગયો અને ત્યાં ખાનખાનાન મુનીમખાનની નોકરીમાં ચઢતાં ચઢતાં તેનો દીવાન થયો હતો. તેના ગુણ પાદશાહના જાણવામાં આવ્યાથી તેને બોલાવી આ વેળા મુખ્ય દીવાન કર્યો. પાદશાહ તરફથી મક્કાની જાત્રાનો સંઘ નીકળ્યો તેવારે શાહ પંડે જાત્રાળુનો વેશ ધારણ કરી મીર હાજીની પાછળ થોડાં ડગલાં હીંડયા ને તેથી હજ કરવા જનારાએ હર્ષ પામી તેને આશિર્વાદ દીધા. એમની જોડે ફોજને મોકલી તેમને રાણા કીકાના રાજ્યમાં લૂંટ કરતાં જવાનો હૂકમ આપ્યો. અકબરને એ વેળા મક્કે જવાનું મન હતું, પણ મંત્રીઓની સલાહથી તે વિચાર ફેરવી રજપૂત સંસ્થાનમાં તેઓ ગયા. ગોગુંડમાં હાજી લોક આવ્યા તેવારે રાણા કીકાજી ત્યાંથી નીકળી પહાડોમાં ગયા. પાદશાહે કુતબુદ્દીન અને રાજા ભગવાનદાસને ત્યાં મૂકી

કુલીજખાનને ફોજ આપી હાજીઓ જોડે ઇદડ સૂધી મોકલ્યો. એ લશ્કર ત્યાં પહોંચ્યું તેવારે ત્યાંનો રાજા નારાયણદાસ ડુંગરામાં નાઠો. એક દેવલમાં રજપૂત યોદ્ધા રહ્યા હતા તેમણે કેસરિયાં કરી મુગલો જોડે વઢતાં પ્રાણ ખોયા. અકબ્બરશાહ ઉદેપુર પહોંચ્યા તેવારે ખબર આવી કે સૂરતમાં હાજીઓ અટક્યા છે, કેમકે ફિરંગી લોકના પરવાનાનો કોલ મળ્યો નહોતો. પાદશાહે એ કોલ મેળવવાને કુલીજખાંને જવાનો હૂકમ કર્યો. પછી ઉદેપુરથી નીકળી અકબ્બરશાહ વાંસવાડા અને ડુંગરપુરના રાજ્યમાં આવ્યા તેવારે વાંસવાડાનો રાવળ પ્રતાપસિંગ, અને ડુંગરપુરનો રાવળ અસ્કરણ તથા આજુબાજુના બીજા રાજારાણા અને જમીદારો નજરાણાં આપવાને તથા સેવા બજાવવાને હાજર થયા. અહિં બંગાળેથી ૫૦૦ હાથી તથા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ શત્રુ પાસેથી મળેલી તે આણી રાજા ટોડરમલે બાદશાહને રજુ કરી. કુલીજખાન પણ શાહને એ મુકામે મળ્યો. હજ કરવા જનારાના વહાણને સમુદ્રમાં હરકત નહિ કરવાનો કોલ મેળવવાને તેને તથા કલ્યાણરાય નામે વેપારીને સૂરત મોકલ્યા ને તેમણે તે કામ કર્યું. એ તરફના મૂલકમાં થાણાં બેસાડવાની ગોઠવણ તથા જમીનદારો જોડે બંદોબસ્ત કરી શાહ માળવે ગયા, ને ત્યાંની રૈયત ઉપર થતા જૂલમ બંધ પાડવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઘણાક માણસ ફર્યાદ કરવા આવ્યા. અકબ્બરશાહે દરેકની અરજ ધીરજથી સાંભળી અને તેમનાં દુઃખ નિવારણ કર્યાં. કોટપકલીને મુકામે મુજફ્ફરખાન, રાજા ટોડરમલ અને શાહ મનશુર જોડે વિચાર કરી કેટલીક વ્યવસ્થા કરી તેમાં ટંકશાળ વિષેની મુખ્ય હતી. એ વાર સૂધી રાજ્યની ટંકશાળનો વહીવટ એક અમલદારને હાથ હતો અને તેને ચોધરી કહેતા. હવણાં તેના વિભાગ કર્યા. ફાથપુરની ટંકશાળનો ઉપરી અબ્દુસ સમદ, લાહોરનીનો મુજફ્ફરખાન, બંગાળાનીનો રાજા ટોડરમલ, જાઉનપુરનીનો શાહમનશુર, ગૂજરાતનીનો ઈમાહુદ્દીન હુસૈન, અને પટણાનીનો આશફ્ખાન, એ નિમનુકો કરી. ચાર ખૂણીઆ રૂપિઆ પાડવાનો ઠરાવ પણ એજ દિને કર્યો.

ગોઆમાં ફીરંગીઓ પાસે જે હુન્નરો હોય તે જોવાને તથા ત્યાંની કારીગરીના નમૂના તથા બનાવનારાને લાવવાને નાણાંની મોટી રકમ આપી હાજી હબીબને ત્યાં મોકલ્યો હતો. ત્યાંના હુન્નર શીખવાને કેટલાક કારીગરોને પણ તેની હારે મોકલ્યા હતા. એ સર્વ આ વેળા પાછા આવ્યા. કારીગરો જે જે શીખી આવ્યા હતા તે સઘળું શાહને તેમણે દેખાડયું. હાજી હબીબે આણેલો ભાત ભાતનો માલ તેણે શાહની હજૂરમાં રજુ કર્યો. તેણે કેટલાક આદમીને ફીરંગીઓનો પોશાક પહેરાવી તેમનાં વાજાં વગાડતા ઉભા રાખ્યા. ત્યાંના ગવૈઆ લોકે તેમનાં વાદિત્ર વગાડયાં તથા આર્ગન નામે યૂરોપી વાજું વગાડયું તેથી સર્વને આનંદ થયો. મધગઢના રાજા પરમાનન્દ પંવાર જોડે ઝઘડો ઉઠયો તેને વશ કરવાને મુગલ સેના ગઇ ને ફતેહ પામી.

૨૩ મું વરસ તા. ૧૧ મી માર્ચ ૧૫૭૮, તા. ૨ જી મોહોરમ હી. ૯૮૬.

નવરોજનો એટલે બેસતા વરસનો તથા પાદશાહને ગાદીએ બેઠાની શાલગીરીનો ઓચ્છવ માળવાના દિલાવપુર પરગણામાં કર્યો. આશીરગઢ અને બરાનપુરનો હાકેમ રાજા અલીખાન પાદશાહના હૂકમ બરોબર માનતો નહિ તેથી તેના ઉપર શાહબુદ્દીનની સરદારી નીચે ૧૦ હજાર સ્વારોની ફોજ મોકલી. મીરબક્ષી શાહબાજખાનને એ ફોજની હાજરી નોંધવાને તથા ઘોડાને ડામે તેની ચોકસી રાખવાને જોડે મોકલ્યો. લડવા ન ઉભો રહેતાં રાજા અલીખાન કિલ્લામાં ભરાયો ને પાદશાહી ફોજ તેના દેશમાં ફરી વળી. રાજા અલીએ માફ માગી ખંડણી આપી.

ગૂજરાતની જમાબંદી ઠરાવવાને એ વેળા અકબરશાહે રાજા ટોડરમલને મોકલ્યો. ઇડરના રાજાનો પરાજય થયાના સમાચાર મળ્યા પછી શાહ માર્ગમાં મૃગયા રમતા રાજધાની ફ્રાથપુર ભણી ગયા. ત્યાં પહોંચ્યાને ત્રણ માસ થયા પછી ગૂજરાતમાં મુજફ્ફર હુસૈન મીરજાએ આવી બંડ ઉઠાવ્યાના વર્તમાન આવ્યા. એનો બાપ ઇબ્રાહિમ મીરજા ઉત્તરમાં નાઠો તે વારે એ બાળક હોવાથી એની મા ગુલરૂખ બેગમ (અકબરના કાકા કામરાનની દીકરી) જોડે તે દખણમાં નાઠો હતો. તેને અટકાવવાને પાદશાહી ફોજની એક ટૂકડીએ ખાનદેશમાં નન્દરબાર આગળ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે ટૂકડીએ હાર ખાધી ને બંડખોર લોક ખંભાત લગી આવ્યા. ગૂજરાતના મુગલ હાકેમ વજીરખાનની પાસે ૩૦૦૦ સ્વાર હતા પણ તે બધાપર તેને ભરોંસો નહતો, તેથી ટોડરમલ પાટણમાં હતો તેને મદદે બોલાવ્યો. ટોડરમલે અને વજીરખાને મળી આ શત્રુને હરાવ્યા. મીરજા જૂનાગઢ ભણી નાઠો અને રાજા ટોડરમલ હિંદુસ્તાનમાં ગયો. તેની ગયાની વાત જાણી મીરજાએ આવી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ હાર ખાઇ તેને ગૂજરાતમાંથી નાસવું પડયું તેથી બળવાની સમાપ્તિ થઇ. ખાનદેશમાં તેને રાજા અલીખાને કેદ કર્યો ને અકબરશાહને તે વાતની ખબર કરી. પાદશાહે તેને હજૂરમાં મોકલવાની આજ્ઞા મોકલી. એ વરસમાં પૂછડીઓ તારો દેખાયો. મેવાડના રાણા જોડે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેનો અંત આવ્યો નહિ. તેનો કુંભલમેર ગઢ ઊંચા પહાડોમાં મજબૂત સ્થળમાં હતો તે શાહબાજખાન, રાજા ભગવાનદાસ અને કુંવર માનસિંગે મળી જીત્યો ત્યારે રાણોજી વાંસવાડાના ડૂંગરી દેશમાં નાઠો. ગોગુંડગઢ તથા ઉદેપુર ગઢ પણ મુગલ સેનાને હાથ આવ્યા, પણ રાણાજી વસ થયા નહિ.

અકબરશાહ રાજ્યધાનીમાં (ફ્રાથપુરમાં) પાછા આવ્યા પછી ઈબાદતખાનામાં વિદ્વાનોની અને ધર્મગુરૂઓની બેઠક પાછી જારી થઈ. એ વેળા ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન પંથોના પંડિતોએ પોત પોતાના મત સિદ્ધ કરવાને વાદ વિવાદ કર્યા. ભણેલા શીહા, સુન્ની, સુફી, બ્રાહ્મણ, જૈન, બૌદ્ધ, ચાર્વાક, ખ્રીસ્તી, યાહુદી, જરથોસ્તી (પારસી) આદિક જૂદા જૂદા મતના શાસ્ત્રીઓ સભામાં આવ્યા હતા. સર્વેને પોતાના વિચાર જાહેર કરવાની પૂરી છૂટ હતી. દરેક

પંથવાળા નિર્ભયપણે ને જોશથી તકરાર કરતા. રાત્રે પાદ્રી રેડૉલ્ફની જોડે મુસલમાન પંડિતોને ભારે તકરાર થઇ. અબુલફાજલે લખ્યું છે કે એ પાદ્રી ઘણો ચતુર હતો. તેણે મુસલમાન ઉમલાઓને સંવાદમાં રદ કર્યા ત્યારે તે ઉમલાઓએ બાઇબલ ઉપર હુમલો કર્યો. તેમના વાંધાના ઉત્તર આપી પાદ્રી બોલ્યો કે જો બાઇબલ જૂઠું અને કુરાન સાચું એવું તમને દૃઢ આકીન હોય તો આવો તેની અગ્નિથી પરીક્ષા કરીએ. ભઠ્ઠી સળગાવો. હું મારૂં બાઈબલ હાથમાં લેઈ તેમાં ચાલું અને તમે તમારૂં કુરાન હાથમાં લેઈ તેમાં હીંડો. સાચું જૂઠું એ કસોટીથી જણાઈ આવશે. ઉમલાઓએ તેમ કરવાની ના કહી અને ક્રોધાયમાન થઈ કઠોર વચન ઉચ્ચાર્યાં. એથી પાદશાહનું નિષ્પક્ષ મન ખેદ પામ્યું. તે પણ સત્યાસત્યનો ઊંડો વિચાર કરીને જ્ઞાનપૂર્વક બોલ્યા કે "માણસનું બહારથી માનવું અને મુસલમાન ધર્મનાં વચન માત્ર અંતરની ખાતરી વિના કાંઇ કામનાં નથી. મેં ઘણા બ્રાહ્મણને મારા રાજ્યબળના ભયે કરીને બળાત્કારે મારા પૂર્વજોના ધર્મમાં આણ્યા છે; પણ હવે સત્યનાં કિરણથી મારૂં મન પ્રકાશમાન થવાથી મારી ખાતરી થઈ છે કે મિથ્યાભિમાનનાં કાળાં વાદળાંથી અને સ્વમતરૂપી ધુંમરથી તમે છવાયલા છો. પણ સિદ્ધતા કે પુરાવારૂપી મશાલ વિના એક ડગલુંએ ભરાય નહિ. નિર્મળ વિવેક વડે ખોળી જે માર્ગ પ્રાપ્ત કરીએ તેજ લાભકારી છે. મુસલમાન ધર્મનો મહામંત્ર (ફ્તિહ કે ફાતિઓ) જાણવો, સુન્નત કરાવવી, કે રાજભયથી પગે લાગવું એ પરમેશ્વરને મંજૂર હોય નહિ. આજ્ઞાંકિત થવું પગે લાગવામાં નથી. સત્ય પાળો (પ્રમાણિક થાઓ) કેમકે કપાળનાં ભવાં ઉપર પુણ્ય નથી." આવા સદ્‌વિચાર કરનાર અને જાહેરમાં કહેનાર અકબરને ધન્ય છે.

૨૪ મું વરસ સને ૧૫૭૯. ફાથપુરના મહેલના ચોકમાં ૨૦ ગજ લાંબો, ૨૦ ગજ પહોળો અને ૩ ગજ ઊંડો હોજ હતો તેને સોના, રૂપા, અને ત્રાંબા નાણાથી ભરી પાદશાહે તે ધન અમીર, ગરીબ, સાધુ, અને વિદ્વાનલોકને આપી દીધું. મુલ્લા તૈયીબને બાહાર અને હાજીપુરનો દીવાન, રાય પુરષોતમને બક્ષી, તથા મુલ્લા મજદીને અમીન નીમ્યા અને ત્યાંની ખાલસા ભૂમિનો વહીવટદાર ખોજા શમશેરખાનને ઠરાવ્યો. એ વરસને અંતે બંગાળાનો સિપાહસલાર ખાનજહાન મરી ગયો. શાહે તેના ભાઈને દિલાસાનો પત્ર લખ્યો. ત્યાંના દીવાન મુજફ્ફરશાહને સૂબેદાર, રીજવીખાનને બક્ષી, અને હકીમ અબુલફાથ તથા પતરદાસને દીવાન ઠરાવ્યા.

૨૫ મું વરસ. માર્ચ ૧૨ મી ૧૫૮૦. એ વરસમાં અકબરશાહે કાશમીરમાં વકીલ મોકલ્યો તેનું સન્માન કરી ત્યાંના સુલતાને પોતાના વકીલને મુગલ દરબારમાં કેસર, કસ્તૂરી, મરી, શાલજોડા વગેરે નજરાણા સહિત મોકલ્યો. અકબરે તેને માન દઇ કીમતીં ભેટ આપી. તેમજ દક્ષિણ દેશના સુલતાનો પણ વરસો વરસ નજરાણાં મોકલતા અને મુગલ દરબારથી તેમને ભેટ મળતી. ગૂજરાતમાં બંડ

ઉઠાવનાર મુજફ્ફર હુસૈન મીરજાને પકડી રાજા અલીખાને હજૂરમાં મોકલ્યો તેને અકબરે ક્ષમાદાન આપી છોડી દીધો. એક દિવસે શાહ જમવા બેઠા તેવારે તેના મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે મારા ભાણા ઉપર કોઇ ભૂખ્યા આદમીની નજર પડી છે તો તેને મૂકીને હું એ કેમ ખાઉં. એ પરથી તેણે હૂકમ કર્યો કે મારે માટે રસોઇ થાય તેમાંથી કેટલોક ભાગ ગરીબોને પ્રથમ ખવાડવો ને પછી મને પીરસવું. પ્રતિ વરસે હજરત મહમદ પેગંબરના જન્મ દિવસે અકબરશાહ સૈયદોને, ઉમરાવોને, શેખ અને અમીરોને ઉજાણી આપતા તથા બીજા જે જે જમવા આવે તેને જમાડતા. આ વેળા એ દિવસે શાહને કોઈએ કહ્યું કે અબુબકર, ઉમર, ઉસમાન અને અલી એ ચાર ખરા ખલીફા એ પ્રસંગે લોકને ઉપદેશ કરતા, અને તીમુર વગેરે કેટલાક સુલતાનો પણ તેમ કરતા. ખલીફા અને ઈમામો કરતા તેમ મારે પણ કરવું એવું ઠરાવી શુક્રવારે ફાથપુરની જુમા મસજીદમાં જઇ ઉપદેશસ્થાને ચઢી કવિતામાં અકબરશાહ બોલ્યા કે—

જે પ્રભુએ મને રાજ્ય આપ્યું,
તેણે મને ડહાપણ અને બળ આપ્યાં,
ન્યાય અને સદ્માર્ગ દર્શાવ્યા,
મારા મનમાં ન્યાયનું સ્થાપન કરી, બીજા બધા વિચારોને દૂર કર્યા,
તેની સ્તુતિ બુદ્ધિની પાર છે.
તેની શક્તિ મોટી છે—પરમેશ્વર મોટા છે.

એ અર્થની કવિતા બોલ્યા પછી કુરાનમાંના કેટલાક છંદ બોલ્યા, પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો, અને ફાતિહ ભણી નીચે ઉતરી પ્રાર્થના કરી. એક શુક્રવારે શહેરના ચોગાનમાં બધા ગરીબ અને ભીખારીઓને ભેગા કરી દાન આપ્યાં. આશરે એક લાખ માણસ મળવાથી ભીડ ભારે થઇ તેમાં ૮૦ બઈરાં છોકરાં કચરાઇ મુવાં. હવે પછી એવો મેળાવડો ન કરતાં થોડા થોડાને બોલાવી ખેરાત આપવાનો હૂકમ શાહે કર્યો. કુતબુદ્દીન અત્કા નામે મોટા ઉમરાવને શાહજાદા સલીમનો શિક્ષક ઠરાવ્યો તેની ખુશાલીમાં તેણે મોટી જીઆફ્ત આપી. સલીમશાહ ત્યાં જમવા ગયા તેને તેના નવા ગુરૂએ પુષ્કળ નજરાણું આપી દસ્તૂર પ્રમાણે પોતાની ખાંધે બેસાડી ફેરવ્યો.

વસ્તીપત્રક. પ્રત્યેક જાગીરદાર, શિક્કદાર અને દારોગાપર હૂકમ મોકલ્યો કે ગામે ગામના રહેવાશીની નોધ કરવી. એ પત્રકમાં દરેક માણસનું નામ અને તેનો ધંધો નોધવો; અને પછી બધાં પત્રકો એકઠાં કરવાં. જે માણસ કાંઇ ધંધો રોજગાર ન કરતો હોય તેને ગામમાં રહેવા દેવો નહિ. હોશિયાર માણસો આવે કે જાય તેમની તપાસ કરી તેઓના ઇરાદા સારા છે કે નઠારા તે જાણી લેવું. એમ કરેથી બહારથી દેખાઇતા રૂડા અને મનમાં ભુંડા આદમીઓનાં ખ-

રાં લક્ષણ થોડા વખતમાં જણાઈ આવશે. આ ધારાથી રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થઇને લોકનું રક્ષણ થયું.

૨૬ મું વર્ષ. એ વરસમાં અકબરશાહે તમઘા નામે માર્ગમાં પ્રવાસીઓ પાસે લેવાતો કર તથા માલપર લેવાતી જગાત એ બે વેરા આખા રાજ્યમાં માફ કર્યા. તબકાતિ અકબરી નામે ઈતિહાસનો કર્ત્તા લખેછે કે એની ઊપજ આખા ઇરાનના રાજ્યની ઊપજ જેટલી હતી. બંગાળાના હાકેમ મુજફ્ફરખાને મુગલ સરદારોની જાગીરો જપ્ત કરી તથા બીજા જૂલમ ગુજાર્યા તેપરથી એ સાલમાં ત્યાં બળવો ઊઠ્યો. બાહાર પ્રાંતના અધિકારીઓ પણ સરદારોની જાગીરો જપ્ત કરવા લાગ્યા તેથી ત્યાં પણ બંડ થયું, ને બંને પ્રાંતના ફિતૂરી લોક એકત્ર થયા. આ સમાચાર પાદશાહને મળવાથી તેણે રાજા ટોડરમલની સરદારી નીચે બંડ બેસાડવાને ફોજ મોકલી. એ ફોજ બંગાળે પહોંચી તેવારે ત્રીસ હજાર જોદ્ધાનું જબરૂં લશ્કર તેની સામું આવ્યું. અકબરે વધારે ફોજ મોકલી, પણ ફિતૂરી લોક જીતાયા નહિ. ટોડરમલને પ્રથમ થોડો જય મળ્યો, પણ તેના લશ્કરના જાગીરદારોપર આગ્રેથી વજીર મનસુરે ખંડણી ભરવાની તાકીદના કાગળ લખ્યા તેથી અકળાઈ કેટલાક નાશી બળવાખોરને જઈ મળ્યા. એ જાણી પાદશાહે આજમખાનને ૫,૦૦૦ સ્વાર આપી રવાને કર્યો તથા રાણા કીકાને જીતવાને શાહબાજખાનને મોકલ્યો હતો તેને ત્યાંથી તેની ફોજ સહિત બંગાળે મોકલ્યો. ત્રણેક વરસ આ ઝઘડો ચાલતાં બંડખોરોમાંના કેટલાક માર્યા ગયા અને કેટલાકને આજમખાને સમજાવી તથા જમીન પાછી આપી મનાવ્યા.

આ વરસમાં અકબરની આગળ એક માણસને આણ્યો તેને કાન નહતા, અને કાનને બદલે કાંઇ છિદ્ર પણ નહતાં, તોપણ તે બરોબર સાંભળતો. અકબરે તેને જીવાઇ બાંધી આપી.

૨૭ મું વરસ. એ સાલમાં રાજા ટોડરમલની ભલામણ પ્રમાણે પાદશાહે વસૂલાત ખાતામાં સુધારો કર્યો અને તેના વહીવટના ધારા ઠરાવ્યા. આ વિષયનું વર્ણન અગળ આપવામાં આવશે.

બંગાળા અને બહારનાં બળવાખોરના બોલાવ્યાથી મીરજા મહમદ હકીમ હિંદુસ્તાન જીતવાને આવ્યો. તેની હરોળને સિંધુ નદ ઉતરતાં કુંવર માનસિંગે હરાવી પાછી હઠાવી અને તેના નાયક શાદમાનને હણ્યો. એ નાયકના સામાનમાંથી હકીમે લખેલા ત્રણ કાગળ પકડાયા. એમાંનો એક વજીર મનસુર ઉપર હતો અને બાકીના બીજા બે ઉમરાવ ઉપર હતા. એ કાગળ માનસિંહે પાદશાહને મોકલ્યા. અકબરે તેઓને વાંચી તેમાં લખેલી બીના ગુપ્ત રાખી. હકીમ પંડે આવ્યો તેવારે તેની ફોજ મોટી હોવાથી પાદશાહી ફોજ પાછી હઠતી લાહોર ગઇ. તેની મદદે અકબરશાહ પંડે ચડયા. આઠ મહીનાનો પગાર સિપાઇઓને આગળથી આપી તેમને સજ કર્યા. પ્રથપુરથી પંદર કોશ જતાં બંગાળાના બળવાખોરોપર પાદશાહી

સેનાએ મેળવેલી મોટી ફતેહના સમાચાર મળ્યા. આ સારા શુકનથી હર્ષ પામી પાદશાહ આગળ ચાલ્યા. પેલી ગમથી મીરજા હકીમ લાહોર સૂધી આવી પહોંચ્યો. પાદશાહી સ્વારી પાણીપત પહોંચી તેવારે હકીમનો દીવાન નામે વજીરખાન નાશી આવી વજીર મનસુરને મુકામે ઊતર્યો. તેણે પાદશાહની નોકરીમાં દાખલ થવાની અરજ કરવાથી મનસુરે તે વાત પાદશાહને સંભળાવી. આમાં કાંઈ કપટ છે એવો વહેમ અકબરના મનમાં આવ્યાથી તેણે પેલો કાગળ મનસુરને બતાવી તેને બરતરફ કર્યો. ત્યાંથી આગળ જતાં શાહબાદને મુકામે પાદશાહને બીજા કાગળ મળ્યા તેમાં મનસુરપરનો શક ખરો ઠરે તેવું હોવાથી શાહે તેને ફાંશી દેવડાવી. અકબર અને તેનું સૈન્ય પંજાબ ભણી આવેછે એ જાણી મીરજા હકીમ પાછો ફરી કાબુલ જતો રહ્યો. તથાપિ પાદશાહ માર્ગમાં મૃગયા રમતા સિંધસાગર તરફ ચાલ્યા. અટક પહોંચ્યા તેવારે ત્યાં ગઢ બનાવી તેનું નામ અટકબનારસ પાડયું. એ મુકામે કાબુલ ઉપર સ્વારી કરવાની ગોઠવણ કરી. કુંવર માનસિંગ, તેનો ભાઈ કુંવર માધુસિંગ, શેખ જમાલ બખ્રિયાર અને બીજા સરદારોને પેશાવર જીતવાને મોકલ્યા. હિંદુ લોકને અટક ઓળંગવાની મના હોવાથી કુંવર માનસિંગે કહેલું પ્રખ્યાત વચન

"સબહી ભૂમિ ગોપાલકી, વામે અટક કહા;
જાકે મનમે ખટક હય, વોહી અટક રહા."

તે આ વેળા બોલ્યો હશે; એમણે જઇ પેશાવર હાથ કર્યું એટલે અકબરે શાહજાદા મુરાદને રાયસિંહ, કલીજખાન વગેરે સરદારોની સાથે કાબુલ લેવા મોકલ્યો, અને તેની પાછળ પંડે પણ કેટલેક છેટે કૂચ કરતા રહ્યા. પેશાવરમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં શાહજાદા સલિમને રાજા ભગવાનદાસ, સઈદખાનાદિક સરદારોની કને પાછળ મૂકી પોતે રોજના વીસ કોશની ઊતાવળી ચાલે ચાલ્યા. કાબુલથી સાત કોશપર ખુર્દકાબુલ નામે ગામ છે ત્યાં શાહજાદો મુરાદ પહોંચ્યો તેવારે મીરજા હકીમે તેના ઉપર હુમલો કર્યો, પણ પરાજય પામી તેને નાસવું પડયું, અને મુરાદે કાબુલ સર કર્યું. એ વેળા અકબરનો મુકામ પાછળ પંદર કોશપર સુર્ખાબ નામે ગામમાં હતો. એને આગલે દહાડે મીરજા હકીમના મામા ફરીદુને શાહજાદા મુરાદની ફોજના પાછલા ભાગપર છાપો મારી કેટલુંક નુકશાન કર્યું હતું, પણ હકીમની હાર થયા પછી તે ફરી લડવાને આવ્યો નહિ. પાદશાહે કાબુલમાં જઇ ત્યાં વીસ દિવસ મુકામ રાખ્યો. અહિં તેના જાણવામાં આવ્યું કે મીરજા હકીમ દેશ તજી ઉજબેક લોકને શરણે જવા ધારેછે. એમ થયેથી પોતાના કુળને લાન્છન લાગે એવું વિચારી અકબરે તેના અપરાધ ક્ષમા કર્યા અને તેને કાબુલનું રાજ્ય પાછું આપ્યું. મીરજાએ તાબેદાર રહેવાના સોગન ખાધા. પછી પાદશાહ હિંદુસ્તાન ભણી પાછા ફર્યા. ધીમી ધીમી હીંડતી સેનાની જોડે ન રહેતાં પોતે ઉતાવળી ચાલે જલાલાબાદ આવ્યા. અહિં મોટી છાવણી હતી, તેમાંથી શાહજાદો સલીમ તથા તેની સાથેના ઉમરાવો મુબારકબાદી આપવાને સામા આવ્યા. એ મુકામેથી શાહે કતોરના ડુંગરામાં વસનારા લોકને

વશ કરવાને એક લશ્કરી ટુકડી મોકલી. મુસલમાન ગ્રંથકર્ત્તા એ લોકને કાફર કહે-છે તે પરથી જણાયછે કે તેઓ મુસલમાન ધર્મ માનનારા નહોતા. જલાલાબાદથી ઉપડી પાદશાહ સિંધસાગરે આવ્યા. અહિંથી કાબુલ જઈ આવતાં એક મહિનો થયો. ત્યાં હોડીઓનો પૂલ બનાવ્યો હતો તેવડે પાર ઉતરી શાહ લાહોર ગયા. પંજાબ પ્રાંતનો રાજકારભાર રાજા ભગવાનદાસ, કુંવર માનસિંહ અને સયદખાનને સોંપી તેઓ દિલ્હી થઇ ફાથપુર ગયા. શાહજાદો દાનિયલ તથા માતા મર્યામ મક્કાની સામાં લેવા આવ્યાં તેમની હારે અકબરશાહ રાજ્યધાનીમાં પેઠા. વજીર મનસુરને ફોડવાનો કાગળ મીરજા હકીમ તરફથી આવેલો પકડયો હતો તેપરથી તેને રાજ-દ્રોહી ગણી ફાંસી દીધી હતી. એ કાગળ વિષે કાબુલમાં તજવીજ કરતાં માલૂમ પડયું કે તે કાગળ જૂઠો બનાવટનો હતો, અને મનસુર નિરપરાધી હોઇ માર્યો ગયો તેથી શાહ ખેદ પામ્યા.

૨૮ મું વરસ. તારીખ ૧૧ મી માર્ચ ૧૫૮૩ ઇસ્વી. એ વરસમાં ઇલાહી ન-વરોજનો ઓચ્છવ દરબારમાં ૧૮ દિવસ ચાલ્યો. ગુલ્બદન બેગમ અને સલીમા સુલતાન બેગમ નામે નારીઓ મક્કે હજ કરવા ગઇ હતી તેઓ પાછી આવી તેમને તેડવા જવાને તથા મુઇનુદ્દીન પીરના રોજાનાં દર્શન કરવાને શાહજાદા સલીમને પાદશાહે મોકલ્યો. અબુતોરાબ નામે અમીર મક્કેથી હજરત મહમદ પેગમ્બરનાં પગલાંવાળો પથ્થર લાવ્યો તેને માન આપવાને પાદશાહ ચાર કોશ સામા ગયા, અને પોતાની સાથેના અમીરોને આજ્ઞા કરી કે દરેકે તેને પો-તાની ખાંધે લેઇ થોડાં ડગલાં ચાલવું. એમ તે પથ્થર અમીરોની ખાંધે બેસી રાજનગરમાં આવ્યો. એ વરસમાં શાહજાદા સલીમને સોના અને રૂપા વતી તોળીને તે દ્રવ્ય ખેરાત કર્યું.

૨૯ મું વરસ. હિંદુ વિધવાઓ સતી થઇ પોતાના ધણીની જોડે બળી મ-રતી હતી તેમાં કેટલીક પોતાની ખુશીથી એ રીતે આપઘાત કરતી અને કેટલી-કને તેમની મરજી નહિ છતાં તેના ધણીના સગા, એમાં પોતાના કુળની આબરૂ છે એમ માની, બળાત્કારે બાળી મારતા. આ બીજી રીત બંધ પાડવાની અકબર-શાહે આજ્ઞા કરી હતી અને તે આજ્ઞા અમલમાં લાવવાને એટલે વિધવાની ખુશી વિના તેને બાળી મારતાં અટકાવવાને અમલદારો દરેક પ્રાંતમાં અને શહેરમાં તેણે નિમ્યા હતા. રાજા માલવદેવના કુંવર જયમલને બંગાળામાં યુદ્ધે જવાનો હુકમ આપ્યો હતો તેને આ સાલમાં લુ લાગવાથી ચાઉન્સા નગરની પાસે મરણ પામ્યો. મુના રાજાની કુંવરી તેની પત્ની હતી તેની મરજી પોતાના પતિના શબની જોડે બળી મરવાની નહતી તેમ છતાં તે બાઈના કુંવર ઉદયસિંહે અને તેના

ધર્માંધ મિત્રોએ તેને બળાત્કારે બાળવાનો ઠરાવ કર્યો. આ અન્યાય અને નિર્દયતા અટકાવવાને શાહ પંડે ત્યાં ગયા. તેમને ભાસ્યું કે મના કરવાને બીજા કોઈને મોકલતાં વાર થઇ જશે માટે પંડે ઘોડે ચડી એકદમ ત્યાં સિધાવ્યા. પાદશાહ જાતે આવ્યાછે એ વાતની પ્રથમ ખબર નહિ પડવાથી રજપૂતો અવિચારીપણે લડવાને તૈયાર થયા, પણ પાછળથી જાણ થવાથી જગન્નાથ અને રાયસાલ આગળ આવી નમ્યા અને એ કામમાં આગેવાન હતા તેમને પાદશાહને હાજર કર્યા. તેમનો પસ્તાવો ખરો માની અકબરે તેમને ભારે સજા ન કરતાં માત્ર કેદ કર્યા.

મહાભારતનું ભાષાંતર ફારશી બોલીમાં કરવાનો હૂકમ અકબરે કર્યો હતો તે આ સાલમાં પૂરૂં થયું.

ઓઢીઆના (ઓરિસ્સાના) અફગાન હાકેમ કત્લુખાને બળવો કરી બંગાળાના બંડખોરોને સહાય કરી. વળી ગૂજરાતનો પદભ્રષ્ટ સુલતાન મુજફ્ફરશાહ નાશીને કાઠિયાવાડના ડુંગરોમાં સંતાઇ રહ્યો હતો તેને અમદાવાદના મુગલ હાકેમ શાહબુદ્દીનની ફોજના કેટલાક ફૂટેલા નાયકો મળી ગયા. ગૂજરાતનો નવો નીમાયલો હાકેમ ઇતિમાદખાન અમદાવાદ આવ્યો તેવારે આ બંડ જોરપર આવ્યું. માજી હાકેમ હિંદુસ્તાન જતો હતો તેને મળવાને તે કડી ગયો અને સમજાવીને પોતાની મદદે રાખ્યો. તેઓ કડીમાં હતા તેવામાં મુજફ્ફરે આવી અમદાવાદ કબજ કર્યું. શાહબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાન અમદાવાદ પાછું જીતી લેવાને આવ્યા. શેહેરની પાસે સાબરમતીને કાંઠે તેમની અને મુજફ્ફરશાહની વચ્ચે લડાઇ થઈ તેમાં તેઓ હાર્યા તેથી ત્યાંથી નાશી અણહિલવાડ પાટણમાં જઇ ભરાયા. ત્યાંથી તેમને મારી કાઢવાને મુજફ્ફરે ફોજ મોકલી તેનો પરાજય થયો. ભરૂચનો મુગલ નવાબ કુતબુદ્દીન પોતાની સેના લેઇ વડોદરે આવ્યો તેને મુજફ્ફરશાહે હરાવી મારી નાખ્યો. કુતબુદ્દીનના માણસો અને સરદારો મુજફ્ફરની ફોજમાં દાખલ થયા. વડોદરેથી જઇ તેણે ભરૂચ લીધું. અહિં તેને સરકારી ખજાનામાંથી ૧૪ લાખ રૂપિઆ મળ્યા તથા કુતબુદ્દીનની દશ કરોડ ટકાની મિલ્કત હાથ આવી, એવડે તેણે મુસલમાન અને રજપૂતોની મળી ત્રીસ હજાર ફોજ રાખી. મુગલ, પઠાણ, તુર્ક અને રજપૂતો પગારને માટે લશ્કરી નોકરી કરતા; જે હારે તેની નોકરી છોડી જીતનારની સેવામાં દાખલ થતા. સ્વધર્મનું અભિમાન હતું. પણ સ્વદેશ કે સ્વજાતિનું અભિમાન તેમનામાં નહતું, અને જેનું લુણ ખાધું તેની પડતી થવાથી કે વધારે લાભની આશાએ તેની સામા થવામાં લાજ ગણતા નહિ.

ગૂજરાતમાં મુજફ્ફરશાહને મળેલા જયના સમાચાર જાણી અકબરશાહે પ્રખ્યાત મયત બેરામખાનના દીકરા *મીરજાખાનને સેનાપતિ નીમી એ બંડ

*એ મીરજા અબ્દુલ રહીમ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન અકાબરોમાં ઘણો નામાંકિત હતો. તેનો જન્મ લાહોર મધ્યે સને ૧૫૫૬ માં થયો હતો. જ્યારે તે ઉમરે

બેસાડવાને મોકલ્યો. સરખેજ આગળ મુજફ્ફરશાહ અને મીરજાખાનની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. અકબરનામામાં અબુલફાજલ કહેછે કે એ સંગ્રામમાં મુજફ્ફરની પાસે ૪૦,૦૦૦ સ્વાર અને એક લાખ પાયદલ હતું. મીરજાખાનની ફોજમાં માત્ર દશહજાર સ્વાર હતા તોપણ તેણે મુજફ્ફરને હરાવ્યો. રણભૂમિમાંથી નાશી મુજફ્ફર ખંભાત ગયો. અમીરખાન તેની પાછળ ત્યાં ગયો એટલે તે ત્યાંથી વડોદરે નાઠો. પાદશાહી ફોજે તેની પીઠ પકડવાથી તે રાજપીંપળાના ડુંગરોમાં જઇ ભરાયો. અહિં તેને કેટલીક મદદ મળવાથી તેની સેના વધી, પણ મીરજાખાને ડુંગરોમાં પેશી તેને હરાવ્યો. મુજફ્ફર હવે સોરઠ ભણી ગયો. આ જયના સમાચાર પાદશાહને થયાથી તેણે મીરજાખાનને ખાનીખાનાનનો ઇલકાબ, ઘોડો, જામો, રત્નજડીત કટાર, અને પાંચ હજાર સ્વારની સરદારીનો વાવટો બક્ષી ઘણી સાબાશી આપી. તેના હાથ નીચેના સરદારોને પણ તેમની સેવાની યોગ્યતા પ્રમાણે ઈનામ આપ્યાં.

મુજફ્ફરશાહે ગોંડળમાં છાવણી કરી લશ્કર ભેગું કર્યું. જુનાગઢનાં હાકેમ અમીનખાનને અને નવાનગરના જામ સત્તરસાલને મસ ધન આપી પોતાના પક્ષમાં લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે ધન લીધું પણ મદદ કરી નહિ તેથી તેને બરાડાના ડુંગરામાં નાશી જવું પડ્યું, જામની મદદથી પાદશાહી ફોજે તેની પાછળ ડુંગરામાં જઈ તેનો પુષ્કળ અસબાબ લૂટયો. મુજફ્ફર ત્યાંથી નાશી ગૂજરાતમાં આવ્યો. ઘણાક કોળી ઠાકરડા તથા ગ્રાશીઆ બંડખોર તેને મળી જવાથી તેની પાસે વળી યુદ્ધ કરવા જેટલી ફોજ થઈ. તેની પાછળ પડેલી પાદશાહી ફોજે પ્રાંતીજ આગળ તેને પકડી પાડી હરાવ્યો. ખાનીખાનાન બરડાના ડુંગરોમાં હતો, તેવારે તેને ખબર મળી કે વીસ હજાર સ્વાર અને પુષ્કળ પાયદળ ભેગું કરી જામ

આવ્યો ત્યારે અકબરશાહે તેને "મીરજાખાન" એ ઇલકાબ આપ્યો, અને થોડા વખત પછી ગૂજરાતનો હાકેમ નીમ્યો. ૨૮ વરસની ઉમરે તેને પાદશાહે શાહજાદા સલીમનો અતાલીક એટલે શિક્ષક ઠરાવ્યો, અને તેજ વર્ષે મુજફ્ફરશાહના બંડને સમાવવાને મોકલ્યો. તેનું લશ્કર નાનું હોવાથી અકબરે તેને શીખામણ દીધી હતી કે એટલી ફોજથી મોટો સંગ્રામ કરવો નહિ. પણ કોઇ વૃદ્ધ અમીરે તેને કહ્યું કે ખાનીખાનાન થવાનો કે રણમાં પડવાનો આ પ્રસંગ છે. એ વાત તેના મનમાં ઉતરવાથી ઉપર કહ્યોછે તે સંગ્રામ કર્યો ને તેથી તેને પેલા ઉમરાવની ભવિષ્ય વાણી પ્રમાણે ખાનીખાનાનનો ઇલકાબ અને ૫૦૦૦ સ્વારોના સરદારની પદ્દિ મળી. ત્યાર પછી તેને વકીલ ઈસુલતાનતની પદ્દિ મળી. એ એટલી મોટી હતી કે ભાગ્યે કોઇને મળતી. જાઉનપુર, મુલતાન અને સિંધની હકુમત વારા ફરતી તેને મળી. દખણમાં તેણે મોટી લડાઇ લડી સેવા બજાવી. શાહજાદો દાનિયલ તેની દીકરીને પરણ્યો. જહાંગીરના અમલમાં પણ તેણે મોટી નોકરીઓ બજાવી. તે ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો.

સાહેબ યુદ્ધે ચઢવા ધારેછે. એપરથી ખાનીખાનાન તેની સામે ગયો. જામે માફ માગી, નજરાણા મોકલ્યાં અને સલાહના કોલકરાર કર્યા. મુજફ્ફરે વળી કાઠિયાવાડમાં જઇ ફિતૂર મચાવ્યું. પાદશાહી ફોજ તેની પાછળ ગઇ એટલે તે કચ્છના રણની વાટે જેસલમેર ભણી નાઠો.

એ વરસમાં દક્ષિણ દેશમાં આવેલા વરાડ અને અહમદનગરના સુલતાનોની વચ્ચે વિગ્રહ થયો, તેમાં અહમદનગરવાળાએ અકબરની મદદ માગી ને અકબરે સૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેના સરદારોમાં કુસંપ કજીઓ હોવાથી એ સ્વારી સફળ થઈ નહિ. ગૂજરાતમાં ફિતૂર બંધ પડયું ન હતું. ખાનીખાનાન પાદશાહની હજૂરમાં ગયો અને નિજામુદ્દીન અહમદને હાથ રાજકારભાર રહ્યો તેવામાં કચ્છના રાવ ખેંગારની સેનાએ પાદશાહી રાજ ઉપર હુમલો કર્યો, મુજફ્ફરશાહ પાછો આવ્યો, અને કેટલાક કોળી ઠાકરડા તથા આશીઆ ઉઠયા. નિજામુદ્દીને એ સર્વેને હરાવી તેમનાં ગામ બાળ્યાં. પછી તેને હજૂરમાં બોલાવી અકબરશાહે આજમખાનને ગૂજરાતનો હાકેમ નીમી મોકલ્યો.

प्रकरण ८ मुं.

અકબરશાહના ધર્મસંબંધી મતમાં ફેરફાર. ફૈજી, અબુલફાજલ, બીરબલાદિ અકબરના મિત્રો. દારૂ પીવાની મનાઇ વગેરે. સલીમનું લગ્ન. બંગાળાના બંડની સમાપ્તિ.

આ વખત સૂધીમાં અકબરના ધર્મસંબંધી મતમાં મોટો ફેરફાર થયો હતો. મૂળથી તેને સ્વધર્મ ઉપર ઘણી આસ્થા હતી, ને તે એટલેલગી કે તેને વહેમી ગણી શકાય; પણ તેની સાથે તેને પોતાના અને પારકા ધર્મો વિષે ખોળ કરવાની, અને વિચાર કરવાની હોંશ હતી તે સર્વમાંથી સત્ય કાઢી લેનાર હતો, ધર્માંધ ન હતો, અને તેની ધર્મ જિજ્ઞાસાને સંતોષે તેવા માણસની જોડે વાતચીત કરવાને તે ચહાતો, તે કરવાનો પ્રસંગ ખોળતો, અને તેવા માણસોને પોતાની પાસે બોલાવતો અને પ્રેમપૂર્વક રાખતો. મુસલમાન ધર્મસંબંધી બળાતકાર નહિ કરવાનો તેનો ઠરાવ હોવાથી ઘણાક ધર્માંધ મુસલમાન તેનાથી નારાજી હતા, પણ એથી તે ડર્યો કે પાછો હઠયો નહિ. જ્ઞાની મુસલમાનો અને હિંદુઓનો સંગ થવાથી તેનું મન વિસ્તાર પામ્યું. તેના મનપર અસર કરનારા હિંદુઓમાં બીરબલ મુખ્ય હતો અને મુસલમાનોમાં ફૈજી અને અબુલફાજલ નામે બે ભાઇ સર્વોપરી હતા. એમનો દાદો શેખ ખીજર સિંધમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવી નાઘોર નગરમાં વસ્યો. ત્યાં તેને મુબારક નામે દીકરો થયો. એ શેખ મુબારક બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, અને ધર્મસંબંધી ઉદાર વિચારનો હતો. એના પુત્રોમાં ફૈજી અને ફાજલ મહાપુરૂષો હોઇ બહુ પ્રખ્યાત થયા. અબુલ ફૈજી કવિતા રચવામાં એક્કો હોવાથી અકબરનો માનીતો સાથી થયો.

અકબરના દરબારમાં ફારસી કવિઓમાં તે સર્વેથી સરસ હોવાથી કવિરાજ કહેવાતો. હિંદના મુસલમાન કવિઓમાં અમીર ખુશરૂ સર્વોત્કૃષ્ટ અને બીજે નંબરે અબુલ ફૈજી ગણાયછે. શેખમુબારકના બીજા દીકરા અબુલ ફાજલનો જન્મ તા.૧૪ મી જાનેવારી ઇ. સને ૧૫૫૧ માં થયો. તેના બાપે તેને બહુ સંભાળથી ભણાવ્યો. મહાબુદ્ધિમાન અને ઉદ્યોગી હોવાથી વીસ વરસની ઉમ્મરે ફાજલ મોટો અને સારાસાર સમજનારો પંડીત ગણાયો. તેણે ઘણા ગ્રંથ વાંચી બહુ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, ને તેથી આગળ "અલ્લામી" એટલે મહાપંડિતનું મોટું પદ પામ્યો. પોતાના અમલના ૧૨ મા વરસમાં ચિતોડના ઘેરાનું કામ ચલાવતો હતો તેવારે ફૈજીની કવિતા જાણવામાં આવ્યાથી અકબરે તેને પોતાની હજૂરમાં બોલાવ્યો. તરૂણ કવિ ઉતાવળે તેનો માનીતો થયો, અને તેની સત્તા દરબારમાં જામી. ફૈજીએ પોતાના ભાઈ અબુલ ફાજલને તેના ૧૭ મા વરસમાં પાદશાહની હજૂરમાં આણ્યો. શાહે તેનું બુદ્ધિબળ ઝટ પારખ્યું, અને દરવરસે તેને વધારે મોટાં કામ સોંપી મોટે દરજે ચડાવ્યો. ચડતે ચડતે ફાજલ વડો વજીર અને ૪૦૦૦ સ્વારોનો મન્સબદાર અને પાદશાહનો અતિ વિશ્વાસુ મંત્રી થયો. દીવાની અને લશ્કરી કામોમાં તેણે રાજ્યની મોટી મોટી સેવા બજાવી. એના પ્રમાણિકપણાનો એક દાખલો નોધાયલો છે તે એ કે, દખણના આશીરગઢનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવારે તેના કિલ્લેદાર બહાદુરખાને તેને ફોડવાને ભારે નજરાણાં મોકલ્યાં. અબુલ ફાજલે તે લેવાની ના કહી સબબ બતાવ્યો કે, મેં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે ચાર કારણ હોય તો મારે ભેટ લેવી, ત્યારવિના લેવી નહિ. તે ચાર કારણ આ છે—૧. મૈત્રી, ૨. તે નજરાણાને બહુ મૂલ્યવાન ગણું નહિ, ૩. તે નજરાણું લેવાને આતુર ન હોઉં, ૪. તે લેવાની જરૂર હોય. એમ માનીએ કે તમારા નજરાણા સંબંધી પેહેલાં ત્રણ કારણ છે, પણ પાદશાહની મહેરબાની મારાપર એટલી છે કે બીજા કોઇની પાસેથી બક્ષીશ લેવાની મને જરૂર અને ઇચ્છા રહી નથી."

ફૈજી અને ફાજલ બંનેએ પોતાના પિતાના ધર્મ સંબંધી ઉદાર મત સ્વીકાર્યા હતા, અને તેઓમાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. આસ્તિક મુસલમાનો તેમને ધર્મભ્રષ્ટ, પાખંડી, નાસ્તિક, ધર્મઠગાદિક અપશબ્દો વડે નિન્દતા. પરધર્મોનાં મૂળતત્વો વિષે જિજ્ઞાસા, પોતાના ધર્મવિષે સંદેહ અને પરધર્મીઓને પોતપોતાના ધર્મ પાળવાની છૂટ આપવાના વાજબી વિચાર અકબરના મનમાં, આ બે ભાઇઓ જોડે ઓળખાણ થયાની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા હતા. બાદશાહના મનમાં સત્યનો અગ્નિ સળગાવનારા તેઓ નહોતા, પણ તેને વીંજનારા અને જાગૃત રાખનારા હતા. પોતાના મનને મળતા, અને સમાનભાવી મનના પણ પોતાથી વધારે દૃઢ વિચારના અને આગળ વધેલા એવા આ બે વિદ્વાનો અકબરને મળ્યા. એમની જોડે વારંવાર સંવાદ કરી તે પોતાનો ધર્મવિષે ચરચા કરવાનો શોક પૂરો પાડતો. તે અને તેઓ એકમેકને પ્રેરતા અને પ્રયોજતા, અનેક શંકા ઉત્પન્ન કરતા અને સમાધાન

કરતા. પરિણામે મુસલમાન ધર્મનો ત્યાગ અને **"દિવ્ય અદ્વૈતમત"**ની એટલે કેવળ દિવ્ય એક ઇશ્વરી મતની સ્થાપના કરવાના ઠરાવપર આવ્યા. આ નવા સંપ્રદાયના પ્રમુખ આચાર્ય અકબરશાહ પંડે અને તેની પછી બીજી પદ્દિએ અબુલફાજલ અને ફૈજી હતા.

અબ્દલ કાદર બદાઉની નામે ધર્માંધ મુસલમાન ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતાના "ત્વારીખી બદાઉની" નામે પુસ્તકમાં અકબરના સુધારાવાળા સાથીઓને બહુ ભાંડયા છે. તે લખેછે કે "હી. સને ૯૮૨ માં અબુલફાજલે બીજીવાર દરબારમાં આવી દુનિયાને આગ લગાડી. તેણે દિવસે દીવો કર્યો. બધા પંથોની સામો થઈ તેણે સુધારાનો કમરપટો કેડે બાંધ્યો. 'આયતુલ કર્સી' નામે કુરાનના બારીક અને ગુહ્ય વિષયોપર ગ્રંથ છે તેની તેણે ટીકા લખી. લોક કહેછે કે તે ટીકાનું પુસ્તક તેના બાપે લખ્યું હતું, પણ તે ફાજલે પાદશાહને પોતાને નામે બતાવ્યું અને તેથી બહુ માન પામ્યો. મારા કરતાં તેના ઉપર પાદશાહની વધારે મહેરબાની હતી. મગરૂર મુલ્લાઓનો ગર્વ ઉતારવાને શાહે અબુલફાજલ ઉપર બહુ માયા કરી. મુલ્લાં લોકપર અબુલફાજલના કોપનું કારણ એ હતું. મીર હબશી અને બીજા પાખંડીઓને પકડી કતલ કર્યા, તે વેળા શેખ અબદુલ નબી મખદુમુલ મુલ્ક અને બીજા વિદ્વાનોએ મનસૂબો કરી પાદશાહને જાહેર કર્યું કે શેખ મુબારક મહદવી પણ પાખંડી છે. તે પોતે નરકનો અધિકારી થયોછે, અને બીજા માણસોને નરક ભણી દોરેછે. પાદશાહે તેને પકડવાની રજા આપી. પણ તે અને તેના દીકરા નાશી ફાથપુરમાં શેખ સલિમ ચીસ્તિને શરણે ગયા. તે શેખે તેને ખરચનાં નાણાં આપી ગૂજરાતમાં નસાડયો. ગૂજરાતમાં તેને મીરજા અજીજ કોકાનો આશ્રય મળ્યો. મીરજાએ પાદશાહને લખ્યું કે શેખ મુબારક ગરીબ વિદ્વાન છે, તેની પાસે ઇનામી જમીન નથી અને તેના દીકરા હોશિયાર છે, એવાને પીડવામાં શો લાભ છે? એપરથી પાદશાહે તેને ઇજા ન કરી અને અબુલ ફાજલ ખુશામતેકરીને શાહનો વહાલો થયો. પછી તેણે મુલ્લાઓને બહુ હરકત કરી, તેમની જમીન લેવડાવી લીધી, અને તેમના મુસારા બંધ પાડવ્યા. મુસલમાન શેખ અને મોલવીઓના વચનને તે ધિક્કારતો. હી. સને ૯૮૩ માં કાસ્પી સમુદ્રની પાસે ગીલાન નામે જગા છે ત્યાંથી હકીમ અબુલ ફાથ, હકીમ હુમાયુ, અને નુરૂદ્દીન નામે ત્રણ ભાઇ આવ્યા. એમાંના મોટા ભાઇએ હાજીહા અને ખુશામતથી પાદશાહનું મન વશ કરી લીધું. ધર્મ સંબંધી જે અકબરશાહ કહે તે ખરૂં કહી તથા તેનાં વખાણ ખૂબ કરી તેનો ખાસ મિત્ર થઇ ગયો. થોડા વખત પછી યજદનો મુલ્લા મહમદ દરબારમાં આવ્યો. પાદશાહનો દોસ્ત થઇ પડી તેણે 'સહાબ' કહેતાં હજરત પેગંબર સાહેબના સાથીઓની બહુ નિન્દા કરી, અને અજબ જેવી વાતો કહી પાદશાહને શિઆ કરવાની કોશીશ કરી. પાદશાહને બગાડવામાં એથી એ વધારે આગળ પડનાર પેલો વર્ણસંકર બીરબલ, શેખ અબુલ ફાજલ, અને

હકીમ અબુલ ફાથ હતા. તેમણે પાદશાહને ધર્મ તજાવ્યો, અને તેને ઇશ્વર-પ્રેરણા, પેગમ્બર, દિવ્ય શક્તિએ કરેલા ચમત્કાર, અને કુરાનના કાનુન વિષે નાસ્તિક બનાવ્યો. તેઓ એટલા બગડયા કે મને તેમનો સંગ કરવો ગમતો નહિ. પેલો ધર્મોપહાસક દેવચંદ, મંઝોલનો રાજા, કહેતો કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરે ગાયને ઉત્તમ ગણી ન હોત તો કુરાનના ૧ લા પ્રકરણમાં તેનું નામ હોત નહિ. ઇતિહાસ વાંચવામાં આવતો ગયો તેમ તેમ પેગમ્બરના સાથીઓ ઉપરથી પાદશાહનું આકીન ઊઠતું ગયું, ને દિવસે દિવસે અંતર વધ્યો. પ્રતિ દિવસની બંદગીઓ, અપવાસ, અને ભવિષ્યવાણીઓ, યુક્તિ વિરૂદ્ધ હોઈ સર્વે જૂઠાં ઠરાવ્યાં. ધર્મનો પાયો ઈશ્વરપ્રેરણા નથી, યુક્તિ છે, એમ કહેવા લગ્યા. યૂરોપી લોક પણ તેને મળવા આવતા, અને તેમના કેટલાક કારણવાદ મત પાદશાહે સ્વીકાર્યા."

"ઇબાદતખાનામાં પાદશાહ ઘણીવાર જતા અને ઊમલા અને શેખ જોડે વાતો કરતા, અને વખતે આખી રાત તેમ કરતાં વીતી જતી. વિશેષે કરીને જુમેરાતે હમેશ ધર્માચાર, ધર્મનાં મૂળતત્વ, અને મતભેદપર વિવાદ થતા. પંડિતો જીભ રૂપી તરવારે વઢતા. ઝગડો જોશથી અને હઠથી ચાલતો. અંતે ભિન્ન ભિન્ન મતવાળા એકમેકને કાફર, કુટિલ, ભ્રષ્ટાદિક અપશબ્દો વડે ભાંડતા. સુધારાવાળા અને પાખંડીઓ *ખંદાઈથી શક ઉત્પન્ન કરતા, અને વાગ્છળ તથા કુતર્કથી ખરાને ખોટું અને ખોટાને ખરૂં દેખાડતા. પાદશાહની બુદ્ધિ ઉત્તમ હતી અને તેઓ સત્યના શોધક હતા, પણ તેમને નીચ અધર્મી લોકનો સંગ હતો, તેમનાપર તે વિશ્વાસ રાખતા તેથી અનાસ્થામાં પડયા. શકપર શક વધતા ગયા, અને જે શોધતા હતા તે ગુમ થઇ ગયું. સત્ય ધર્મ અને કાનુનનો કોટ તુટયો, અને એમ પાંચ છ વર્ષો જતાં તેણે મુસલમાની ધર્મ બિલકુલ છોડી દીધો. બધું કામ ફરી ગયું. આમ થવાનાં ઘણાં કારણ હતાં, પણ તેમાંનાં હું થોડાંક કહુંછું. હરેક દેશના અને અનેક પ્રકારના વિદ્વાનો તથા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અને પંથના પંડિતો દરબારમાં આવતા, અને તેમની જોડે શાહ વાતો કરતા. દહાડો રાત માણસો તજવીજ અને ખોળ વિના બીજું કરતા નહિ. વિદ્યાના જે ગૂઢ વિષયો, ઇશ્વર પ્રેરિત ગ્રંથોની સૂક્ષ્મતા, ઈતિહાસના જે કૌતુક, અને સૃષ્ટિના જે ચમત્કારો વિષે મોટાં પુસ્તકો પણ માત્ર સાર આપી શકે તેઓ વિષે સદા વાતો ચાલતી. પાદશાહ પ્રત્યેકના અભિપ્રાયનો સંગ્રહ કરતા. વિશેષે કરીને જેઓ ઈસ્લામી ધર્મ માનનારા નહતા તેમના મત પૂછી લેતા, અને તેઓમાંથી જે પોતાને

*આ લખાણ સામાવાળીઆ વહેમી મુસલમાનનું છે, એટલે તે એ પ્રમાણે લખે તેમાં નવાઇ નથી. અકબરના વખાણ કરનારા મિત્રોના લખાણથી જેટલી તેની ખૂબી જણાયછે તે કરતાં આ શત્રુના લખાણથી વધારે ખરી ખૂબી જણાયછે, માટે તેમાંથી આ લીધું છે. જડસા કેવા ખીજવાયા હતા તે આ ઉપરથી જણાયછે.

અનુકૂળ હતા તે સ્વીકારતા, અને જે પોતાને નાપસંદ હતા અને પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હતા તેઓને રદ ગણુતા. બાલ્યાવસ્થાથી ઉમ્મરે આવ્યા ત્યાંસૂધીમાં અને પછી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા ત્યાં લગીમાં પાદશાહે ધર્મના વિધ વિધ પ્રકાર માન્યા, અને તજ્યા તથા ભાતભાતના પંથના ધર્મ વિધિ પાળ્યા. ગ્રંથોમાં જે જે છે તેનો સંગ્રહ કર્યો. સારાસાર કાઢવાની તેમનામાં વિશેષ્ય બુદ્ધિ છે, પણ તે સર્વમાં ઇસ્લામી એટલે મુસલમાની ધર્મનાં મૂળતત્વોની વિરૂદ્ધ ઉતરવું એ તેમનું વલણ છે. તેમના મનમાં સિદ્ધ થયું છે કે, બધા ધર્મોમાં અને બધી પ્રજાઓમાં જ્ઞાની માણસો અને અલ્પાહારી વિચાર કકનારા, તથા પરતો (પડછો) દેખાડનારા માણસો થઈ ગયા છે. એમ જો બધે કાંઇ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન છે તો એકજ ધર્મ કે, ઇસ્લામ જેવો મુકાબલે નવો અને ભાગ્યે એક હજાર વર્ષપર ઉત્પન્ન થયેલો સમ્પ્રદાય માત્ર સત્યને શામાટે રોકી રાખે? એક પંથ કહેછે તેની બીજો પંથ ના શા માટે કહે? અને તેનામાં શ્રેષ્ટતા હોયા વિના શ્રેષ્ટતાનો દાવો શામાટે કરે? સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણો પાદશાહને બહુવાર એકાંતમાં મળતા, અને હિંદુ પંડિતોના નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, તથા ધર્મજ્ઞાન વિષેના ગ્રંથો બીજા ધર્મના પંડિતોના ગ્રંથોથી સરસ હોવાથી અને પરલોક વિશેનું, તથા આત્મશક્તિ અને મનુષ્ય સંપૂર્ણતા સંબંધી તેમનું જ્ઞાન વધારે હોવાથી તેઓ પોતાના ધર્મની સત્યતા વિષે અને પરધર્મોની અસત્યતા વિષે યુક્તિ અને સાક્ષિને આધારે પ્રમાણો આપતા અને એવી દૃઢતાથી પોતાના મતનો બોધ કરતા તથા જે સમજવાને સુવિચાર અને ચર્ચાની ગરજ છે તે એવી ચતુરાઇથી પ્રત્યક્ષ કરીને દેખાડતા કે હરકોઇ માણુસ સંદેહ બતાવવાથી પાદશાહનું મન ચળાવી શકતા નહિ; પહાડ ભાંગીને ભૂકો થાય, કે આકાશ ત્રુટી પડે, પણુ પાદશાહના મત ફરે નહિ એવા દૃઢ તેઓ કરતા, એથી કયામતાદિક વિષે ઇશ્વરવાણી અને પેગમ્બરની આખ્યાયિકા પરથી બનેલા કાયદા કાનુન પાદ-શાહે માનવા છોડી દીધા. આપણો પ્રતાપી અને સ્વચ્છ ધર્મ સહેલથી પાળી શકાય તેવો છે તેનો તિરસ્કાર, અને તેની નિન્દા હરેક પ્રકારે દરબારીઓ કરતા, પાદશાહ સાંભળતા, અને પોતાના મૂળ ધર્મનું એ પ્રમાણે થતું જોઇ પ્રસંગોપાત શબ્દો અને અંગચેષ્ટા વડે સંતોષ દર્શાવતા. હી. સને ૯૮૬ માં યૂરોપી ખ્રીસ્તી પાદ્રીઓ તેમનું બાઈબલ પાદશાહની હજૂરમાં લાવ્યા. એમનો ઉપરી પાપા કહેવાયછે અને તે બાઈબલનો અર્થ લોકને સમજવાને પ્રગટ કરેછે. તેની આજ્ઞાઓ પાદશાહોને પણુ માનવી પડે છે. એ પાદ્રીઓએ ત્રિદેવનાં પ્રમાણુ દેખાડયાં, અને ઇસુના ધર્મની સત્યતા જણાવી તે ધર્મ જાહેર કર્યો. અકબરશાહે શાહજાદા મોરાદને બા-ઇબલ શીખવાની અને તેને માન્ય આપવાની આજ્ઞા કરી, તથા અબુલ ફાજલને તેનો તરજુમો કરવાનો હૂકમ આપ્યો, અને આરંભમાં બિસમિલ્લાને ઠામે "અઇ નામી તુ જીસસ ઓ કિરિસ્તો" (અર્થ—ઓ તું જેનાં નામ ઇસુ અને ખ્રીસ્ત છે) લખવાનું ફરમાવ્યું."

સૂર્યની પૂજા. "દુષ્ટકંટક* બીરબલ પાદશાહને સમજાવવાની કોશીશ કરતો કે સૂરજ સર્વને અજવાળું આપેછે, સઘળાં અનાજ, મેવા અને જમીનની પેદાશને પકવેછે, તથા માણસ જાતના પ્રાણનો આધાર છે, માટે તેને પૂજવો જોઈએ. પ્રાર્થના કરતી વેળા ઊગતા સૂરજની ભણી મુખ રાખવું જોઈએ, આથમતા સૂરજ ભણી ન રાખવું; માણસે અગ્નિને, જળને, પત્થરાને અને ઝાડને તથા સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોને છેક ગાય અને તેના છાણને પણ નમવું જોઈએ. અને વળી પાદશાહે કપાળે તિલક ચાંદલો (ચાંલ્લો) કરવો અને જનોઈ પહેરવી જોઇએ. દરબારમાંના કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષો તેના એ કહેવાને ટેકો આપતા. તેઓ કહેતા કે દુનિઆમાં મુખ્ય તેજ સૂરજ છે, અને લોકનું તે ભલું કરેછે, પાદશાહોનો તે મિત્ર છે, અને તેની ગતિ પ્રમાણે શક સંવત ગણાયછે. જલાલીનવરોજને દિવસે આ કારણથી સૂર્યની પૂજા કરવામાં આવતી, અને તેજ દિવસે પાદશાહ પાટ ઓચ્છવ કરતા તેનું કારણ પણ એજ. પ્રતિ દિવસે જે ગ્રહનો વાર હોય તેના રંગનાં વસ્ત્ર પાદશાહ પેહેરતા અને સૂરજની સાધના કરવાને હિંદુઓએ મંત્ર શીખવ્યા હતા તે મધરાત્રે અને પરોઢીએ જપતા. ગાયોને હિંદુઓ માનેછે, તથા તેના છાણને શુદ્ધ ગણેછે, માટે ગોવધ કરવાની તથા ગોમાંસ ખાવાની તેણે મના કરી. ગાયોને ઠેકાણે તેઓ માણસોના ભોગ આપેછે. વૈદ્યો કહેછે કે ગોમાંસ ખાધાથી કાંઈક જાતના રોગ થાયછે, અને તે પચવું કઠણ છે એ કારણો પણ જણાવ્યાં હતાં. ગૂજરાતમાં નવસારી નગર છે ત્યાંથી અગ્નિપૂજક (પારસી) આવ્યા તેમણે જથોસ્તનો ધર્મ માત્ર સત્ય છે, અને અગ્નિની પૂજા બીજા બધાની પૂજાથી ઉત્તમ છે એમ કહ્યું. પાદશાહે તેમનાપર લક્ષ આપ્યું, અને તેમણે કૈઆનીઓની ક્રિયા, વિધિ, તથા મંત્રો શીખવ્યા; અંતે તેણે આજ્ઞા કરી કે અબુલફજલે અગ્નિને રાખવો, અને ઇરાનના પારસી પાદશાહો જેમ તેને અહોનિશ અગિયારીઓમાં અખંડ બાળતા અને કદી ઓલાવા દેતા નહિ તેમ તેણે પણ કરવું, કેમકે તે પણ ઇશ્વરસૂચક ચિન્હ છે, અને તેણે સરજાવેલા ઘણા પ્રકાશમાંનો એક પ્રકાશ છે. પોતાની જુવાનીના સમયથી હિંદના રાજાઓની કુંવરીઓને પરણ્યા હતા તે રાણીઓના માન્યને અર્થે જનાનખાનામાં હોમ કરાવતા; પણ તેના અમલના પચીસમા વરસના નવરોજને દિવસે જાહેરમાં સર્વના દેખતાં અકબર પાદશાહ સૂરજને અને અગ્નિને પગે લાગ્યા, અને સાંજે દીવા થયા તે વેળા આખા દરબારને માનપૂર્વક ઊભાં થવું પડયું. બળેવને દિવસે કપાળે અક્ષત ચોડેલો ચાંલ્લો

*ભલા બીરબલને આવાં ભૂંડાં વચનથી આ જડસો દુશમન પોતાના ગ્રંથમાં બધે ભાંડેછે.

અને હાથે ખરા મોતીની બ્રાહ્મણોએ બાંધેલી રાખડી સહિત પાદશાહ જાહેર દીવાનખાનામાં આવ્યા. એમનું દેખાદેખી અમીર ઉમરાવો તેમ કરવા લાગ્યા, અને તે દિવસે પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે મોતી તથા હીરા માણેકાદિક રત્નોની ભેટ મૂકવાનો ચાલ ત્યારથી નીકળ્યો. વળી હાથને પોંચે રાખડી બંધાવવાનો રિવાજ પણ ત્યારથી પડ્યો. સત્ય ધર્મની દરકાર ન રાખતાં તથા તેનો તિરસ્કાર કરીને પરધર્મી પંડિતો જે કહેતા તે સ્પષ્ટ અને નક્કી ખરૂં એમ માનતા. ઈસ્લામી પંડિતોએ લખેલું તે ગાંડિયું, નવીન, અને દળીદ્ર ભીખારીઓની, બંડખોરોની અને વાટપાડુ લૂંટારાની બનાવટ ગણાતી, અને ઇસ્લામી ધર્મ માનનારા નીચ મૂર્ખોમાં ખપતા. આવા વિચાર ઘણા વખતથી તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ વૃદ્ધિ પામતા હતા, તે હવે પાકા થઈ દૃઢ થયા." અકબરનાં ધર્મ સંબંધી કૃત્યોથી જે આસ્તિક મુસલમાનોનાં દીલ દાઝતાં હતાં તેમાંનો એક આ લખનાર હતો. બીજા નિષ્પક્ષપાતી ગ્રંથકારો શું લખી ગયાછે તે આગળ કહેવામાં આવશે.

અકબરશાહનો મત માત્ર સત્ય, ને તેમાં ભૂલ હોય નહિ, એવી મતલબનું એક જાહેરનામું હી. સને ૯૮૭ માં પ્રકટ થયું. તેપર સર્વોપરી કાજી, મુફ્તી વગેરે ન્યાય ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓની સહી મોહોર હતી. કુરાન અને ઇસ્લામી પુરાણોનાં પ્રમાણ આપી તેમણે કહ્યુંછે કે અમે એક મતથી જાહેર કરીએ છીએ કે સુલતાન--ઇ' અદિલ (ન્યાયી રાજ્યકર્ત્તા) નો દરજ્જો મુજતહિદ (શાસ્ત્ર કે કાયદાના જાણનારામાં વડા) થી ચડતો છે. વળી અમે વધારે કહીએ છીએ કે ઈસ્લામના સુલતાન, માણુસ જાતના આશ્રય, સત્ય ધર્મીઓના ઇમામ (ઈમામ-ઇ-આદિલ) પરમેશ્વરની છાયા—અબૂલફ્રાથ જલાલુદ્દીન મુહમદ અકબર પાદશાહ-ઈ ગાજી, (એનું રાજ્ય પ્રભુ સદા કુશળ રાખો)—અતિ ન્યાયી, જ્ઞાની ને ડાહ્યા તથા પરમેશ્વરનો ભય રાખનાર રાજેંદ્ર છે. તેથી જો ધર્મ સંબંધી વિષયોમાં મુજતહિદો (શાસ્ત્રીઓ) માં મતભેદ પડે અને જાંહાંપનાહ પોતાની તિક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને અચૂક વિવેક વડે તેમાંના એક મત ભણી વળે અને માણુસ જાતના લાભને અર્થે, અને દુનિઆને યોગ્ય રીતે ચલાવવાને સારૂ ઠરાવ કરે તો અમે એક મતથી કબૂલ કરીએ છીએ કે તે અમારે અને આખી પ્રજાએ માનવો જોઇએ. તેમજ કુરાનની વિરૂદ્ધ નહિ એવો પ્રજાના હિતને અર્થે જાંહાંપનાહ પોતાની અચૂક બુદ્ધિથી હૂકમ કરે તે પ્રત્યેક આદમીએ માનવો અને પાળવો જોઇએ. આ હૂકમની સામા થનારનું પરલોકમાં અકલ્યાણ થશે, અને આ લોકમાં તેના ધર્મને અને તેની મિલ્કતને હાનિ થશે. આ લેખ સત્ય ભાવે, પરમેશ્વરનો મહિમા વધારવાને અને ઇસ્લામી ધર્મનો પ્રસાર કરવાને લખ્યોછે, અને એપર અમે મુખ્ય ઉલ્મા અને મુજતહિદોએ સહી કરીછે. માહે રજબ ૯૮૭ હીજરી."

આ લેખ થયા પછી ધર્મ સંબંધી તકરારમાં ઈમામના હોદ્દાથી પાદશાહ કહે તે ખરૂં માનવું પડયું ને કાયદા કાનુન કરતાં ઈમામનો અભિપ્રાય શ્રેષ્ટ ઠર્યો.

હવે ઇસ્લામને તક્લિદ ઠરાવ્યો, ને પાદશાહે ઇસ્લામના મૂળ અને મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં મુહમ્મદને ઠામે પોતાનું નામ દાખલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો—"લા ઇલાહ ઇલ્લાલ્લાહુ અકબરૂરે સૂલૂલ્લાહ." પરંતુ જાહેરમાં આ સિદ્ધાંત મનાવવાની કોશીશથી ફિતૂર થવા લાગ્યાં તેથી તે માત્ર તેણે પોતાના જનાનખાનામાં મનાવ્યો.

માણસમાં જન્મથી ધર્મ માનવાનું વળણ હોયછે, તથા માણસનું બોલવું ધાવણા બાળક સાંભળે નહિ તો બોલતાં શિખે નહિ, એ બે વાતનો પ્રયોગથી નિશ્ચય કરવાને હી. સને ૯૮૯માં શાહે હૂકમ કર્યો કે ધાવણાં બાળકને લેઇ માણસનો સાદ સંભળાય નહિ એવી એકાંત જગામાં રાખવાં અને તેમને ઉછેરનારે તેમની આગળ જરાએ બોલવું નહિ. એ બાળકો કયો ધર્મ માનેછે અને કયી ભાષા બોલેછે તે આ પ્રયોગથી જણાશે. એ કરવાને વીશ ધાવણાં બચ્ચાં તેમની માને નાણું આપીને લીધાં, અને તેમને એકાંત ઘરમાં રાખી તે ઘરનું નામ મૌન્યગૃહ પાડયું. શાહની આજ્ઞા પ્રમાણે બરોબર કરી શકે તેવી તરબિયત થયેલી બાયડીઓ તેમને ઉછેરવાને રાખી. ત્રણ ચાર વરસ પછી જોયું તો થોડાંક મરી ગયાં હતાં અને બાકીનાં બધાં મુંગાં હતાં.

આ વેળા (હી. સને ૯૯૦ માં) અકબરશાહે નક્કી માન્યું કે મહમદ પેગમ્બરના વખત પછી ઇસ્લામી ધર્મ ૧૦૦૦ વરસ નભશે અને તે સમય હવે પૂરો થયો, તેથી પોતાની ગુપ્ત ધારણાં પાર પાડવાને કાંઇ નડતર રહ્યું નથી. શેખ અને ઉલ્મા લોકના અભિપ્રાયને માન આપવાના બંધનમાંથી મુક્ત થવાથી ઈસ્લામી મતને રદ કરી પોતાના નવા પંથની સ્થાપના યથેચ્છ કરી એ હજારી સને શિક્કા ઉપર પાડવાની તથા પેગમ્બરના મૃત્યુ પછીના હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ (ત્વારીખ-ઇ-આલ્ફી) લખવાની આજ્ઞા કરી. આ પ્રયત્ન દશ બાર વરસ ચાલતાં ટાટા-(સિંધમાં છે) ના હાકેમ મીરજા જાનીએ અને કેટલાક બીજા મુસલમાન સરદારોએ નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લખી એ નવા પંથના આચાર્ય અબુલ ફાજલને સ્વાધીન કરી—"હું ફલાણો, રાજી ખુશીથી ઇસ્લામનો પાખંડી ધર્મ મને મારા પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થએલો છે તે છોડી દેઈ શાહ અકબરનો દીન-ઇ ઇલાહી સ્વીકારૂંછું, તથા તેના નિષ્કપટપણાના ચાર નિયમ પાળવા કબૂલ થાઉંછું. તે એ કે, એને માટે જાન, માલ, આબરૂ, અને ધર્મનો ભોગ આપું." પાદશાહે એ ધર્મનું નામ તૌહીદ-ઇ ઇલાહી પાડયું.

દારૂથી થતી ખરાબી જોઇ દારૂનાં પીઠાં બંધ કરાવ્યાં, અને છાકટા થનારને, તથા દારૂથી મસ્ત થઇ ટંટા કરનારને સજા કરવાનો હુકમ કર્યો. કૌવત આણવાને તથા દવાને સારૂ હકીમો ફરમાવે તેમને દારૂ મળી શકે માટે મેહેલની થડમાં સરકારી પીઠું મંડાવ્યું અને પોતાના દરવાનની બાઈડીને ત્યાં વેચવા બેસાડી. એ દુકાનખાતે મેહેતો રાખ્યો તે હરકોઇ માંદા આદમીને, તેના બાપદાદાનું નામ નોંધી લેઇ, સરકારે ઠરાવેલા ભાવે દારૂ વેચાતો લેવા દેતો. એથી ધારેલો મતલબ પાર પડી નહિ, કેમકે લોક જૂઠાં નામ લખાવી દારૂ

બેઇ જતા. ઘણા માણસ નિત્ય છાકટા થતા ને સજા પામતા ને ઘણાક બચી પણ જતા. આખા રાજ્યની સેંકડો રામજણીઓ રાજધાનીમાં એકઠી થઈ હતી, તેમને રહેવાને શેહેર બાહાર એક જગા ઠરાવી આપી અને તેનું નામ શેતાનપરૂ પાડયું. એ ખાતે એક દારેગો, નાયબ દારેગો, અને એક કારકુન રાખી જેઓ એ વેશ્યાઓને ઘેર આવે કે તેઓને પોતાને ઘેર તેડી જાય તેમનાં નામ નોંધવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. નાકેદારોને જાહેર કરી રામજણીને ઘેર હરકોઇ જઈ શકે, પણ તેને પોતાને ઘેર બોલાવવી હોય તો દરબારની રજા લેવી પડતી. પાદશાહે એકવાર મુખ્ય ગુણકાઓને એકાંતમાં બોલાવી પૂછ્યું કે તમને પ્રથમ કોણે બગાડી. તે પરથી તેમણે જેનાં નામ દીધાં તેમને શાહે સજા કરી. એમ સજા પામનારામાં કેટલાક મોટા અને વિશ્વાસુ ઉમરાવ હતા. એમાંના કેટલાકને ઘણા વખત સૂધી કેદ રાખ્યા. ગોમાંસ ખાવાની મના કરી, ને ખાધાથી વટલાયછે એવું શાહે જાહેર કર્યું. ગાયના અને બળદના ઉપયોગ વિષે હિંદુ મંત્રીઓનું કહેવું એટલું વાજબી લાગ્યું કે અકબરશાહે તેઓને મારવાની મના કરી. વળી હિંદના કેટલાક મોટા રાજાની કુંવરીઓ પાદશાહને વરી હતી તેઓના મતે પણ તેના મનપર એટલી અસર કરી કે તેણે ગોમાંસની જોડે લસણ અને ડુંગળી પણ તજ્યાં, અને દાઢી રાખનારાની સોબત છોડી દીધી.

અકબરના વખતમાં લાંચ બહુ લેવાતી અને મરનાર અમલદારની મિલ્કત સરકારમાં જપ્ત થતી એવું કેટલાક નોંધાએલા દાખલાપરથી જાણાયછે. મુખ્ય ન્યાયાધિશ મખ્દુમુલ મુલ્ક અમદાવાદમાં મરી ગયો ત્યારે તેણે પાછળ કેટલી દોલત મૂકી તેની તજવીજ કરવાને ૯૯૦ હીજરીમાં કાજી અલીને મોકલ્યો. લાહોરમાં મખ્દુમુલ મુલ્કનું ઘર હતું તેમાંથી એ તપાસ કરનારને અથાગ ધન જડયું. સોનાની ઇંટોએ ભરેલી પેટીઓને ભોંયમાં ડાટી તે ઉપર કબરો ચણાવી લીધી હતી. એ તમામ દ્રવ્ય તથા ઘરમાંનાં પુસ્તકો જપ્ત કરી પાદશાહી ખજાનામાં આણ્યાં, અને તેના દીકરાઓને સંતાડેલું ધન મનાવવાને કેટલીકવાર માર મારી સંતાપ્યા. તેઓ છેક દળદ્રી થઇ ગયા. સુધરેલા રાજ્યને આ ઘટે નહિ. અકબરની પછી ગાદીએ બેસનાર જાહાંગીરે પંડે લખેલા ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે,—"મારા બાપના જનાનખાનાના ખોજાઓનો ઉપરી દૌલતખાન હતો. એ કામમાં તેને "નાજીરૂદ્દૌલા" એ ઇલકાબ મળ્યો હતો. આ આદમીને વિષે હું કહુંછું કે લાંચ લેવામાં અને પોતાની ફરજોની અવજ્ઞા કરવામાં એના જેવો નોકર આખા રાજ્યમાં બીજો નહતો. એ મુવો તેબારે તેની કને દશ કરોડ અશ્રફીઓ હતી, અને ત્રણ કરોડનું જવાહીર હતું. એ સર્વે જપ્ત કરી સરકારી ખજાનામાં આણ્યું હતું." મરનારની મિલ્કત તેના વારસને મળે એવો કાયદો ઠરાવ્યા છતાં એ પાદશાહો પંડે તે તોડતા. અધિપતિ સારો છતાં જે રાજ્યમાં પાર્લેમેંટ ન હોય ત્યાં આવા અને બીજી તરેહના જુલમોથી પ્રજા પીડા પામે તેનો આ મોટો પુરાવો છે.

મહાભારત અને રામાયણનાં ભાષાન્તર હિંદુ અને મુસલમાન પંડિતો

કરતા હતા તેવામાં હી. સ. ૯૯૧માં અકબરશાહે અન્નક્ષેત્ર ચાલુ કર્યો. એક મકાન મુસલમાન ફકીરોને નિત્ય જમાડવાને સારૂ બંધાવી તેનું નામ ખેરપુર પાડયું, અને બીજું હિંદુ ભીખારીઓને સારૂ બંધાવી તેનું નામ ધરમપુર પાડયું. બદાઉની લખેછે કે હિંદુ ભીખારીઓમાં જોગીઓ એટલા બધા વધી ગયા કે તેમને સારૂ જૂદી ધર્મશાળા બંધાવી તેનું નામ જોગીપુર પાડયું. અહિં કેટલાક જોગી ધ્યાન કરતા, કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન આસને તપ કરતા, કેટલાક ઉપદેશ કરતા, અને કેટલાક જાદુ અને કીમીઓ કરતા. પાદશાહ પંડે પણ કીમીઓ શીખતા. પ્રતિવર્ષે મોટી શિવરાત્રીને દિવસે રાજ્યના પ્રાંતોના જોગીઓ ત્યાં ભેગા થતા અને તેમના મહંતો જોડે અકબરશાહ જમતા, અને દીર્ઘાયુષી થવાના તેઓ આશિર્વાદ દેતા તેથી સંતોષ પામતા.

ચૌરાગઢનો રાજા રામચંદભાટ બહુ ધનવાન અને ઉદાર હતો. ઝેનખાન કોકા અને રાજા બીરબલ પાદશાહની તરફથી તેને મળવા ગયા તેવારે તેમની જોડે દરબારમાં આવી તેણે લાખો રૂપિઆનું નજરાણું કર્યું. તેણે ભેટ મૂકેલાં રત્નોમાંના એક હીરાની કીમત રૂપિઆ પચાસહજારથી વધારે હતી. બીજું દાન પણ તેણે કર્યું. પાદશાહના ગવૈઆ મીયાં તાનસેનને તેણે કરોડ સુવર્ણ દામ આપ્યા. તાનસેન તો પછી તેની પાસેથી ખસેજ નહિ, તેથી તેને પકડી મંગાવવાની પાદશાહને જરૂર પડી.

प्रकरण ९ मुं.

૩૦ મા વરસથી ૩૭મા વરસ સૂધી. મીરજા હકીમનું મરણ. કાસ્મીર દેશ જીતી લીધો. રોશનીઆ અને યુસુફજી પઠાણો સાથે ઝઘડો ને તેમાં બીરબલનું મરણ. સિંધ દેશને વશ કર્યો. રાજા ટોડરમલ અને રાજા ભગવાનદાસનાં મૃત્યુ, વગેરે પરચૂરણ.

૩૦ મું, તથા ૩૧મું વરસ. આ બે વર્ષોમાં કેટલાક મોટા બનાવ બન્યા. વડા શાહજાદા સમીમનું લગ્ન જયપુરના રાજા ભગવાનદાસની કુંવરી વેરે થયું, અને પાદશાહના ઓરમાન ભાઈ મીરજા મહમદ હકીમનો કાળ થયો. (ઇ. સ. ૧૫૮૫.) અકબરનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી એ ભાઈની અદેખાઈ ન કરતાં તે તેના ઉપર બહુ માયા રાખતો હતો. ઘણીકવાર હકીમ સામો થયેલો પણ પાદશાહે તેના અપરાધ ક્ષમા કરી કાબુલનું રાજ્ય તેની પાસે રહેવા દીધું હતું અને સંકટની વેળા ફોજ અને ધન વડે મદદ મોકલતા. હકીમને બહુ દારૂ પીવાની ટેવ હતી. એ માઠા વ્યસનથી તેની કાયા બગડી અને તેનું મરણ થયું. ભાઇના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી અકબરશાહ ઘણો ખેદ પામ્યા. ભત્રિજા બાળક હોવાથી અને ઉજબેક પાડોશીઓ કાબુલ ઉપર સ્વારી કરશે એવું સંભવવાથી પાદશાહે એ રાજ્યનો કબજો પોતાના હાથમાં લેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પંડે કાબુલ જવા નીકળ્યા, શા-

હની સ્વારી દિલ્હી પહોંચી તેવારે તેણે પોતાના પિતાની કબરનાં તથા પીરોની ઘોરોનાં દર્શન કર્યાં, ખેરાત કરી અને ઇદનો તેહેવાર ત્યાં કર્યો. સતલજ નદીને કાંઠે આવ્યા તેવારે સમાચાર મળ્યા કે કુંવર માનસિંહે પેશાવરનો કબજો કર્યોછે. બીયા નદીને તીરે ખબર મળી કે માનસિંહ કાબુલ પહોંચ્યોછે, અને તે રાજ્ય તેને તાબે થયુંછે. મીરજા હકીમના બાળ શાહજાદા કૈકુબાદ અને અફ્રાસિઆબને તેમના મામા ફરીદુનખાને માનસિંહને શરણે આણ્યા. રાજ્ય પોતાના કુંવરોને સોંપી કુંવર માનસિંહ તે શાહજાદાઓ સહિત પાદશાહને મળવા આવ્યો. રોહતાસ અને અટક નદીઓની વચ્ચે રાવળપીંડી નગરમાં અકબરે મુકામ કર્યો ને ત્યાં માનસિંહ તે શાહજાદા તથા અમીરોને લેઈ પાદશાહની હજુરમાં હાજર થયો. પાદશાહે તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. કાબુલના અમીરોને કોઇને પાંચ અને કોઇને છ હજાર રોકડા રૂપિઆના સરપાવની જોડે જાગીરો આપી. પછી પાદશાહે આગળ વધી અટક નદીને કાંઠે છાવણી કરી. પોતાના રાજ્યની ઉત્તર સીમાના પર્વતોની તળેટીએ આવીને તેં પર્વતોમાંનાં રાજ્યો જીતવાનો તેણે મનસૂબો કર્યો. પરરાજ્યો જીતવામાં જે મુશ્કેલી તેને અદ્યાપિ પડી હતી તે કરતાં આ રાજ્યો જીતવામાં વધારે માલૂમ પડી. રાજા ભગવાનદાસ અને શાહકુલી મહરમને ૫૦૦૦ સ્વાર આપી કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યા. ઇસમઈલ કુલીખાન અને રાયસિંહને બલુચી લોકપર મોકલ્યા અને જૈનખાન કોકાની સરદારી નીચે એક ફોજને સ્વાદ અને બજૌરના અફગાન લોકને વશ કરવાને મોકલી.

કાશ્મીર દેશ હિમાલય પર્વતની મધ્યે પહાડોથી ઘેરાયલું વિસ્તીર્ણ મેદાન છે. તેની ઉંચાઇ હિમાલયની ઉંચાઇના અર્ધ ભાગથી વધારે છે. એ ઉંચાઈને લીધે હિંદુસ્તાનમાં જેવો તાપ પડેછે તેવો ત્યાં પડતો નથી, અને આસપાસ આવેલા પહાડો ઊંચ સ્થાનના ઠંડા પવનના ઝપાટાને આવતા અટકાવેછે, એથી કરીને ત્યાંની હવા મધુર અને રમણીય છે. બરફથી ઢંકાયલાં શિખરોની વચ્ચે આવેલો એ દેશ સદા હરિઆળો રહેછે. મનોહર વસંત ઋતુ ત્યાં લગભગ બારે માસ હોયછે. ભિન્ન ભિન્ન ઉષ્ણુતામાં ઉગનારાં વૃક્ષો એ પ્રદેશમાં ઉછરેછે તથા ભાત ભાતનાં ફળ અને અસંખ્ય તરેહનાં ફૂલ પોતાની મેળે ડુંગરોપર અને મેદાનમાં પુષ્કળ થાયછે. ખીણોમાંથી આવતા વહેળા અને પર્વતોપરથી પડતા ધોધ સપાટ ભૂમિને પાણી પાઇ જૂદાં જૂદાં સ્થળોમાં એકઠા થાયછે. એમાંના ઘણાક સરોવરમાં મળેછે. સરોવરોના વિચિત્ર દેખાવના કાંઠા અને તેમાંના તરતા બાગ બહુ વખણાયછે. આ સુંદર સુખધામમાં પેસવાના માર્ગ વિકટ અને ભયંકર છે. ઊંચા ઢાળવાળા રસ્તાપર વખતે કોઇ ખડકની નીચે ઉતરવાનું આવેછે અને વખતે ઉપર ચડવાનું આવેછે; કોઇ ઠેકાણે લાંબી અને સાંકડી નેળ છે; અને કોઇ જગે ઊંડી અને તાણુવાળી નદીઓને કાંઠે ઉંચા ખડકપર ચાલવાનું હોયછે. પર્વતના જે ઊંચા ભાગમાં થઇ કાશ્મીરમાં પેસાયછે તેમાં કેટલાક મહીનામાં બરફ બહુ પડવાથી

અંદર જવું મુશ્કિલ અથવા અશક્ય થઇ પડેછે. ઈ. સનના ૧૪ મા સૈકાની પૂર્વે ઘણા પ્રાચીનકાળથી એ દેશમાં ઘણુંકરીને હિંદુ રાજા અને વખતે તુરાની રાજા રાજ્ય કરતા. એ સૈકાના આરંભમાં રાજાની ફોજના કોઈ મુસલમાન નાયકે રાજ્ય પોતાને કબજે કર્યું ત્યારથી અકબરના વખત સુધી રાજ્યસત્તા મુસલમાન અધિપતિઓને હાથ હતી. રાજ્યકુળમાં કુસંપ ચાલેછે એવું સાંભળી અકબરે એ દેશ જીતી લેવાની ઈચ્છા કરી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મુગલ સેના તે દેશપર ચડી, પણ બરફાદિકથી માર્ગની અડચણોને લીધે તેને પૂરો જય મળ્યો નહિ; તેથી મુગલ સરદારોએ કાશ્મીરના સુલતાન જોડે સલાહ કરી, તેમાં સુલતાને અકબરશાહને પોતાનો ઉપરી માન્યો. પણ એ ઉપરીપણું માત્ર નામનું હતું, કેમકે એ કરારની રૂઈએ તેને કાશ્મીરના રાજકાજમાં હાથ ઘાલવાનો અધિકાર મળ્યો નહિ. અકબરે એ કરાર મંજૂર રાખ્યો નહિ, ને બીજે વરસે બીજી ફોજ મોકલી. એ વેળા કાશ્મિરની ફોજમાં બળવો ચાલતો હતો તેથી મુગલ લશ્કર દેશમાં બીન હરકતે દાખલ થયું, અને ત્યાંનો સુલતાન અકબરને શરણે આવ્યો, તેને બિહાર પ્રાંતમાં જાગીર આપી તેના રાજ્યનો કબજો લેઈ પાદશાહ ત્યાં ગયા. પંડે તો ત્યાર પછી એજવાર ત્યાં ગયા, પણ તેની ગાદીએ બેસનારા તેના વંશજો ઉનાળામાં હમેશ ત્યાં રહેતા. આજે પણ આખા એશીઆમાં કે આખી પૃથ્વીપર સર્વોત્તમ સુખકારક દેશ કાશ્મીર ગણાયછે.

કાશ્મીર છીનવી લેવાને વાજબી કારણ નહતું, તથાપિ પેશાવરની આસપાસ આવેલા પાહાડી મૂલકપર સ્વારી કરવામાં અકબરનો વાંક નહોતો. એ વિગ્રહમાં મુગલોને ઓછો જસ મળ્યો, કેમકે ત્યાંના પહાડી અફગાન લોક કાશ્મીરીઓથી વધારે દ્રઢતાથી વઢયા. એ મૂલક ઘણીક વાતે કાશ્મીરને મળતો છે. એની ઉત્તરે હિંદુકુશ પર્વતો, પશ્ચિમે સુલેમાન પહાડ, અને દક્ષિણે ખૈબરના ડુંગર આવેલા છે. આખા અફગાનીસ્તાનનો સુમારે દસમો હિસ્સો એટલામાં સમાયો છે. એમાં ઘણીક અફગાન જાતો વસેછે, તેમાં સહુથી મોટીનું નામ યુસુફજી છે. એ જાતને કબજે પેશાવરની ઉત્તરથી હિંદુકુશ સૂધીનો મૂલક છે. એમાં પેસવાના માર્ગ ઘણાં વિકટ જંગલો, સાંકડી નેળો, અને ઊંડી ખોવાળા છે. એ મૂલકપર સ્વારી કરવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. એ મૂલકના અસલ રહેવાસી હિંદુ હતા, પણ પાછળથી તેમને કેટલીક પઠાણ જાતોએ જીતી લીધા, અને એમાંના છેલ્લા જીતનાર યુસુફ્જી કહેવાયછે. એ પઠાણો અસલ રહેવાસીઓને રૈયત ગણી તેમનાપર માયા રાખેછે, પણ તેમને રાજકાજમાં કાંઈ અધિકાર આપતા નથી. એ રૈયતની મેહેનતથી પાક સારા થાયછે તેથી યુસુફ્જીઓ ધનવાન છે, તેની જોડે પાહાડી લોક હોવાથી બાહાદુર અને તેમનામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિ હોવાથી સ્વતંત્રતાને માટે જીવ આપે એવા છે. પ્રત્યેક જાતને માથે વંશપરમ્પરા અધિકાર ભોગવનાર સરદાર હતો, તથાપિ એ અધિકારીને હાથ શાંતિના સમયમાં કાંઇ અધિકાર નહોતો; માત્ર લોકની ઇચ્છા શી છે

તેની તજવીજ કરી તે ઇચ્છા બીજી જાતોને જણાવવી એ કામ તેનું હતું. દરેક ગામના યુસુફજી લોક પોતાનું રાજ્યકીય કામ પોતે કરતા; ગામનું પંચ ગામના રેહેવાશીઓના કજીઆ ચૂકવતું. ગામનો વહીવટ કરવાને ગામના યુસુફજી લોક ઘણીકવાર ચોરામાં ભેગા થતા. ગામની ઉજાણીનું તથા પરોણાને ઉતરવાનું સ્થળ પણ એ ચોરા હતા. ગામના તાબાની જમીન સરખે હિસ્સે દરેક યુસુફજીને વેહેંચી આપી હતી, અને વખતે વખતે નવી વેહેંચણી કરવાની જરૂર પડતી ત્યારે એ લોક ત્યાં મળીને કરતા. હિંદુ વસ્તી ઉપર જુલમ કરતા નહિ, પરંતુ તેમને રાજકાજમાં હાથ ઘાલવા દેતા નહિ. યુસુફજીઓ ગોરા હતા અને શરીરે દેખાવમાં ચઢીઆતા હતા. નાના ડુંગરા અને સપાટ પ્રદેશના રહેવાશીઓ વધારે જૂના હતા, અને હિંદના મુસલમાનો જોડે વેપારાદિનો બહેવાર રાખતા. સુલેમાની પર્વતના રહેવાસીઓને હાથ રહેલી જમીન વધારે ડુંગરાળી અને તેમની રીતભાત યુસુફજીઓથી વધારે વગડાઉ હતી. ઈશાન કોણમાં વસનારી કેટલીક જાતોને બાબર પાદશાહે સામ, દામ, અને ભય વડે કાંઇક વશ કરી હતી, પણ યુસુફજીઓને તે વશ કરી શક્યો નહતો.

ઘણાંક વરસપર આ લોકમાં એક નવો પંથ સ્થાપન થયો હતો. એ પંથ સ્થાપનાર બાયજીદ નામે પુરૂષ હતો. તે પોતાને પરમેશ્વરનો પેગમ્બર કહેતો. કુરાનને ખોટું ગણી તેણે મત ચલાવ્યું કે પરમેશ્વર એક છે, તે સર્વવ્યાપક છે, અને બધા આકારનું તત્વ છે; હરેક પ્રકારની સેવાપૂજા અને તપ કરવાની તે મના કરેછે, માત્ર તેના પેગમ્બરની આજ્ઞા પૂર્ણ માનવી. એ પેગમ્બર એટલે બાયજીદ પંડે તેનો પૂર્ણ અવતાર છે. હિંદુ અને મુસલમાન કાફરો છે અને તેમની જમીન અને ધન લેઈ લેવાનો એ પંથના લોકને ઈશ્વરે અધિકાર આપ્યો છે, અને તમામ પૃથ્વી તેમને મળશે. એ પંથનું નામ તેણે રોશણીઆ એટલે જ્ઞાની પાડયું. થોડા વખતમાં ઘણાં માણસો એમાં ભળ્યાં. સુલેમાન અને ખૈબરના પાહાડી મૂલકમાં તેણે પોતાનો અમલ બેસાડયો, અને આસપાસ વસનારી જાતપર કેટલીક સત્તા મેળવી. તેનું બળ એટલું બધું વધ્યું કે તેને જીતવાનો ઠરાવ કરવાની જરૂર કાબુલની સરકારને જણાઈ. મુગલ ફોજની જોડે વઢવાને તે પર્વતોમાંથી નીચે ઉતરી મેદાનમાં આવ્યો. જસની તેને અને તેના લશ્કરને ખાતરી હતી, પણ પરિણામ તેમના ધારવાથી ઉલટું થયું. મુગલોએ ફતેહ પામી ભારે કતલ કરી, અને બાયજીદ નાસતાં થાક અને સંતાપથી મરણ પામ્યો. તેના શબને તેના પુત્રો વાહનમાં મૂકી લેઇ ગયા. સને ૧૫૮૫ સૂધી તેઓ મુગલાઈ રાજ્યને પીડા કરી શક્યા નહિ. એ પુત્રોમાંના સર્વથી નાના નામે જલાલે એ વરસમાં રોશણીઆ પંથના સેનાપતિનું કામ હાથમાં લેઈ ફરીને કાબુલના રાજ્યપર સ્વારીઓ કરવા માંડી. સુલતાન હકીમનો એ વરસમાં કાળ થવાથી અકબરશાહે રાજા માનસિંહને કાબુલનો સૂબેદાર નીમ્યો હતો. માનસિંહના રજપૂતોથી એ દુશમનો જીતાયા નહિ

તેથી પાદશાહ પંડે સિંધુને કાંઠે ગયા. યુસુફજી લોકો એ વેગા રેશનીઆ પંથ છોડી તેમનાથી જૂદા પડ્યા હતા, તોપણ અકબરે તેમનાપર (યુસુફજીઓપર)સ્વારી મોકલી

એ સેનાની સરદારી અકબરે જૈનખાં નામે પોતાના દૂધભાઇને તથા પોતાના પરમમિત્ર રાજા બીરબલને આપી. એ સ્વારી એટલી અગત્યની ગણાતી હતી કે બીરબલને ઠામે અબુલ ફ્રાજલને જવાનું મન હતું, પરંતુ ચીઠી નાંખતાં બીરબલનું નામ આવ્યાથી તેનો જીવ ખાટો થયો. તેનો ભાઇ ફૈજી સ્વારીની જોડે ગયો હતો. શત્રુને હાથ સપાટ ધરતી હતી તે થોડા વખતમાં જીતી મુગલોએ ઉજડ કરીને પછી ફોજના બે ભાગ કરી તેમાંની એકને લઇ રાજા બીરબલ એક ખીણમાં ધુસ્યો, અને જૈનખાન બીજીમાં ગયો. ખીણ પસાર કરવાનો માર્ગ નહિ જડવાથી તથા શત્રુના હુમલાના જોરથી અકળાઇ બીરબલ પાછો ફર્યો. જૈનખાં વધારે આગળ ધસ્યો તથાપિ તેના ઘણા સિપાઈ મરવાથી અને દુશ્મનના મારથી તેને પણ પાછી પાની કરવી પડી. એ બેઊ ટુકડીઓ ભેગી કરીને ફરી હુમલો થઇ શકે તેવું નહતું તેથી પાદશાહે નવું સૈન્ય મદદે મોકલ્યું. કમનસીબે બીરબલ અને જૈનખાનને બનતું નહતું. આખી ફોજ સહિત શત્રુની વિકટ ખીણોમાં ધુસવાનું મત બીરબલનું હતું ને તે બાબત જૈનખાન સામો હતો; પણ બીરબલના આગ્રહને લીધે તેમ કરવાનો ઠરાવ થયો. મુગલ સેનાઆગળ વધતાં થોડા વખતમાં વિકટ ઘાટમાં આવી. બીરબલ ઘણી મુશ્કેલીએ તે ઉપર ચઢ્યો. આખા દિવસના શ્રમથી તેની થાકેલી ફોજપર અફગાનો એટલા જોરથી ધસી આવ્યા કે હિંદિ યોદ્ધા ગભરાટમાં પડી નાઠા. જૈનખાન તે ઘાટની નીચે નાકાપર હતો તેના ઉપર પણ તેજ વખતે પઠાણોએ હુમલો કર્યો. તે રાત્રે અને બીજે દિવસે થોડો વખત જૈનખાને મુશ્કેલીએ પોતાની ટુકડીનો બચાવ કર્યો, પછી બંને ટુકડીઓ પાછી ભેગી થઇ. અહિ જૈનખાનનો વિચાર શત્રુને શરણે જવાનો થયો, પણ બીરબલે તેની સૂચના માની નહિ. રાત્રે હલ્લા કરી સૈન્યનો નાશ કરવાનો મનસૂબો પઠાણોએ કર્યો છે એવા સમાચાર મળવાથી જૈનખાનની સલાહ ન લેતાં બીરબલ પોતાની ટુકડીને લઈ સપાટ જમીનપર જવાને રસ્તે વચમાં ખીણ હતી તેમાં ગયો. તેને છેતરવાને આ ખબર કરેલી જણાયછે, કેમકે તે ખીણના નાકાની આસપાસ શત્રુ સંતાઇ રહ્યા હતા તેઓ ઓચિન્તા તેના ઉપર ત્રુટી પડ્યા. પત્થરા અને તીરનો વરસાદ વરસાવતા હજારો પઠાણો નાગી તરવારે તેના અણચેતેલા અને ભયભીત થયલા લશ્કર ઉપર ધસી આવ્યા. આખી ફોજ બાહાવરી બની ચોમેર નાસવા લાગી. બીરબલે યોદ્ધાઓને થોભાવી ઉભા રાખવાની ઘણી મેહેનત કરી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. માણુસ ઘોડા અને હાથી નાસાનાસમાં એકમેક થઇ જવાથી સર્વે અવ્યવસ્થિત થઇ ગયું. સેંકડો આદમીને શત્રુએ વાઢી નાખ્યા. બીરબલ પંડે અને તેના કેટલાક મોટા નાયકો રણમાં પડ્યા, અને તેની

સેનાની ખરાબી થવામાં કાંઇ અધુરૂં રહ્યું નહિ. ઘાટની નીચે મેદાનમાં જૈનખાન હતો તેની ફોજની પણ તેવીજ માઠી વલે થઇ. તીરો, બંદૂકની ગોળીઓ, અને ગોફણોનો ભારે માર છતાં દિવસ હતો ત્યાંસુધી તે વ્યવસ્થાપૂર્વક પાછો હઠયો. સાંજે થોડીવાર યુદ્ધ બંધ પડયું, પણ અંધારૂં થતાં અફગાનો યાહોમ કરી તેના ઉપર ધાઇ આવ્યા. હવે લશ્કર જૈનખાનને હાથ રહ્યું નહિ. જેનાથી જેમ નસાયું તેમ તે નાઠા; ઘણા કતલ થયા અને તેથી વધારેને દુશ્મને ઝાલી લીધા. જૈનખાન વાહનવિના પગે નાઠો અને ઘણી મુશ્કેલીએ અટક પહોંચ્યો.

આ હારના સમાચાર પાદશાહી છાવણીમાં આવતાં ત્યાંના માણસો ગભરાવા લાગ્યા. પઠાણોને આગળ આવતા અટકાવવાને પાદશાહે શાહજાદા મુરાદને ટોડરમલની જોડે ફોજ સહિત મોકલ્યો. ગભરાટ નરમ પડયા પછી મુરાદને પાછો બોલાવી ટોડરમલ અને માનસિંહને શત્રુને શેહે પહોંચાડવાને મોકલ્યા. જૈનખાન હજુરમાં આવ્યો ત્યારે અકબરે તેનું મોઢું જોવાની ના કહી. બીરબલના મરણથી તે અતિ ખેદ પામ્યો ને તે દિલગીરી ઘણા વખત લગી તેના મનમાં રહી. બીરબલનું મડદું જડયું નહતું તેથી એવી વાત ચાલી કે તે અફગાનોના હાથમાં જીવતો છે. આ અફવાને પાદશાહે ઉત્તેજન આપ્યું તેપરથી ઘણા વખત પછી હું બીરબલ છું એવો ઢોંગ એક માણસે કર્યો પણ તે દરબારમાં આવતાં મારગમાં મરણ પામ્યો, ને અકબરે તેને બીરબલ માની બીજી વાર શોક પાળ્યો. બીરબલ ઘણો ચતુર અને સોબતમાં રાખવા લાયક મીઠો અને વિદ્વાન હતો તેથી અકબરને તે ઘણો વાહાલો હતો. તેની વાતચિત ડાહાપણ ભરેલી, ને તેની વાણી મધુરી અને રસિક હતી. તેનાં ચતુરાઇ ભરેલાં વચનો ભરતખંડમાં હજી ભૂલાયાં નથી. અકબર અને બીરબલની ઘણીક કહાણીઓ હજી લોકમાં ચાલેછે.

પોતાના જયનો લાભ લેવાને યુસુફજી લોક આગળ વધ્યા નહિ. તેમના તાબાના રસાળ પ્રાંતોના કિલ્લા માનસિંહ અને ટોડરમલે કબજે કર્યા તેથી તેમને ખોરાકની તંગી પડી ને સંધિ કરવાની જરૂર પડી. હવે રોશનીઆ પઠાણોપર ચડવાનો માનસિંહને અવકાશ મળ્યો. જલાલની સરદારી નીચે તેઓ વઢયા ને પરાજય પામ્યા, પણ તેથી તેમનું જોર ત્રુટયું નહિ. બીજે વરસે માનસિંહે કાબુલ ભણીથી હુમલો કર્યો અને બીજી મુગલફોજે સિંધુ ઓળંગી આ બાજુએથી તેમનાપર સ્વારી કરી. એ વખતે પણ સંગ્રામ થયો તેમાં જલાલ હાર્યો. પરંતુ હારે એટલે નાસી પાહાડોમાં ભરાઈ નવું લશ્કર લેઈ ફરીને મુગલોની સામો આવે એમ તેણે કેટલાંક વરસલગી કર્યું. પાદશાહી ફોજ હવે પર્વતોની વિકટ ખીણોમાં ઘુસતી નહિ. શત્રુના રસાળ સપાટ પ્રદેશોમાં પડાવ નાખી ત્યાં ખેડાણ થતું અટકાવતા તેથી ખોરાકની તંગીને લીધે પઠાણોને મેદાનમાં ઉતરવું પડતું અને ત્યાં તેમનો પરાભવ થતો. જલાલ માર્યો ગયો તોપણ એ પઠાણો અકબરના વખતમાં અને ત્યારપછી પૂરેપૂરા જીતાયા નહિ, અને અદ્યાપિ સ્વતંત્રતા ભોગવેછે.

એ પઠાણો જોડે એમ ઝઘડો ચાલતો હતો તે ભારે ન હોવાથી એ વખતમાં અકબરશાહને સિંધ તથા કંધાર પ્રાંતો જીતી લેવાને પ્રસંગ મળ્યો. ઈ. સને ૭૫૦ માં સુમરા રજપૂતોએ આરબોને હાંકી કાઢી સિંધ દેશનો કબજો કર્યો તે તેમના હાથમાં ૧૨ મા સૈકાના અંત લગી રહ્યો. એ વેળા તે રાજકુળ નિર્વંશ જવાથી સામા નામે રજપૂત જાતને હાથ રાજગાદી ગઈ. તેઓ દિલ્હીની ગાદીને તાબે રહેતા. આગળ જતાં એ વંશે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. એમની કનેથી અર્ઘુન નામે મુસલમાન જાતે રાજ્ય છીનવી લીધું. અકબરશાહ રાજ્યાસને બેઠા તેવારે એ લોકને કબજે દેશ હતો, પણ આ વખતે તેમની પાસેથી કેટલાક લશ્કરી સરદારોએ રાજ્ય જીતી લીધું હતું, અને તેઓ માંહોમાંહે વઢતા હતા. આ કુસમ્પનો લાભ લેઇ અકબરે આ અસલ દિલ્હીના તાબાનો મૂલક પાછો વશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એ વેળા તેનો મુકામ લાહોરમાં હતો ત્યાંથી એક ફોજ સેહવાનગઢ ઉપર રવાને કરી. એ ગઢ નીચલા સિંધનું નાકું અને મોટું અગત્યનું સ્થળ હતું. એનો બચાવ કરવાને સિંધના મુખ્ય હાકેમે બળવાન ફોજ સહિત આવી એવે ઠેકાણે છાવણી કરી કે તેને ત્યાંથી મુગલ સેના હઠાવી શકે નહિ, અને ગઢને ઘેરી શકે નહિ. આ અડચણ દૂર કરવાને ચતુર પાદશાહે બીજી ટુકડી અમરકોટને માર્ગે તેની છાવણીના પાછલા ભાગપર મોકલી. એમ બે તરફના હુમલાથી તેને ગભરાવી તથા હરાવી એવો નરમ કર્યો કે રાજ્યપરથી હાથ ઉઠાવી તે શરણે આવ્યો. ડાહ્યા શાહે પોતાની ઉદાર પદ્ધતિ પ્રમાણે માન આપી મોટી પદ્વિનો ઉમરાવ બનાવી પાંચહજારી મનસબદાર અને ટાટાનો સૂબેદાર નીમ્યો. હી. સને ૯૯૯, ઇ. સને ૧૫૯૧. અકબરનામામાં લખ્યુંછે કે એ સરદારની પાસે એ વિગ્રહમાં પોર્તુગીજ સોજર (સોલ્જર) તથા યૂરોપી વેશ પેહેરનારા ૨૦૦ દેશી સિપાઇ હતા. એણે વળી એક કિલ્લાનું રખવાળું આરબોને સોંપ્યું હતું. આરબ સિપાઈનો ભરતખંડનાં રાજ્યોમાં નોકરી કરવાનો આ આરંભ જણાયછે.

હુમાયુંએ કપટ કરી ઇરાનીશાહના તાબામાંથી કંધાર ખુંચવી લીધું ત્યાર પછી તે પાછું લેવાને ઇરાનીઓ તે મુગલ પાદશાહના મરણ સુધી નિષ્ફળ મથ્યા. અકબરના અમલના આરંભમાં તેના મુગલ સરદારોએ બળવા મચાવ્યા હતા તેવામાં ઇરાનીશાહે એ ગઢ પાછો જીતી લીધો. ઇરાનની ગાદીએ શાહ અબ્બાસ બેઠો તેવારે ત્યાં બંડ ઉઠયાં. ઈરાની સરદારો માંહોમાંહે વઢયા, અને તેમાંનો એક કંધારથી નાશી અકબરને શરણે આવ્યો, ને પછી બીજાઓ પણ મુગલ પાદશાહની મદદ માગવા લાગ્યા તેથી વગર વઢે કંધાર અને તેની આસપાસનો મૂલક તેને કબજે ઇ. સને ૧૫૯૪, હી. સને ૧૦૦૩ માં થયો. એથી અકબરને ઇરાન જોડે વિગ્રહ થયો નહિ, કેમકે શાહ અબ્બાસ પોતાના રાજ્યમાંજ ઘણો રોકાયલો હતો. ઉજબેક લોકની સામે થવામાં અકબરની મદદની ઈચ્છા રાખતો હતો તેથી તેણે થોડા વખત પછી

અકબર જોડે મિત્રાચારી કરી, અને કંધાર જીતવાને સારા લાગની રાહ જોઇ પણ તે અકબરના સમયમાં મળ્યો નહિ.

સિંધુ નદીની પેલીમેર જેટલા મૂલકપર અકબરનો હક્ક તેના બાપદાદા તરફથી હતો તેટલો મૂલક કંધાર મળ્યાથી કબજામાં આવ્યો, અને લગભગ એજ વખત લગીમાં નર્મદાની ઉત્તરે આવેલા તમામ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો તેને હાથ આવી રહ્યા. ઈ. સને ૧૫૯૧ માં સિંધ દેશ લીધો. કાશ્મીરમાં બળવો ઉઠાવવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન એવામાંજ થયો હતો તે બેસાડી દીધો. ઓરિસ્સા (ઓઢીઆ) પ્રાંત અફગાનોને તાબે હતો તે પણ એ વખતે જીતાયો. સને ૧૫૯૩ માં ગૂજરાતનો મુજફ્ફરશાહ મરી ગયો એટલે ત્યાં ટંટાનું કારણ રહ્યું નહિ. હિમાલયથી નર્મદા સૂધી અને બ્રહ્મપુત્રથી કંધાર લગી જેવો અકબરનો અમલ જામ્યો તેવો પુર્વે કોઇ પાદશાહનો જામ્યો નહોતો. ઉદેપુરના રાણાજી અજીત રહ્યા હતા ખરા, તથાપિ બીજા રાજારાણા નાખુશીથી ખંડણી આપનારા નહોતા. તેઓ મુગલ રાજ્યમાં હોંસથી જોડાયલા અને પોતપોતાની રજપૂત સેનાઓ સહિત ઉમંગથી પાદશાહની સેવા બજાવનારા થયા હતા.

ઇ. સને ૧૫૮૯, હી. સને ૯૯૭ ના ઉનાળામાં અકબરશાહ કાશ્મીર ગયા, ને ગરમીની મોસમ ત્યાં ગાળી કાબુલ ગયા. માર્ગમાં અબુલફાથ નામે તેનો મિત્ર અને સોબતી મરણ પામ્યો. કાબુલમાં તેનો મુકામ બે માસ રહ્યો તેવામાં વકીલુ-સ સલ્તનત અને મુશ્રિફ-ઈ દીવાન રાજા ટોડરમલ તથા અમીરૂ-લ ઊમરા રાજા ભગવાનદાસ લાહોરમાં મૃત્યુ પામ્યાના માઠા સમાચાર આવ્યા. આ બે બુદ્ધિમાન, બહાદુર અને નિમકહલાલ સેવકો અને પ્રિયમિત્રોના મરણથી અકબર બહુજ દિલગીર થયો. સર હ. ઇલિયોટના ગ્રંથ ઉપરથી પાછળ કહેવામાં આવ્યુંછે કે રાજા ટોડરમલ જ્ઞાતે ખતરી હતો, પણ મ. એલ્ફિન્સ્ટન કૃત ઈતિહાસમાં જણાવ્યુંછે કે તે પંજાબનો કાયત હતો. સને ૧૫૫૩ માં તેને ગૂજરાતમાં સરકારી નોકરી મળી. લશ્કરી નાયકનું, અને વસૂલાત ખાતાનું એ બે કામ તેને સોંપ્યાં. પછી તેની બદલી બંગાળામાં થઇ. ત્યાં પણ સારી ચાકરી બજાવવાથી તેને દિલ્હી બોલાવી વજીર શાહ મન્શુરનો મુખ્ય પેશ્કાર નીમ્યો. વસૂલાત ખાતામાં સુધારો કરવાનું કામ તેણે અહિં આરંભ્યું. અબુલ ફાજલ લખેછે કે પ્રમાણિકપણામાં, સીધે રસ્તે ચાલવામાં, મરદાઇમાં, કામથી માહેતગારીમાં અને રાજકારભાર કરવાની શક્તિમાં એના સરખો બીજો નર હિંદુસ્તાનમાં નહોતો.

તા. ૮ મી મોહરમ હી. સને ૯૯૮ માં પાદશાહ પાછા હિંદુસ્તાનમાં આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક વખત દીપડાનો શિકાર કરતાં પાદશાહ હાથીપરથી પડ્યા, અને બીજીવાર જે હાથણી ઉપર સ્વાર થયા હતા તેના ઉપર કોઈ મસ્ત હાથીએ હુમલો કર્યો તેથી નીચે પડ્યા, પણ બંનેવેળા ઝાઝું નુકશાન થયું નહિ. મીરજા અજીજ મહમદ કોકા આજમખાન માળવાનો સૂબેદાર હતો તેની બદલી ગૂજરાતમાં કરી, ને તેને ઠામે શહાબખાનને મોકલ્યો. શહાબખાન જોડે અણુબનાવ હોવાથી

આજમખાને માળવા છોડયા પહેલાં તે પ્રાંતને ઉજડ કર્યો એમ અકબરનામામાં લખ્યું- છે. એ વાંચતાં જણાયછે કે અકબરનો રાજ્યનો બંદોબસ્ત ઈંગ્રેજ સરકારના જેવો ઠરેલ નહોતો. કોઇ ઈંગ્રેજ ગવર્નર એમ કરી શકે નહિ. રાજા ટોડરમલની મુખ્ય વજીરની જગા ખાલી પડી તે પાદશાહે મરહુમ બેહેરામના દીકરા ખાન-ખાનાનને આપી, અને તેને ગૂજરાતમાં જાગીર આપી હતી તે બદલી જઉનપુરમાં આપી. કુંવર માનસિંહને કાબુલથી બોલાવી બાહાર અને બંગાળાનો સુબેદાર બનાવ્યો. તેના પિતા ભગવાનદાસના મરણથી તેને તેની ગાદી અને રાજાનો ઇલકાબ મળ્યો. પાદશાહે તેને ખેદપત્ર લખ્યો, અને પોશાક તથા ઘોડો મોકલી તેનો શોક ઉતરાવ્યો. ગૂજરાતમાં આજમખાનની સામા વીસહજાર જોદ્ધા સહિત જામસાહેબે સંગ્રામ કર્યો તેમાં જામનો ટીલાટ તથા વજીર મુવા અને તેની હાર થઇ. લાહોરમાં કેટલાંક વરસ પાદશાહ રહ્યા અને ત્યાંથી ખાનખાનાનને મુલતાન અને ભકર (સકરબક્કર) નો સૂબેદાર ઠરાવી સિંધ અને બલુચીસ્તાન જીતવાનું ફરમાવ્યું. આ વરસમાં ગોવેથી પાદ્રી ફરમલીયુન આવ્યો તેનો સત્કાર અકબરે કર્યો. ગ્રીક ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવવાના હેતુથી અકબરે એ પાદ્રીને રાખી તેની પાસે કેટલાક બુદ્ધિવાન તરૂણોને તે ભાષા ભણવા મૂક્યા. પોતાના અમલના ૩૬ મા વરસમાં અકબરે દક્ષિણના ચાર મુખ્ય રાજકર્ત્તાના દરબારમાં એલચી મોકલ્યા. કવીશ્વર શેખફૈજીને અસીરગઢ અને બુરાનપુરના રાજા અલીખાનની પાસે, ખ્વાજા અમીનુદ્દીનને અહમદનગરના સુલતાન બુરહાનુલમુલ્કના દરબારમાં, બીજાપુરના સુલતાન અદીલખાનની પાસે મુહમ્મદ અમીનને અને ગોલકોન્દાના સુલતાન કુતબુ-લ મુલ્કની પાસે મીર મિરજાને મોકલ્યા. એ વરસમાં શાહજાદા મુરાદને માળવાનો સૂબેદાર ઠરાવી તેની જોડે ઇસ્મઇલકુખાંને તેનો વકીલ એટલે સેનાપતિ નીમી મોકલ્યો. ગ્વાલિયર પહોંચતાં શાહજાદાની સામો તે પ્રાંતનો મુખ્ય રાજા મધુકર થયો તેને મુગલ ફોજે હરાવ્યો ત્યારે તેનો કુંવર રામચંદ્ર શરણે આવ્યો. મુરાદ ઉજેણ જઇ રહ્યો. આજમખાને જુનાગઢ જીતી સોરઠ પ્રાંત કબજે કર્યો. બીજે વરસે સિંધના મુખ્ય હાકેમ જાનીબેગ અને ખાનખાનાનની સેના વચ્ચે ભારે સંગ્રામ થયો તેમાં રાજા ટોડરમલનો કુંવર ધારૂમલ રણમાં પડયો. બેઊ તરફ તોપો હતી. મુગલ લશ્કર જીત્યું અને જાનીબેગ તાબે થયો. પાદશાહ કાશ્મીર જવા નીકળ્યા તેવામાં ત્યાં બંડ ઉઠયું પણ તેના ત્યાં પહોંચવા પહેલાં તેની ફોજે તેને બેસાડી દીધું. એજ વખતે રાજા માનસિંહે કતલુ અફગાનના દીકરાને મોટી લડાઇમાં હરાવી તેમની પાસેથી ઓરિસ્સા પ્રાંત જીતી લીધો. ૩૭ મા વરસમાં ખાની આજમે જુનાગઢ અને આખો સોરઠ પ્રાંત જીતી લીધો.

प्रकरण १० मुं.

૩૮ મા વરસથી ૫૦ મા વરસ સુધી. દક્ષિણ દેશપર સ્વારી. ચાંદબીબીની

બહાદુરી. દુકાળ. દક્ષિણનાં રાજ્યો જોડે ફરીને વિગ્રહ. અહમદનગરનો બીજો ઘેરો અને જય. ખાનદેશને ખાલસા કર્યો. સલીમનું બંડ. અબુલફાજલનું ખૂન. પરચૂરણ. સલીમની બદચાલ. અકબરની માનું મરણ. દાનીયાલનું મરણ. અકબરશાહનું મૃત્યુ.

હવે અકબરશાહે દક્ષિણ દેશ જીતવાનો ઠરાવ કર્યો. ઇ. સને ૧૫૮૭ થી તેણે ત્યાંના રાજ્યોના કામમાં હાથ ઘાલવા માંડયો હતો. અહમદનગરનો પાદશાર મુર્તેજા નિજામ દિવાનો હતો તેથી તેની વતી કારભાર કરવાની ઉમેદ રાખનારા વઢતા હતા, તેમાંના તેના ભાઇ બુરાનુલમુલ્કે એ વરસમાં અકબરની મદદ માગી હતી, ને તેની કુમકે માળવેથી ફોજ ગઈ હતી, પણ તેનું જોર ન ફાવ્યાથી બુરાન હારી અકબરના રક્ષણમાં આવી રહ્યો હતો. સને ૧૫૯૨માં મુર્તેજા મરી જવાથી બુરાનને તે ગાદી અકબરની મદદવિના વારસાના હકથી મળી. પણ એ વેળા તે રાજ્યમાં કુસંપ અને માંહોમાંહે લડાલડી હોવાથી તથા બીજાપુરના પાદશાહ જોડે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેથી તે સુખે રાજ્ય કરી શકયો નહિ રાજ્ય માઠી અવસ્થામાં હતું તેવામાં તેનું મરણ થયું, અને કજીઓ વધ્યો. ઈ. સને ૧૫૯૫, હી. સને ૧૦૦૪. રાજ્યગાદીનો દાવો કરનારા ચારજણા ઉભા થયા. એ ચારેની સેનાઓ વઢવા લાગી. જેના હાથમાં રાજ્યધાની હતી તેણે અકબરશાહની મદદ માગી તેપરથી શાહે ગૂજરાતથી શાહજાદા મુરાદને અને માળવેથી મીરજાખાન ખાનિખાનને પોતપોતાની ફોજો લઇ અહમદનગર જવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા તેવારે જેની મદદે તેઓ ગયા હતા તેને શેહેર છોડી જતા રહેવું પડયું હતું અને ચાંદબીબી (ચાંદસુલતાના) ને હાથ તેનો કબજો હતો. ભરતખંડમાં અતિ પરાક્રમી અને પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ થઇછે તેમની પંકતિની આ નારી હતી. તેનો ભત્રિજો બહાદુર નિજામશાહ બાળક હતો તેને ગાદીએ બેસાડી તેની વતી તે કારભાર કરતી હતી. મુગલ સેનાને આવતી જાણી તે બાઇએ બીજાપુરના બાદશાહને કહાવ્યું કે આ વખતે સલાહ સંપ કરી આપણે મુગલોની સામા થવું જોઇએ; એમ નહિ કરીએ તો બેઊ રાજ્યો તેઓ જીતી લેશે. અહમદનગરના જે સરદારો તેની સામા થયા હતા તેમને પણ તેણે કહાવ્યું કે આ વેળા આપણે સંપ નહિ કરીએ તો રાજ્ય જશે અને બધાની હાની થશે. તેની મીઠાશ અને ચતુરાઇથી તેની યુક્તિ પાર પડી અનેસર્વે સલાહ સપ કરી મુગલોની સામા થયા. મુરાદે અહમદનગરને ઘેરી ઉત્સાહથી કામ ચલાવ્યું. ચાંદબીબીએ પૂર્ણ જાગૃતી રાખી તેની મેહેનત નિષ્ફળ કરવાની કોશીશ કરી. મુરાદની બે સુરંગો તૈયાર થઈ તેઓની સામી ચાંદબીબીએ કરેલી બે સુરંગોએ તેઓને નકામી કરી. જે કારીગરો કામ કરતા હતા તેમને તે બાઇ પંડે ત્યાં જઇ હિમ્મત આપતી હતી, અને મુગલની ગોળીઓ આવતી હતી તેનો જરાએ ભય રાખતી નહિ. મુરાદની ત્રીજી સુરંગ તૈયાર થઈ તેને નકામી કરવાને ચાંદબીબીની સામી સુરંગ પૂરી થતાં પહેલાં મુગલોએ પોતાની સુરંગ ઉડાવી. અહમદનગરના કારીગરો હવામાં ઉડયા

અને તેનો કોટ ત્રુટયો. મુગલો તે તરફ ધસી આવ્યા એટલે અહમદનગરી યોદ્ધા ભય પામી નાસવા માંડતા હતા તેવામાં ચાંદબીબી પડેલા કોટ આગળ આવી. તેણીએ અંગે બખ્તર પેહેર્યું હતું, મોઢે બુરખો નાખ્યો હતો અને હાથમાં નાગી તરવાર ઝાલી હતી. તેનું શૂર જોઇ બીધેલા સિપાઇને પાનો ચડયો; તેમનો ભય જતો રહેવાથી તેઓ ઉભા રહી લડયા અને મુગલોને કોટમાં પેસતાં તેમણે ખાળ્યા. ચાંદબીબીએ પોતાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો કેમકે મુગલો માત્ર સ્થમ્ભ્યા હતા, પાછા વળ્યા નહતા. યુદ્ધ જારી રહ્યું. ચાંદબીબીના સિપાઇ ચારેમેરથી ત્યાં આવી ખાડીમાં ભેગા થયલા મુગલો ઉપર બંદુકની ગોળીઓ, તોપના ગોળા, તીર, ટોટા વગેરેનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા, અને ત્રટેલા કોટમાં ઉભેલા યોદ્ધા દૃઢતાથી વઢયા તેથી મુગલોને પાછા ફરવું પડયું. બીજી સવારે હલ્લાં કરવાને મુગલોએ તૈયારી કરી પણ શેહેરમાં ચાંદબીબીના ઉમંગથી ઉશકેરાઇ તેની પ્રજા અને તેના સિપાઇ મરણીઆ થયા હતા. બેગમ સાહેબે આખી રાત જાગી પડેલો કોટ ચણાવી લીધો અને બીજો મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો. એથી બીજે દિવસે મુગલ ફોજ હલ્લાં કરી શકી નહિ, ને ફરી સુરંગ ખોદવાની ગોઠવણ કરવા લાગી. એવામાં ચાંદબીબીની મદદે બીજાપુરનો સુલતાન અને બીજા સરદારો મોટાં લશ્કર સહિત આવ્યા. એમનાથી મુગલ સૈન્ય વધારે મોટું હતું તથાપિ તેના સરદારોએ સંગ્રામ કરવાની આતુરતા ન દેખાડતાં સંધિ કરવાની ઈચ્છા કરી, અને આ સંપ ઝાઝીવાર ટકશે એવો ભરોંસો ચાંદબીબીને ન હોવાથી તે પણ સલાહ કરવાને ખુશી હતી. આ યુદ્ધમાં તેણીએ જબરૂં જોર દાખવ્યું હતું. તેને વિષે એવી વાતો ચાલેછે કે લોઢાના ગોળા ખૂટયા, ત્યારે રૂપાના ગોળા તોપમાં ભરાવ્યા. વળી એમ કહેવાયછે કે તોપના ગોળા પૂરા થયા તેવારે પ્રથમ ત્રાંબાનાણું ગોળાને ઠામે વાપર્યું, પછી રૂપાનાણું, અને તે પણ પૂરૂં થતાં સોનાની મોહોરો તોપમાં ગડબાવી. છેલ્લે તે પણ જ્યારે ખૂટી અને પોતાનાં ઘરેણાં તોપમાં ભરવા માંડયાં ત્યારે સંધિ કરવાને કબૂલ થઇ. એમ બન્ને પક્ષની મરજી હોવાથી સલાહ થવામાં અડચણ રહી નહિ. એવો કરાર થયો કે બુર્હાનુલમુલ્કનો પૌત્ર બાહાદુર ગાદીએ બેશી નિજામુલમુલ્ક નામ ધારણ કરે, ને અહમદનગરનો મૂલક તેને કબજે રહે, પણ તે અકબરશાહનો તાબેદાર સુલતાન ગણાય, અને વરાડ પ્રાંત પાદશાહને આપી દે તથા જવાહીર, હાથી વગેરે નજરાણું મોકલે.

૪૧ મું વરસ. આ સાલમાં વરસાદ બહુ થોડો વરસ્યો તેથી ભારે મોઘવારી થઇને પ્રજા પીડાવા લાગી. દયાળુ પાદશાહે લાયક અમલદારોને ચારે તરફ મોકલી ગરીબ નાચાર લોકને અન્ન પૂરૂં પાડયું, તથા બીજો બંદોબસ્ત કરી રૈયતનો બચાવ કર્યો.

મુગલ પાદશાહ જોડે સંધિ થયા પછી ચાંદબીબીએ કોઈ મહમદખાન નામે માણસને *પેશ્વા એટલે મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો હતો તેણે તે બાઈનીકનેથી અધિકાર લેઈ

* મરેઠી રાજ્યમાં આ શબ્દ દાખલ થયાની પૂર્વે દક્ષિણના બ્રાહ્મણી પાદશાહના મુખ્ય પ્રધાન પેશ્વા કહેવાતા હતા, ને પછી ત્યાંના બીજા મુસલમાની રાજ્યમાં તેજ અર્થે વપરાતો હતો.

લેવાને કાવતરાં કરવા માંડયાં, ને અંતે ફૂટીને શાહ મુરાદની સહાય માગી. વરાડ પ્રાંતના સીમાડા સંબંધી મુગલોને દક્ષિણનાં રાજ્યો જોડે વાંધો ચાલતો હતો તે એટલો વધી પડયો કે સલાહ થયાને એક વરસ પૂરૂં થયા પહેલાં ફરીને વિગ્રહ ચાલ્યો ને ગોદાવરીને કાંઠે બેઉ પક્ષની સેનાઓએ આવી જંગ મચાવ્યો. ખાનદેશનો પાદશાહ ખંડણી આપી અકબરની તાબેદારી કરતો હતો તે પોતાનું સૈન્ય લઇ મુગલ શાહજાદાને મળ્યો. સામી બાજુએ ગોલકોંદા, બીજાપુર અને અહમદનગરની ફોજો સંપ કરી યુદ્ધે ચડી. બે દિવસલગી ભારે સંગ્રામ થયો, પરંતુ એકે પક્ષને પાકો જય મળ્યો નહિ. મુગલોની કાંઈક ચડતી થઈ પણ તેઓ શત્રુની કેડે જઇ શક્યા નહિ. મુરાદને ખાનિખાનાન જોડે બનતું નહતું તેથી તથા ફતેહ મળી નહિ તેથી અકબરશાહે તેમને અધિકારપરથી દૂર કર્યા, ને તેમને ઠામે મુખ્ય વજીર અબુલ ફાજલને મોકલ્યો. તે વજીરને એમ લાગ્યું કે દક્ષિણમાં પાદશાહ પંડે આવે તો ઠીક, અને અકબરને તેનું કહેવું ખરૂં લાગ્યું, તેપરથી સને ૧૫૯૯ માં તેણે પંજાબ છોડી દક્ષિણ તરફ કૂચ કરી. સિંધુ નદીની આસપાસના પ્રાંતોમાં ૧૪ વરસ થયાં પાદશાહનો મુકામ હતો. એ સમયમાં તે એક વખત કાશ્મીરની સરહદ ઉપર પખલી નામે જગાએ હતો તેવારે બરફ વરસ્યું તે જોઇને તે બોલ્યો કે મેં ચાળીશ વરસે ફરીને આજે બરફ વરસતું દીઠું ને મારા સાથીઓમાંના ઘણાક હિંદમાં જન્મ્યાછે અને મોટા થયાછે તેમણે તો પૂર્વે કદી જોયું નથી. પોતાના અમલના ૪૩મા વરસમાં તે દક્ષિણ જવા નીકળ્યો તેવારે રાજ્યધાનીમાં ન જતાં બારોબાર જવાનો તેનો વિચાર હતો, પણ શાહજાદાને મળવા બોલાવેલા તે આવ્યા નહતા અને તેમના વિષે કેટલીક ઉડતી વાતો સાંભળી તેણે થોડીવાર પાટનગરમાં થોભવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. અબુલ ફાજલને આજ્ઞા કરી કે શાહજાદા મુરાદને તેણે પંડે તેડી લાવવો, પણ જરૂર જણાય તો તેણે ત્યાં રહી મીરજા શાહરૂખને મદદ કરવી અને મુરાદને મોકલી દેવો. પછી શાહ પોતે દક્ષિણ ગયા. સને ૧૫૯૯ ના વરસના મધ્યભાગે તેઓ નર્મદાતીરે પહોંચ્યા તેવારે દૌલતાબાદનો કિલ્લો તેની ફોજે વશ કર્યો હતો, અને તેજ વખતે બીજા કેટલાક ગઢ મુગલોને હાથ આવ્યા. બીજે વરસે (૪૪ મા વરસમાં) વરાડ અને ગાંડવાનાની સરહદ ઉપર આવેલો ખેરાલ નામે ગઢ તથા અહમદનગરની પાસેનો નાશીક ગઢ એ બે તેમણે જીત્યા. એજ વરસમાં એક માઠો બનાવ બન્યો. અકબરના ત્રણે કુંવરોને અતિશે દારૂ પીવાનું બુરૂં વ્યસન લાગેલું હતું. એ દુષ્ટ વ્યસને તેમાંના બેનાં પ્રાણ લીધા. શાહજાદો સુલતાન મુરાદ આ વખતે દૌલતાબાદથી વીશ કોશ ઉપર પુર્ત્તા નદીને કાંઠે દિહબારી નામે ગામની પાસેની છાવણીમાં મરણ પામ્યો.

તાપી નદીને તીરે બુરાનપુરમાં પાદશાહી સ્વારી આવી તેવારે શાહે અહમદનગરને ઘેરો ઘાલવાને શાહજાદા દાનીયાલને તથા ખાનિખાનાનને પૂરતું લશ્કર આપી મોકલ્યા, ચાંદબીબી ત્યાં કારભાર ચલાવતી હતી, પણ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હતી.

નેહંગ નામે હબસી સરદાર પહેલી વારના ઘેરામાં તેને મદદ કરવા આવ્યો હતો તે આ વખતે સામો થઈ અહમદનગરને ઘેરી બેઠો હતો. મુગલ સેના આવી તેવારે તે ત્યાંથી ખશી ગયો, તોપણ અંદર રહેલા સરદારોમાં કુસંપ હતો તેથી બચાવ કરી શકવાની આશા ન હોવાથી ચાંદબીબીએ સંધિ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. કરાર કરવાની ભાંજગડ ચાલતી હતી તેવામાં તેના દુસ્મનોની શીખવણીથી સિપાઈઓએ જનાનખાનામાં ઘૂશી ચાંદબીબીને મારી નાખી. આ કામનાં માઠાં ફળ તેમને ભોગવવાં પડ્યાં. થોડા વખતમાં કોટ તોડી મુગલ ફોજે નગરમાં પેશી તેમને કતલ કર્યા, અને બાળક પાદશાહને પકડી ગ્વાલિયર ગઢમાં મોકલી દીધો. તોપણ બહાર છૂટા રહેલા સરદાઓએ બીજો નામનો પાદશાહ ઠરાવી ઝઘડો જારી રાખ્યો, તેનો અંત છેક શાહજહાનના અમલમાં સને ૧૬૩૭ માં આવ્યો.

ખાનદેશનો પાદશાહ અકબરનો તાબેદાર થયો હતો તેની જોડે આ ઘેરાની પહેલાં અણબનાવ થયાથી અકબરે તે પાદશાહીનો અંત આણી તે મૂલકને ખાલસા કર્યો. તેની રાજ્યધાની આસિરગઢમાં હતી તે જીતીને શાહજાદા દાનિયાલને તેનો સૂબેદાર ઠરાવ્યો. વરાડ પણ તેને સોપ્યું, અને તેને મદદ કરવાને ખાનીખાનાનને નીમી તથા અહમદનગરના રાજ્યનો બાકીનો ભાગ જીતવાને અબુલફાજલને આજ્ઞા આપી પંડે આગ્રે ગયા. ઉપડ્યા પહેલાં બીજાપુર અને ગોલકોંડાના પાદશાહોના એલચીઓ નજરાણાં લેઇને આવ્યા અને બીજાપુર વાળાએ પોતાની કુંવરીને શાહજાદા દાનિયાલ વેરે પરણાવી.

યુવરાજ સલીમના બળવાને લીધે અકબરને આ વેળા હિંદુસ્તાન જવાની જરૂર પડી. તે શાહજાદાનું વય એ વેળા ત્રીશ વરસનું હતું. સ્વભાવે તે બુદ્ધિમાન હતો, પણ દારૂ અને અફીણના વ્યસનથી તે તામસી થઇ ગયો હતો, અને તેની અકલ મંદ પડી ગઈ હતી. પાદશાહ થયા પછી તેણે પુસ્તક રચ્યું છે તેમાં તેણે પંડે લખ્યું છે કે "મારી જુવાનીમાં હું દરરોજ ઓછામાં ઓછાં વીશ પ્યાલાં દારૂ પીતો. એ દરેક પ્યાલામાં અર્ધો શેર દારૂ ભરતો. એ ઘડી દારૂ વગર જાય તો હાથ ધ્રૂજવા માંડે અને શરીરને ચેન પડે નહિ. તખ્તનશીન થયા પછી હું નિત્ય પાંચ પ્યાલાં માત્ર પીતો અને તે પણ રાત્રે પીતો." પોતાના પિતાના મિત્ર અને વજીર અબુલફાજલ ઉપર તેને હાડ વેર હતું. તેની અદેખાઈ અને દ્વેષને સંતોષવાને અકબરે તે વજીરને થોડા વખત સૂધી નોકરીથી દૂર કર્યો હતો અને પછી દક્ષિણ મોકલ્યો હતો. દક્ષિણમાં પોતે ગયા તે વેળા તેમણે સલીમશાહને યુવરાજ (પોતાની પછી ગાદીનો વારસ) ઠરાવ્યો, અજમેરનો સૂબેદાર નીમી ઉદેપુરના રાણા જોડે વિગ્રહ ચલાવવાનો અધિકાર સોંપ્યો, તથા રાજા માનસિંહને તેની મદદે મોકલ્યો. ઘણીવાર રસળ્યા પછી તે પોતાની નોકરી પર ગયો, અને ત્યાં કાંઈક જય પામ્યો એવામાં બંગાળામાં ફિતૂર

ઊઠયાના સમાચાર આવ્યા. માનસિંહ ત્યાંનો સૂબેદાર હોવાથી પાધરો તેણીમેર રવાને થયો. આ નડતર વચમાંથી ગયું અને પાદશાહની સઘળી ફોજ દક્ષિણમાં કામે લાગી હતી એ જોઈ સલીમને હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોના ધણી થવાનું મન થયું. પોતાને સોંપેલો પ્રાંત છોડી તે આગ્રે ગયો, * પણ ત્યાંના ગવર્નરે તે શહેરનો કબજો તેને ન આપ્યો ત્યારે ત્યાંથી ઉપડી અલ્લાહાબાદ જઇ તેની પાસેના અયોધ્યા અને બહાર પ્રાંતોનો કબજો તેણે કર્યો, અને જામદારખાનામાં ત્રીશ લાખ રૂપિઆ હતા તે લઇ પાદશાહપદ ધારણ કર્યું.

આ ખોટી ચાલથી અકબરને બહુ માઠું લાગ્યું, તથાપિ બાપ દીકરા વચ્ચે અંટસની ગાંઠ નહિ છૂટે એવી ન પડવા દેવાનો અને વિરોધ ન વધે એવું કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તેના મનમાં સીલીમ ઉપર પૂર્ણ હેત હતું. પુત્ર કુપુત્ર થાય પણ પિતા કુપિતા થાય નહિ એ નીતિ વચન છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. અકબરે તેને ખામોશી અને શીખામણયુક્ત પત્ર લખ્યું તેમાં તેની અયોગ્ય વર્તણુકનાં પરિણામ સૂચવ્યાં, અને પુત્રધર્મને માર્ગે પાછો ફરીશ તો પરીપૂર્ણ પ્રેમ નક્કી રાખીશ એવું જણાવ્યું. આ સૂચનાપત્ર મોકલ્યો અને પંડે આગ્રે આવ્યા. એ બંને કૃત્યોની અસર એ થઇ કે સીલીમે તાબે થવાનો બહુજ નમ્નતાઇ ભરેલો પત્ર મોકલ્યો, અને પિતાની સેવામાં હાજર થવાને એતાયાહ નામે ગામ સૂધી આવ્યો. મનમાં ભય હોય કે સામા થવાનો ઇરાદો હોય તેમ પુષ્કળ ફોજ સહિત આવતો હતો માટે અકબરે તેને જણાવ્યું કે મારા ઉપર ભરોંસો હોય તો થોડા માણસો સહિત આવ, નહિતો પાછો અલ્લાહાબાદ જા. સીલીમ પાછો અલ્લાહાબાદ ગયો. કદાચ આ પાછા ફરવું ગુપ્ત કરારથી થયું હશે, કેમકે ત્યારપછી થોડા દિવસમાં પાદશાહે શાહજાદાને બંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંતો આપ્યા, અને શાહજાદાએ ક્ષમાદાન માગવાનો આજ્ઞાંકિત પુત્રને છાજે તેવો કાગળ લખ્યો. આ સમાધાનીનું ડોળ ચાલતું હતું તેવામાં સીલીમ જેને પોતાનો વેરી ધારતો તેના ઉપર વેર લેવાનો દાવ તેને હાથ આવ્યો. આ કલ્પિત વેર વાળવાથી તેના જીવને ટાઢક વળી, પણ તેથી તેના બાપનો આત્મા ઘણોજ કલેશ પામ્યો. અકબરના હૂકમથી આ વેળા શેખ અબદુલફાજલ થોડાક રખવાળો સહિત દક્ષિણથી નીકળી હિંદુસ્તાન આવતો હતો. ગ્વાલિયરથી દક્ષિણે બે મજલપર સરાઇ બંગ કે સરાઇ બરાર નામે જગાએ તેને ઓચિન્તો ઘેરી લેઇ મારી નાખવાની ગોઠવણ સલીમની શીખવણીથી નારસિંહદેવ બુન્દેલા નામે રજપૂત ઠાકોરે કરી હતી. શેખના માણસોને આ ભયની ખબર પડવાથી તેમણે તેને ચેતાવ્યો, અને ભલામણ કરી કે બે કોશપર અન્તરી મુકામે રાયરાયાં અને રાજા રાયસિંઘ બે હજાર સ્વારો સહિત છે તેના રક્ષણમાં જવું. પણ શેખે જવાબ દીધો કે "મોતથી ડરવું મિથ્યા છે,

* એ વેળા તેની દાદીએ (અકબરની માએ) તેને મળવાની ઇચ્છા કરી ને શહેરથી કેટલેક છેટે સામી ગઈ, પણ તેને આવતી જાણી સીલીમ ઉતાવળે જતો રહ્યો. એથી માજીનું મન બહુ દુખાયું.

કેમકે તેનો સમય ખાળી શકાતો નથી; હું દરવેશનો દીકરો હોઇ મારી બહાદુરીથી ઉમરાવ પદવી પામ્યો છું તો બીજાનો આશ્રય લેવાનું નીચ કામ કેમ કરૂં?" આગળ ચાલતાં રજપૂતો તેના ઉપર ત્રુટી પડ્યા ને તેને તથા તેના સિપાઇઓને તેમણે કતલ કર્યા. અબુલફાજલનું માથું વાઢી લેઇ નારસિંઘે શાહજાદા સીલીમને મોકલ્યું.* આ ખબર અકબરને થતાં તે બહુજ શોક પામ્યો, ઘણું રડ્યો, અને બે દિવસ અને રાત અન્ન ખાધું નહિ અને ઊંઘ્યો નહિ. મયત મિત્રનાં પાપ માફ કરવાને તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને નારસિંઘને પકડવાને અને તેનો મૂલક ઉજડ કરવાને સખ્ત હૂકમ આપી ફોજ મોકલી, પણ ખુની પકડાયો નહિ. સને ૧૬૦૨. સીલીમ આ કામમાં સામિલ છે એ વાતની તેને ખબર નહોતી, તેથી તેને મનાવવાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો. સીલીમની માના મરણ પછી અકબરની સીલીમા નામે બેગમે તેને પોતાનો દત્તપુત્ર કર્યો હતો તેને તેની પાસે ધીરજ આપવાને અને ખરા દિલની સલાહ કરાવવાને મોકલી. આ વિષ્ટી પાર પડી. સીલીમે હજૂરમાં આવી પિતાને જાતે નમી ક્ષમા માગી. અકબરશાહે તેનો સત્કાર હમેશના હેતપૂર્વક કર્યો અને મૂગટાદિક રાજ્યાલંકાર ધારણ કરવાની પરવાનગી આપી.

અકબરનો એક કુંવર દારૂના વ્યસનથી મુઓ તોપણ તેથી તેના બીજા કુંવરો શિક્ષા પામ્યા નહિ. દાનિયાલને પણ તે ખરાબ લત હતી. તે છોડાવવાને અકબરે તેને પોતાને ગળે હાથ મૂકાવી સમ ખવડાવ્યા હતા, પણ તે ભૂલી જઈ વળી તેણે પુષ્કળ દારૂ પીવા માંડ્યો. અકબરે તેને પત્ર લખ્યો કે જો તને તારો બાપ વહાલો હોય તો એ બૂરી લત છોડી દે, અને તે ઝેરી વસ્તુ નજરે જોતો ના તથા તેનું નામ પણ દેતો ના.

૪૮ મું વરસ. બંગાળાના કેટલાક હિંદુ અને અફગાન તાલુકદારોએ ઉઠાવેલું બંડ બેસાડવાના કામમાં રાજા માનસિંહ લાગેલો હતો તેવામાં આણીગમ વાંસવાડાના રાજાએ ફિતુર મચાવ્યું. મીરજા શાહરૂખ તેના ઉપર ચડ્યો. ઉદેપુરના રાણા જોડે ચાલતા ઝઘડાનો હજી અંત આવ્યો નહતો. આ વરસમાં પાદશાહે સીલીમને તેને જીતવા જવાની આજ્ઞા કરી, પણ તે શાહજાદાને આ કામ કરવાની મરજી ન હોવાથી તેણે બાનાં કાઢ્યાં ને બહુ માગણીઓ કરી તેથી અકબરે તેને અલ્લાહા-

*શેખ અબુલફાજલે સીલીમની બદચાલની ખબર અકબરને કહેલી તે પરથી શાહજાદો તેના ઉપર ગુસ્સે થયો હતો. પંડે પાદશાહ થયા પછી તેણે ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં તેણે આ ખૂન કરાવ્યાનું માન્યું છે, અને તેના બચાવમાં કહ્યું છે કે અબુલફાજલે કુરાનપરથી અકબરની આસ્થા ઉતારી, અને મુસલમાની ધર્મ છોડાવ્યો, માટે તેને મારી નંખાવ્યો એ વાજબી કામ કર્યું. બાપની સામા બંડ કર્યું તેમાં પાપ નથી કર્યું એનું કારણ પણ તેણે એજ (અકબરનું ઈસ્લામી ધર્મ ઉપર નાસ્તિકપણું) બતાવ્યું છે. તખ્તે બેઠા પછી તુરત તેણે નારસિંઘને મોટી પદ્વિ આપી, અને પછી તે હમેશ તેના ઉપર મેહેરબાની અને ભરોંસો રાખતો.

બાદ જઈ તેની જાગીરનો વહિવટ કરવાને ફરમાવ્યું ને શાહજાદો ત્યાં ગયો. બીજાપુરનો પાદશાહ ખંડણી મોકલતો નહોતો તેથી શાહજાદા દાનિયાલને તેના ઉપર સ્વારી કરવાનો હુકમ આપ્યો, પણ તે માંદો હોવાથી તેણે પોતાની તરફથી ધમકીનો પત્ર આપી એક વકીલને તે દરબારમાં મોકલ્યો. આ વરસમાં પોતાના રાજ્યના બધા ભાગોમાં ધર્મશાળા બાંધવાનો તથા અન્નછત્રો સ્થાપવાનો હુકમ અકબરે કર્યો. પાદશાહના ભત્રિજા (મીરજાહકીમના શાહજાદા) કૈકુબાદને નીશો કરવાની ભારે લત લાગવાથી તેને રાજા જગન્નાથને હવાલે કરી રણથમ્ભોર ગઢમાં તે વ્યસન છોડતાં સૂધી કેદ કર્યો.

૪૯ મું વરસ. બીજાપુરના શાહઅલીદે ખંડણી આપવાનું તથા પોતાની બેટી દાનિયાલને દેવાનું કબૂલ કરવાથી તે લેવાને પાદશાહે મીરજા ઈરીચને મોકલ્યો, અને એ લગ્ન કરવાને દાનિયાલ પાંચ હજાર સ્વારો સાથે અહમદનગર ગયો. સીલીમે અલ્લાહાબાદ જઈને દારૂ પીવામાં અને અફીણ ખાવામાં એટલો બધો વધારો કર્યો કે તેની તબિયત બગડી, અને તેનો સ્વભાવ બહુ ચીડીઓ અને જૂલમી થઈ ગયો. તેના હજૂરીઆ નોકરો પણ તેની પાસે આવતાં ડરતા હતા. સહજ ચૂકને માટે ભારેમાં ભારે સજા કરવા લાગ્યો. જે ક્રૂર સજાઓથી તેનો દયાળુ પિતા કંટાળ્યો હતો અને જે કરવાની તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઘણાં વરસ થયાં મના કરી હતી તે સીલીમે કરવા માંડી. તેને તેના વડા શાહજાદા ખુશરૂ જોડે બનતું નહોતું. ખુશરૂની અવિચારી ચાલથી તેના બાપને માઠું લાગે તેવું હતું. બાપ દીકરાના કજીઆ સંબધી કાંઈ એવો બનાવ બન્યો કે તેથી ખુશરૂની મા રીસમાં ઝેર ખાઈને મરી ગઈ. એ બાઈ સીલીમની માનીતી રાણી અને રાજા માનસિંહની બેન હતી. અકબરનામાના સાંધણમાં લખ્યું છે કે સીલીમના જનાનખાનામાં સર્વે ઉપર હુકમ ચલાવવાનો તેને લોભ હતો, અને કોઈ જરા સામું થાય તો તે ઘણી કોપાયમાન થતી. એક દિવસ તેની કોઇ શોક જોડે ટંટો થયો તેવારે સીલીમશાહ શિકારે ગયો હતો. એ લાગ જોઇ તેણીએ ક્રોધના આવેશમાં મસ અફીણ ખાઇ આપઘાત કર્યો. તેને માંદી થયાના સમાચાર જાણી સીલીમ તુરત પાછો ફર્યો, પણ તેના આવ્યા પહેલી તે મરી ગઈ, તે બહુ વહાલી હોવાથી સીલીમ અતિ ખેદ પામ્યો, અને બળતામાં તેલ હોમાયા જેવું થયું. ત્યાર પછી તેનો સ્વભાવ વધારે આકરો થયો, ને તે વધારે નિર્દયપણું કરવા લાગ્યો. એક જીવતા માણસના આખા અંગની ચામડી ઉખેડાવી તે જાણી અકબરશાહ ખેદ પામી બોલ્યા કે મરી ગએલા પશુની ચામડી ઉતેડતાં જોઇ જે પુરૂષને કંટાળો આવેછે તેનો પુત્ર જીવતા આદમીની ચામડી ઉતેડાવવાનો ગુનોહ કેમ કરી શકેછે તે સમજાતું નથી. એ શાહજાદાને સુધારવાને શું કરવું તેના વિચારમાં તેનું મન ગુંચવાતું હતું તેવામાં તેને સૂઝ્યું કે પત્ર વડે કે બીજા આદમીની મારફતે શીખામણ દઇશ તે કરતાં હું જાતે જઇને બોધ કરીશ તેની અસર વધારે થશે, એ વિચાર મનમાં ઠસવાથી પાદશાહ અલ્હાબાદ જવા નીકળ્યા, બે એક મજલ

ચાલ્યા એટલામાં તેની મા એટલી માંદી થઇ ગઇ કે ખેપીએ આવી કહ્યું કે તેનું મોં જોવું હોય તો એકદમ પાછા ફરો. પાદશાહ શોકાતુર થઈ તુરત પાછા વળ્યા, અને માતાને અંતકાળે આવી મળ્યા. જનેતાનો શોક અકબરે ઘણો પાળ્યો. ગમીનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, માથું અને દાઢી મૂડાવ્યાં, ને તમામ જેવર અંગેથી ઉતારી નાખ્યું. શબને દિલ્હી લેઈ જવાને ઉપાડયું તેવારે અકબરે ખાંધ દીધી અને અમીર ઉમરાવોએ પણ તેમ કર્યું. દિલ્હીમાં તેના પતિ હુમાયુંની કબર પાસે તેને દાટી.

૫૦ મું વરસ.—અકબરનું અલ્લાહાબાદ આવવાને નીકળવાનું અને માર્ગમાંથી પાછા ફરવાનું કારણ જાણીને, અને કદાચ પુત્રધર્મની કે સ્વાભાવિકપિતાપ્રેમનીલાગણી મનમાં ઊઠી આવ્યાથી, અથવા આ વેળા દરબારમાં હાજર હોવામાં પોતાને લાભ છે એવું મનમાં આવ્યાથી સીલીમ આગ્રે ગયો. અકબરે તેનો હેતપૂર્વક સત્કાર કર્યો, તથાપિ થોડા વખત લગી નજરકેદ રાખ્યો. આ પરહેજથી તેનું અપમાન ન થાય તેથી, કે બહુ મદિરા પીતો અને મસ અફીણ ખાતો અટકાવવાને તેને હકીમની દેખરેખમાં રાખ્યો. થોડા વખતમાં તેને સ્વતંત્રતા આપી તેનાપર કૃપાદૃષ્ટિ કરી, તોપણ તેના સ્વભાવનું આકળાપણું ઘટયું નહિ. એક વેળા સાઠમારીમાં હાથીની લડાઇ જોવા ગયો હતો ત્યાં અકબરની રૂબરૂ ખુશરૂ જોડે એટલું લડયો કે તે વેળા સર્વના દેખતાં તેની બેઆબરૂ થઇ. ખુશરૂ પણ બાપની સામો ઉદ્ધતાઈ કરતો, અને અકબર તેના ઉપર ગુસ્સે થાય તેવું કરવામાં કસર રાખતો નહિ. એવું સંભવેછે કે ગાદીનો વારસ થવાના ઇરાદાથી તે વર્તતો હતો. સીલીમે જહાંગીરનામામાં લખ્યું છે કે.અકબરના મનમાં પણ એ વિચાર એકવાર આવ્યો હતો. વાસ્તવિક એ હતું કે અકબરનો માનીતો ખુશરૂ નહતો, પણ સીલીમનો ત્રીજો અને સર્વથી નાનો કુંવર ખુરૂમ (જે આગળ શાહજહાં થયો તે) હતો, અને સીલીમને પણ પોતાના ત્રણે દીકરામાં તે વધારે વહાલો હતો, અને એજ કારણથી નારાજી થઇ ખુશરૂ કંકાસ કરતો.

આગળ જણાવ્યુંછે કે શાહજાદો મુરાદ દારૂના વ્યસનથી મરી ગયો. આ વેળા ખબર આવી કે શાહજાદો દાનિયાલ પણ તેજ કારણથી મરણ પામ્યો.* એ અકબરનો ત્રીજો ને ત્રણેમાં નાનો દીકરો હતો. બહુ કેફથી તેની તન્દુરસ્તી બગડી ને તે ઘણો નબળો પડી ગયો, તે વારે અકબરે સમ ખવરાવી સુરાપાન નહિ કરવાનું તેની પાસેથી વચન લીધું હતું, અને તેની સાથે જે ઉમરાવોને રાખ્યા હતા તેમની મારફતે એવો બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે તેને કોઈ દારૂ લાવી આપે નહિ. પણ દાનિયાલે પોતાના હજૂરીઆ નોકરોને બહુ લાંચ આપી ફોડયા. તેઓ બંદૂકની નળીમાં અને પાઘડીમાં સંતાડેલી સીસીઓમાં ગુપ્ત રીતે તેને દારૂ પહોચાડતા. એથી તેની જીંદગીનો અંત આવ્યો. આ આપ્તથી અકબરના પ્રેમાળ મનને ભારે ધોકો લાગ્યો. પ્રેમનું બળ જેમ વધારે તેમ એવી આપત્તિથી ખેદ જાસ્તી થાયછે. વાહાલા પુત્રોનાં અને દીલોજાન

* એ વેળા એની ઉમર ત્રીસ વરસની હતી એમ એલ્ફિન્સ્તન કૃત ઇતિહાસમાં લખ્યું છે, પણ અકબરનામાના સાંધણમાં તેત્રીસ વરસ કહ્યાં છે.

દોસ્તોનાં મૃત્યુ, તથા સીલીમની માઠી ચાલ અને ખુશરૂએ ઘરમાં આણેલો કલેશ, એ સર્વે એના તન મનપર માઠી અસર કરી.

કેટલાક વખતથી અકબરની તબીએત બગડી હતી. સને૧૬૦૫ના સપ્તેંબર માસના મધ્ય ભાગે રોગનું જોર વધ્યું, અને ભૂખ બિલકુલ જતી રહી. અન્ન ખવાય નહિ પછી જીવવાની આશા શી? અકબરનામાના સાંધણમાં લખ્યુંછે કે. તા. ૧૨મી આબાન (ઇરાની માસ) આરબી માસ જુમાદલ અવ્વ હી. સ. ૧૦૧૪ (સપ્તેમ્બર ૧૬૦૫) ને દિવસે મંદવાડ જણાયો ત્યારે દરબારના વૈદ્યોમાં સઊથી હોશિયાર હકીમ અલી હતો તેને બોલાવ્યો. રોગપરીક્ષા કરીને તેણે આઠ દહાડા કાંઈ દવા આપી નહિ, કેમકે તેને એમ લાગ્યુ કે પાદશાહના અંગકૌવતથીજ વ્યાધિ મટશે. નવમે દિવસે નબળાઇ અને રોગનું જોર જાસ્તી જણાયું ત્યારે તેણે ઉપાય કરવા માંડયા, પણ તેથી દશ દહાડા સૂધી કાંઇ ગુણ થયો નહિ. પેટનું દરદ વધ્યું અને ઊઠવાની શક્તિ ગઈ. ભાન છેક આખર લગી રહ્યું, પણ કામકાજ કરી શકાયું નહિ. હવે દરબારમાં રાજ્યાસનને માટે ખટપટ ચાલી. અકબરના ત્રણ દીકરામાં વડો સીલીમ હતો, અને તેનાથી નાના બંને મરી ગયા હતા, તેથી તેનો પૂરો હક્ક હતો; પણ બલવો કરવાથી તેની આબરૂ ઘટી હતી, ને આ વેળા તે કાંઇક માનભંગ, પોતાના મળતીઆથી અને જાગીરથી દૂર હતો. તેની સામોથનાર તેનો વડોકુંવર ખુશરૂ હતો. રાજા માનસિંહ ખુશરૂનો મામો હતો અને અકબરના સેનાપતિઓમાં ખાનીઆજીમ પહેલા દરજ્જાનો હતો તે તેનો સસરો હોવાથી એ બેનો તેને આશ્રય હતો. આ શાહજાદો પાદશાહ થાય તો પોતાને લાભ થાય માટે તેમણે તેને ગાદી આપવાની ગોઠવણ કરી. આથી સીલીમને પોતાની જાતની સલામતીને માટે ભય લાગ્યો, ને પોતાની તબીએત નાદુરસ્ત હોવાનું બાનું કાઢીને બાપને જોવા ગયો નહિ. ખુશરૂ છેક લઘુ વયમાં છતાં બાપનું કહ્યું ન માનીને, અને પોતાના ભયને ન ગણકારી દાદાની પાસે રહી બોલ્યો કે, જીવતા છે ત્યાં સૂધી હું એમની પાસેથી ખસનાર નથી. સીલીમને મળવાને અકબરનો જીવ તલપવા લાગ્યો, ને તે આવતો નથી તેનું કારણ તે સમજ્યો. તેને મળવાની ઇચ્છા ઘણીકવાર જણાવી, અને રાજ્યનો વારસ ઠરીને નીમ્યો, તથા ખુશરૂને બંગાળા પ્રાંત જાગીરમાં આપવાનું કહ્યું. પાદશાહની આમ જાહેર કરેલી ઇચ્છાથી અને જે મોટા ઉમરાવો હજી સીલીમના પક્ષમાં હતા તેઓની કોશિશથી ઉપનાયકો સામી બાજુએ હતા તેઓ તેની તરફ આવ્યા. હવે આજીમે જોયું કે હું હઠ કરીશ તો એકલો પડી માર્યો જઇશ; તે પરથી તેણે શહાણપણે સીલીમને મળી જવાની ખાનગી ચિઠ્ઠી ચલાવી. માનસિંહની સત્તાનો આધાર તેના પોતાના રજપૂત લશ્કરપર હતો. તે જોદ્ધા તેના સેવક હતા, પાદશાહના નહતા, તેથી તેને આજીમ જેવું ભય નહતું; તોપણ એકલો પડી જવાથી તથા સીલીમે માન્યપૂર્વક તેની મદદ માગી તેથી તેણે તેનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. હવે સીલીમ મહેલમાં ગયો ને અકબરશાહ તેને બહુ પ્રેમથી મળ્યા. પિતાના અંતકાળનું વર્ણન સીલીમે પંડે નીચે પ્રમાણે કર્યુંછે:—

"જે ઓરડામાં પાદશાહ સૂતા હતા તેમાં બધા ઉમરાવોને તેડી લાવવાનું મને કહી તેઓ બોલ્યા કે "જેઓ એટલાં બધાં વરસ લગી મારી જોડે મહેનત કરવા લાગ્યા, અને મારી સુકીર્ત્તિના સાથી છે તેઓને તમારી જોડે અણબનાવ રહે એ મારાથી ખમાય નહિ." જ્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે તેણે સમયને ઘટે તેવું ભાષણ કર્યું, ને પછી બધાપર નજર કરી આતુરતાથી વિનતિ કરી કે, તમારામાંથી કોઇનો મેં અપરાધ કર્યો હોય તો તેમણે મને ક્ષમા કરવી. એ સાંભળી સીલીમની છાતી ભરાઇ આવવાથી તે પિતાને પગે લાગી રડી પડયો. આ વેળા થાકથી અકબર બોલી શક્યો નહિ, પણ પોતાની વહાલી શમશેર ભણી આંગળી દેખાડી ઇશારતથી તેણે સીલીમને કહ્યું કે હાલ મારી રૂબરૂ તું એ તારી કમ્મરે બાંધ. થાક ઉતર્યા પછી તેણે સીલીમને આતુરતાપૂર્વક કહ્યું કે, મારા જનાનખાનાની નારીઓને સુખી રાખજે, અને મારા જૂના મિત્રોને અને આશ્રિતોને ભૂલતો કે તજતો નહિ. ત્યાર પછી એક મોટો મુલ્લાજી સીલીમનો દોસ્ત હતો તેને તેડાવી તેની આગળ અકબરશાહ મુસલમાની ધર્મનો મુખ્યમંત્ર ભણ્યા અને બીજી ઇસ્લામી ક્રિયા કરી પરલોક સિધાવ્યા."

આગ્રાની પાસે અકબરની કબર છે તેનું વર્ણન બિશપ હીબરે આ પ્રમાણે કર્યું છે.—" મધ્ય ભાગની ઇમારત ઘનશંકુ આકારના જેવી છે, ને તેની આસપાસ ચારેભણી પરશાળો, અને તે ઉપર શિખરો છે. મધ્ય ભાગ ઉપલાણે થોડો થોડો નાનો થતો જાય છે, ને તેને મથાળે ધોળા આરસની અગાશી છે, અને અગાશીની આસપાસ બહુ નકશીદાર ધોળા આરસની જાળીઓ છે. મધ્યે નાના ચોતરા ઉપર ધોળા આરસની કબર છે. એ સુંદર આરસ ઉપર ખૂબસુરત આરબી હરફ કોતર્યા છે, અને તેને શોભાવે તેવું બારીક અને સુંદર નકશી કામ છે."

અકબર શરીરે સુદૃઢ અને રૂપાળો, ખુશનુમા ચહેરાનો, અને બોલવે ચાલવે મનોહર હતો. તેની ચામડી ગોરી અને બુદ્ધિ વિશાળ હતી. તેનામાં અંગબળ અને ચપળતા પુષ્કળ હતાં. જુવાનીમાં મદિરાપાન અને અનેક પ્રકારનાં ગળ્યાં અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો શોકી હતો, પણ એ શોક થોડાં વરસમાં છોડી દેઇ બેઉ વાતે પરહેજગાર થયો. વરસમાં અમુક દિવસે માંસાહાર કરતો નહિ. એ દિવસોનો સરવાળો કરતાં આશરે વરસમાં ત્રણ માસ થતા. તેને તત્વજ્ઞાનપર ઘણી રૂચિ હતી, માટે ઊંઘવાનો વખત ઘણો થોડો રાખી તે ઘણીવાર આખી રાત વિદ્વાનોના સંવાદ સાંભળવા બેસતો, ને બીજી વખતે પણ તે નિદ્રાવશ થવામાં ઝાઝો કાળ કાઢતો નહિ. ઘણીખરી વાર તેને વિગ્રહના કામમાં રોકાવું પડતું, અને બીજા હરકોઇ પાદશાહે મુલકી રાજ્યવહીવટમાં એના જેટલો સુધારો કર્યો નથી, તેમ છતાં વખતની યોગ્ય વહેંચણ કરવાથી તથા ઝટ કામ કરવાની ચતુરાઇએ કરીને તેને અભ્યાસ અને ગમતને માટે પુષ્કળ અવકાશ મળતો. તેને સાઠમારી, અંગબળની કસરતો અને ચતુરાઇના ખેલ જોવાનો શોક હતો; પરંતુ સર્વથી વધારે આનન્દ તેને શિકારમાં લાગતો; તેમાં વિશેષે કરીને વાઘ મારવાની અને હાથીનાં ટોળાં પકડવાની તેને ઘણી

હોંશ હતી, કેમકે તેથી તેની સાહસ કરવાની અને શ્રમપામવાની તૃષ્ણા સંતોષાતી. વખતે માત્ર કસરતને વાસ્તેજ તે ઘણો થાક લાગે એવા પ્રવાસ ઘોડે કે પગે કરતો. એકવાર ઘોડેસ્વાર થઈ અજમેરથી આગ્રે (૨૨૦ માઈલ) બે દિવસમાં ગયો હતો; વખતે એક દિવસમાં ત્રીશ કે ચાળીશ માઈલ પગે ચાલતો. એનો ઈતિહાસ એની અવિચારી બહાદુરીના દાખલાથી ભરપૂર છે. જેમ કોઇ હેતુ પારપાડવાને કારણુસર ભયમાં કૂદી પડતો, તેમજ વિના કારણ, માત્ર ભયમાં પડવાના શોકને લીધે પણ તેમાં જમ્પલાવતો. તથાપિ તેને વિગ્રહ ઉપર પ્રેમ નહતો; યુદ્ધે ચડવાનેતેસદા તત્પર હતો, અને ખપ હોય ત્યાં લગી રણમાં રહી પોતાની અક્કલ અને પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરતો; પણ વિગ્રહનું મુખ્ય પરિણામ નક્કી થયું એટલેબાકીનાં નાનાં કામ પૂરાં કરવાનુ પોતાના સેનાપતિઓને સોંપી પંડે રાજ્યનો સામાન્યકારભાર કરવાને પાછો જતો. વખતે વિગ્રહસ્થાને લાંબી મુદ્દત સૂધી રહેવું પડતું, પણ જ્યારે તે પૂરો થતો ત્યારે જય પરિપૂર્ણ મેળવતો. રાજ્યધાનીથી દૂરના પ્રાંતો એણે જેવા પૂરા વશ કર્યા તેવા એની પૂર્વે બીજા કોઇએ કર્યા નહતા. એ રાજ્યલોભી ન હતો એમ કહેવાય નહિ; પરંતુ જે દેશો પેહેલાં દિલ્હીના પાદશાહોને તાબે હતા તે એણે જીત્યા ન હોત તો, તે કાળના લોકમાં વખણાયાને બદલે તે વખોડાત.

એક વિદ્વાન પારસી ગૃહસ્થ આગ્રા શંહેર જોઇ અકબરની કબરનાં દર્શન કરવા ગયો હતો, તેણે તા. ૧૮ મી નવેંબર ૧૮૮૩ ના ઇન્ડિયન સ્પેકટેટરમાં પોતાના વિચાર ઇંગ્રેજી બોલીમાં જણાવ્યાછે, તેનો ઉતારો અહિં દાખલ કરવા જોગ છે:—

"Hie thee to a better scene, honest traveller. Go to Sekandra of which the soulnever tires. In this secluded spot, about 5 miles from Agra, rest the bones of the greatest Oriental monarch of modern times—why not the greatest among all monarchs? As conqueror, ruler, and builder-up of a united nationality, Akbar stands pre-eminent in Asia. He has also a title to be placed among the greatest reformers of the world, though he was too much of a royal prince to shine as a reformer. I cannot find when Akbar tried to pose as a prophet, though he appears to have been fond of taking up the role of a philosopher. This was a weakness. But his life will always shine a brilliant phenomenon in human history. In early youth, when his destiny was trembling in the balance, with the powerful and unscrupulous Behram to keep at bay, he showed the patience of his Persian mother, probably a Zoroastrian, at heart. His manhood was glorious in which he exhibited the tact of his father and the enterprise of his grandfather. His age was a solemn warning—a soul torn asunder by doubts, and uncertainties about things spiritual, now yielding to the unctuous fanaticism of the Mohla, then resuming its usual calm dignity, falling back upon " the saving grace of common-sense." The end was hastened by quarrels between his sons and grandsons—it is awful to contemplate the foundations of a mighty intellect thus sapped by domestic broils.

As a conqueror Akbar's career was not perhaps so dazzling as of one or two others, but in the essential qualities he was second to none. What does him infinite credit is that our hero was never wanton in aggression nor relentless in retribution. As a ruler he tempered justice with humanity–I can

conceive no spectacle more sublime than Akbar standing under the canopy of Heaven dispensing justice in person and in sight of the " wide world" —the *álam*. He gathered round him the best advisers, Hindu and Mussulman. The elegant Abu Fazal and the accomplished and sagacious Todar Mull would grace any court or deliberative assembly, and of any time. the English have learnt a great deal from Akbar. They have something more to learn—his almost divine impartiality between Mussulman and Hindu—and his making India his Home, obviating all Home Charges!

Akbar has been charged with treachery in one or two instances. But the charge has never been brought home to him seriously. The great seldom escape envy. His domestic character was blameless. To be sure he was too much married even for a wise and powerful monarch. But his instincs seem to have been monogamous. Why did he take to him so many wives ?—Well, I think these were *political marriages*, to strengthen the bond of union between Hindu and Musulman. The Hindu wives were, in a sense, hostages to keep their fathers, Akbar's principal feudatories, in order. His favourite queen was the Jodhpore Bai, Jehangir's mother. As a proof of his earnest desire to make the two people one, we are told that Akbar encouraged marriage between Hindu bridegroom and Musuman bride, and that he was himself not averse to such a union between one of his own daughters or cousins and a Hindu favourite. Bitter were the results of his own polygamous alliances.

In affairs of Faith as well as State, Akbar was an eclectic. I believe his influence remains in these parts-Hindus and Musulmans seem to live in greater amity than elsewhere. You will, of course, confront me with the "Cow question" now agitating Agra. Well, from what local inquiries I have been able to make, it is the work of a few bigots and malcontents. If the Mohla and the Brahmin were tied back to back and thrown into the sea, the cow question would be settled out of hand.

It is said that the new faith established by Akbar, on the basis of primitive Zoroastrianism—the worship of the Invisible in presence of the symbolic elements, especially the Sun, disappeared with the fall of the Mogul Empire. I doubt this ALLA HO-AKBAR: JILLI-JALALI-HU! A grand idea never dies. There must be numerous follwers of the faith in India, and I should fancy, in Persia, though in Arbia it could have no chance. Ram Mohan and Keshub Chunder seem to have taken up Akbar's plan.

Of the five or six tombs at Sekandra Akbar's is the simplest, I mean the one covering his bones. There is a duplicate on the top floor richly ornamented, with the receptacle for the Koh Noor gaping aside, and with the 99 names of God inscribed on it. The explanation is that this false tomb is to prevent another being made there, sitting as if it were on the breast of the mighty sleeper below. A fine conceit. But I fancy the ornamental tomb atop was meant for ladies of the zenana and perhaps for Jehangir and his sons, where they could do the *sezda* without having to associate with the commons below. The other tombs are Akbar's daughters' and grandchildren's. In the beautiful moonlit night I performed ablutions in the right Oriental fashion, offered prayers and flowers and listened to the Mohla's eulogy on the great departed. *Hoo hoo, wah shabas, kya kalam sunahe!* After a frugal picnic outside the dome, a little rest and farewell, I started

for Dehli by the 10 P. M. train. No Parsi visits Akbar's tomb with mingled feelings of a love and reverence or leaves it without ordering flowers and incense to be used for a certain period. No Parsi family album should be without Akbar's photo in it. There is greater truth in the rough old rhyme than people seem to believe:—

Meherji Rana baraji shyana, Pura banda Sahabka.
Shah Akbarko Sudreh penaya, Dekho mojeza Mazhabka.

Agra. Nov. 3. ATHA".

प्रकरण ११ मुं.

અકબરની રાજનીતિ.—પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની રૈયતને છૂટ. ધર્મ સંબંધી વિચારમાં ફેરફાર. વિદ્યાને ઉત્તેજન. ધર્મ વિષે સંવાદ. કેટલાક મુસલમાની રિવાજની, અને હિંદુ વહેમોની મનાઈ. હિંદુઓપર કૃપા. મુસલમાનોની ઇતરાજી. અકબરનો નવો ધર્મ પસર્યો નહિ. વસૂલાતની પદ્ધતિ. સૂબા કે ઇલાકા. ફોજમાં સુધારો. મહેલખાતું અને દરબાર. પ્રજામત પૂછવાનો ચાલ પાડ્યો નહિ.

કેટલીક હકીકત પાછલાં પ્રકરણોમાં જણાવી છે તે અકબરનાં કૃત્યોનું અવલોકન કરવાને અર્થે અહિં ફરીને કહેવામાં આવશે. જેના રાજકારભારથી માણસજાત સુખી થઈ છે એવા સર્વોત્તમ રાજ્યકરતાઓની પંક્તિમાં અકબરશાહ બિરાજે છે, તેનું કારણ પોતાની પ્રજાપર રાજ્ય ચલાવવાની તેની સુનીતિ છે. ધર્મ અને મુલ્કી વહીવટમાં એ સુનીતિ અનેક રૂપે જોવામાં આવે છે. પ્રજાને ધર્મ સંબંધી છૂટ આપવાનો વિચાર અકબરે પોતાના અમલનાં પેહેલાં વર્ષોમાં અને મુસલમાની ધર્મના ઇશ્વર પ્રેરીતપણા વિષે તેના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો તેની અગાઉ અને તેના આધાર વિના દર્શાવ્યો હતો. એ વિચારને લીધે તેને બીજા ધર્મોના મત જાણવાનું મન થયું, અને તેમ કરવમાં વહેમ નડ્યો નહિ, પરંતુ તેથી તેને પોતાના ધર્મના ધર્માંધ માણસો જોડે દુશ્મનાઇ થઇ. આમ થવાથી તેને સ્વધર્મ ઉપર અનાસ્થા અને કુરાનને અચૂક પ્રમાણ માનવા વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઇ હશે. રાજ્યના બધી જાતના લોકો સ્વીકારે એવા એક નવા ધર્મના રાજકીય લાભ પણ તેને સૂજ્યા હશે. પોતાની કારકીર્દીના પહેલા ભાગમાં મુસલમાની તીર્થયાત્રા કરવામાં અને મુસલમાની સાધુઓને માન આપવામાં તે ચુસ્ત હતો. પોતાના અમલના ૨૧ મા વર્ષમાં મક્કે હજ કરવા જવાનો મનસૂબો ખરા દીલથી તેણે કર્યો હતો; ૨૪મા વર્ષમાં (ઇ. સને ૧૫૭૯ માં) તેણે પોતાના સુધરેલા વિચાર પ્રગટ કર્યા.

મુસલમાની સાધુ સંતોમાં સુધરેલા વિચાર ઘણાના હોયછે. જે સાધુઓ પાસે અકબર જતો તેમાંના કોઇથી એને જ્ઞાન મળેલું હોય એ અશક્ય નથી; પરંતુ સ્થાપિત ધર્મપરથી અકબરની આસ્થા ઉઠાડવાનું તોહમત, મુસલમાની ગ્રંથકર્ત્તાઓ, ફૈજી અને તેના ભાઇ અબુલફાજલ ઉપર મૂકેછે. આ બે નામાંકિત પુરૂષો મુબારિક નામે વિદ્વાનના દીકરા હતા. મુબારિક બહુધા નાગોર નગરનો વતની હતો અને ત્યાંથી આગ્રે આવી એક મદ્રેસા ચલાવતો હતો. પ્રથમ તે સુન્ની હતો, પછી શીઆ થયો;

ને ત્યાર પછી પ્રાચીન પંડિતોની ફીલસુફીનાં એટલે તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યો એટલે વહેમથી મુક્ત થયો. તેના શત્રુ તેને નાસ્તિક કહી એટલા સતાવવા લાગ્યા કે મદ્રેસા બંધ કરી તેને સહકુટુંબ આગ્રેથી નાસવું પડચું. તેના દીકરા દેખા-દતા મુસલમાન હતા, પણ એમ સંભવેછે કે તેઓના મનમાં ઊંડી આસ્થા મૂળ-થીજ નહિ હોય.

હિંદુ શાસ્ત્રનો અને વિદ્યાનો *અભ્યાસ કરનાર પહેલો મુસલમાન હિંદમાં ફૈજી હતો. અકબરની આજ્ઞાથી તેણે એમ કરવા માંડચું કે પોતાની મેળે તે નક્કી જણાતું નથી. પણ પછી તેને અકબરની સહાય પુષ્કળ મળી, અને તેના કહેવા પ્રમાણે તે વર્ત્યો. †કાવ્ય અને તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનાં તથા ભાસ્કરાચાર્યકૃત બીજગણિત અને લીલાવતીનાં ભાષાંતર કર્યાં. બીજા વિદ્વાનો બીજા ગ્રંથોના તરજુમા કરતા હતા તેપર ફૈજીની દેખરેખ હતી. ચારમાંના એક વેદનું, રામાયણ અને મહાભારતનાં તથા રાજતરંગિણી નામે કાશ્મીરના ઈતિહાસનાં ભાષાંતર એ રીતે થયાં. એ બધા તર-જુમા ફારસીમાં કર્યા હતા. વળી અકબરે ફરાબતુન નામે પાદ્રીને ગોવેથી તેડાવી તેના હાથ નીચે કેટલાક તરૂણોને ભણવા મૂક્યા. તેઓ ગ્રીક ભાષા શીખી તેમાંનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર ફારસીમાં કરે એવી મતલબ હતી. બાઈબલનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ શાહે ફૈજીને સોંપ્યું.

કારકીર્દીના ૧૨ મા વરસમાં ફૈજીને અકબરની મુલાકાત થઈ, ને ત્યાર પછી છ વર્ષે અબુલફાજલને થઈ. થોડાં વરસમાં એ બંને ભાઈ પ્રાણપ્રિય મિત્ર અને અવિયોજ્ય સાથી થયા. ધર્મસંબંધી બાબતમાં અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાના વિષયમાં તેના મંત્રી થયા એટલુંજ નહિ, પણ રાજ્યના અગત્યના કામમાં તેમના અભિપ્રાય પૂછવામાં આવતા અને મોટાં રાજકાજ તેમને સોંપવામાં આવતાં. દક્ષિણ દેશપર સ્વારી કર્યાની પૂર્વે ફૈજીને એલચી ઠરાવી ત્યાંના પાદશાહો કને મોકલ્યો હતો; અને અબુલફાજલ અંતે મોટામાં મોટી લશ્કરી પદવી પામ્યો અને મુખ્ય વજીર થયો. અબુલફાજલના મરણથી અકબરને ખેદ થયો તે પાછળ વર્ણવ્યો છે, અને ફૈજીનો કાળ થયો તે વારે જે દિલગીરી શાહને લાગી તેનું બયાન ફૈજીના દુશ્મને કર્યુંછે, તેથી તે ઉપર વધારે ભરોંસો રાખી શકાય. મધ્યરાત્રે અકબરને ખબર થઇકે ફૈજીનો અં-તકાળ છેક નજીક આવ્યોછે; ખબર થતાં વારને પાદશાહ તેની પાસે ગયા. એ વેળા ફૈજી અચેત થયો હતો. અકબરે તેનું માથું ઉચકી પ્રેમ વચને કહ્યું "શેખજી, હું અલી હકીમને લાવ્યોછું. તમે બોલતા કેમ નથી!" ભાન ન હોવાથી ફૈજીએ જવાબ

---

*બગદાદના પ્રથમના ખલિફાઓના વખતમાં કેટલાંક વૈદક અને ખગોળનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર સંસ્કૃતમાંથી આરબીમાં થયાં હતાં.

†ફૈજીએ નળદમયંતીના કાવ્યનો તરજુમો કર્યો, અને તે ઉપરાંત નવી કવિતા અને ગદ્ય ગ્રંથો ફારસીમાં કર્યા. અબુલફાજલ કરતાં તેને વિદ્યાભ્યાસપર વધારે શોખ હતો અને દુનિઆદારીનાં કામ ઓછાં ગમતાં.

દીધો નહિ તે જોઇ શાહે પોતાના માથાની પાઘડી લેઇ ભોંય નાંખી અને અતિ શોકનાં વચન ઉચ્ચાર્યાં. જ્યારે અકબર પાછો સાવધ થયો ત્યારે અબુલફાજલ બીજા ઓરડામાં હતો ત્યાં જઇ તેની પાસે બેશી તેને દિલાસો આપી કેટલીક વાર પછી રાજમંદિરમાં ગયો. મુન્તખબ ઉત્ તવારીખમાં તેના રચનાર અબ્દુલકાદરે આ હેવાલ લખ્યો છે. આ ગ્રંથકર્ત્તા ધર્માંધ હોવાથી તેણે ફૈજીની નિન્દામાં લખ્યું છે કે 'અંતકાળલગી ફૈજીએ ધર્મનિન્દા કરીને આખરે કૂતરાની પેઠે ભસ્યો; તેનો ચહેરો બદશીકલ થયો અને તેના હોઠ કાળા થયાં. નરકની સજા થવાની છે તેનો આરંભ જાણે અહિંથીજ થયો.' એ અબ્દુલકાદરની ભલામણને માટે ફૈજીએ અકબરશાહના ઉપર પત્ર લખ્યું છે તેનો ઉતારો એ પુસ્તકમાં કરી તે લખેછે કે, મારૂં જેણે ભલું કર્યું તેની નિન્દા તેના મરણ પછી કરવી એ કૃતઘ્નપણું કહેવાય, પરંતુ પરમેશ્વર અને ધર્મ પ્રત્યે મારી નજર બળવત્તર હોવાથી એમ કરવામાં દોષ નથી. પોતાના મિત્રોનું રૂડું કરવામાં ફૈજી હોંસીલો હતો એ આ કાગળપરથી ચોખ્ખું દેખાયછે. અબ્દુલકાદરે બજાવેલી સેવા જણાવી તેણે લખ્યુંછે કે, તેનો બદલો તેને હજી મળ્યો નથી, કેમકે હજી પાદશાહના જાણવામાં તે આવી નથી; એ તે બિચારાનું કમનસીબ છે. અબ્દુલકાદરનાં વખાણ કરી તે કહેછે કે એને હું ૩૭ વરસ થયાં સારી પેઠે ઓળખુંછું; એ મારો નીમકહલાલ દોસ્ત છે. એનામાં ઘણાક સદ્ગુણ અને ઘણી આવડત છે, માટે હું એની મજબૂત સિપારસ કરૂંછું. ધર્મ સંબંધી ફૈજી અને અબુલફાજલ જોડે અબ્દુલકાદરને અણબનાવ થયો હતો, પરંતુ તેથી તેના ઉપર અકબરની ઈતરાજી થઇ નહોતી, એમ જણાયછે; કેમકે તે લખેછે કે ફૈજીના મરણ પછી તેનાં પુસ્તકોની યાદી કરવાને પાદશાહે મને ફરમાવ્યું હતું. એ પુસ્તકાલયમાં ૪૬૦૦ ચોપડીઓ, સંભાળથી સુધારેલી અને સારી બંધાવેલી હતી. તેઓ કવિતા, અનેક વિદ્યાનાં શાસ્ત્રો, સુનીતિ, અને પદાર્થવિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો હતાં.

ફૈજી અને અબુલફાજલ ઉપરાંત બધા ધર્મના ઘણાક વિદ્વાનો અકબરના દરબારમાં હતા. ખાનિઆજમ અજીજ મોટો પંડિત હતો; ખાનિખાનાન મીરજાખાન (બેહરામખાનનો દીકરો) જે અકબરના સામંતોમાં બીજા દરજ્જાનો હતો તે પણ વિદ્વાન હતો. બાબરનું જન્મચરિત્ર તુર્કી બોલીમાં હતું તેનો ફારસી તરજુમો એનો કરેલો છે. આ વખતના કવિ અને વિદ્વાનોનાં નામ ઇતિહાસોમાં નોધ્યાંછે તેમાં તાનસેન નામે પ્રખ્યાત ગાયન જોડનાર અને ગાનાર ગવૈયાનું નામ છે. જૈનખાન જે ચતુર અને ચપળ સુભટ હતો, તે વાજિત્ર વગાડવામાં હોશિયાર હતો. હિંદુની અને મુસલમાનની વિદ્યા શીખવવાને શાળાઓ અકબરે સ્થાપી હતી, ને તેમાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાની હાલત પ્રમાણે તથા જે ધંધો કરવો હોય તેપર નજર રાખી ભણતો.

ભિન્ન ભિન્ન મતના વિદ્વાનોને ભેળા કરી તેઓમાં બેસવું અકબરને બહુ ગમતું. તેઓના સંવાદ સાંભળવાથી અને તેમાં સામિલ થવાથી તેને આનન્દ થતો, ને વખતે આખી રાત ત્યાં ગાળતો. એવી નિયમિત સભા પ્રતિ શુક્રવારે મળતી, પણ તે ઉપરાંત ઘણીકવાર તે કોઇ જ્ઞાની બ્રાહ્મણને કે મુસલમાન સુફીને બોલાવી તેમના મત વિષે લાંબી તજવીજ કરતો. ડબિસ્તાન નામે ફારસી ગ્રંથમાં એશિઆના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો વર્ણવ્યા છે, તેમાં આ સભાઓમાં વાદવિવાદ થતા તેના નમૂના આપ્યાછે. એ નમૂના કદાપિ કલ્પિત હશે, પરંતુ તેપરથી ખરા બનેલા સંવાદની અટકળ કરી શકાય. એક સંવાદનું વર્ણન કર્યુંછે તેમાં એક બ્રાહ્મણ, એક મુસલમાન, એક પારસી, એક યાહુદી, એક ખ્રિસ્તી, અને એક ફિલસુફ કે તત્વજ્ઞાની, એમનાં ભાષણ આપ્યાં છે. પ્રત્યેક પોતાના ધર્મને પક્ષે કારણો બતાવેછે. જવાબમાં દરેકના કારણના રદીઆ આપ્યા છે. કેટલાક ધર્મસ્થાપનારાનાં માઠાં લક્ષણ બતાવીને, બધાના મતોનું અનર્થકપણું દેખાડીને, અને દરેકના કૌતુકનો પૂરાવો ન હોવાથી સર્વને જૂઠા પાડ્યાછે. જ્ઞાની અંતે ભાષણ કરી સંવાદ સમાપ્ત કરતાં કહેછે કે જે ધર્મનો પાયો વિવેક અને સદ્‌ગુણ છે તે માત્ર સાચો ધર્મ છે. એક ખરેખરા વિવાદનો હેવાલ અકબરનમામાં લખ્યોછે. બધા પંથોના પંડિતોની રૂબરૂ તે, એક તરફ વિશ્વાસી (ખ્રીસ્તી) પાદ્રી રેદીફની અને બીજીમેર કેટલાક મુસલમાન મુલ્લાંજીની વચ્ચે થયો હતો. મુલ્લાં ખીજવાઈ ગયા અને તેમની તકરાર નબળી હતી, પાદ્રી શાંત રહ્યા અને તેમની દલીલો બળવત્તર હતી એવું એ હેવાલમાં લખ્યું છે. આકળા થઇ લડી ઉડવાને માટે અકબરે મુલ્લાંને ઠપકો દઈ કહ્યું કે વિવેકને અનુસરવાથીજ પેરમેશ્વરની યોગ્ય ભક્તિ થાય, કોઈ કહેવાતા ઇશ્વરાદેશપર નિશ્શંક વિશ્વાસ રાખવાથી ન થાય. એ સંવાદમાં એક બીના લખીછે તે વિષે એ પાદ્રીના લખાણમાં જે કહ્યું તેથી ઉલટું મુસલમાની ગ્રંથમાં કહ્યુંછે. અને નવાઇ જેવું એ છે કે દરેક પક્ષે પોતાના માર્ગને હીણું લાગે તેવી રીતે એ વાત લખીછે. બાઈબલ અને કુરાન વિષે તકરાર ઉઠી તેમાં પાદ્રી કહે કે અમારૂં બાઈબલ ખરૂં ઇશ્વરદત્ત અને મુલ્લાં કહે કે અમારૂં કુરાન ખરૂં ઇશ્વરદત્ત. અબુલફાજલ કહેછે કે એનો નિવેડો કરવાને પાદ્રીએ કહ્યું કે હું મારા હાથમાં બાઇબલ લેઈને ધકધકતી ભઠ્ઠીમાં ચાલું અને મુલ્લાં કુરાન હાથમાં લઇને તેમાં ચાલે, જુઓ પછી બાઇબલથી મારો બચાવ થાયછે કે કુરાનથી મુલ્લાં બચેછે. ખરૂં ખોટું તુરત જણાઈ આવશે. મુલ્લાંએ એમ કરવાની ના પાડીને પાદ્રીને ગાળો ભાંડી. પાદ્રીએ આ સંવાદ વર્ણવ્યો છે તેમાં લખ્યું કે 'એમ કરવાનું મુલ્લાંએ કહ્યું, અને અકબરની મરજી હતી કે એમ કરવું પણ અમે ના કહી.' સંભવિત એ છે કે બેઉ પક્ષના દુરાગ્રહથી

ગમત મેળવવાને અકબરે આ ઉપાય કહાડયો હશે. પરંતુ એકે પક્ષનો, ને વિશેષે કરીને વિશ્વાસીઓનોં, ઉપહાસ કરવાનો તેનો ઈરાદો હતો એમ જણાતું નથી. ખ્રિસ્તી ગ્રંથ વિષે તેનો અભિપ્રાય સારો હતો. પાદ્રીઓ ઉમંગભેર આશા રાખતા હતા કે પાદશાહ ખ્રિસ્તી થશે, પણ એ વાતમાં નાઉમેદ થતાં તેઓને એમ ભાસ્યું કે અમને ઉત્તેજન આપવાનો હેતુ એ છે કે અમારી પાસેની છબીઓ અને પ્રતિમાઓ જોઈ ખુશ થવું અને પોતાના દરબારનો ભભકો વધારવો. બધા સંપ્રદાયના મત જાણવાની તેને ભારે જીજ્ઞાસા હતી.

અકબરનો પોતાનો નવો ધર્મ શો હતો તેનું અનુમાન ઉપલા લખાણ પરથી થઈ શકે. તેનું મત એક ઇશ્વરની માનસિક પુજા કરવાનું હતું. પણ નબળા મનના માણસને કાંઈ ક્રિયાની અને ઓઠાની જરૂર જણાયછે માટે તે રાખ્યાં હતાં. આપણી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી જે જ્ઞાન મળે તે પ્રમાણે ઇશ્વરભક્તિ કરવી. તેની એકતા અને તેનો પ્રેમ યુક્તિ કે વિવેકબુદ્ધિવડે ખપજોગ સિદ્ધ થઇ શકેછે. માણસે તેની સેવા કરવી જોઈએ તથા પરાકાળમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે માઠા મનોવિકારને વશ કરવા તથા માણસનું ભલું થાય તેવાં કામ કરવાં, પરંતુ **कोइ माणसे** ઠરાવેલા પંથને આધારે વર્તવું નહિ, કેમકે સર્વે મનુષ્ય આપણી પેઠે **દુરગુણ અને ભૂલને પાત્રછે.** પોતાના આત્માને પરમાત્મા ભણી લેઇ જવાને તથા પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને કોઇ દેખાઈતા પદાર્થ વિના જેને ચાલેજ નહિ તેણે સૂરજની, કે ગ્રહોની, કે અગ્નિની પૂજા કરવી એવી અકબરે ભલામણ કરી છે. તેઓને દેવને યાદ કરાવનાર ચિન્હ માનવાં. તેના મત પ્રમાણે ગોર કે પુરોહિતની તથા સાર્વજનિક ભક્તિની જરૂર નથી, તથા કોઈ જાતનો આહાર અભક્ષ્ય નથી; પણ અપવાસ કરવાની અને જીતેન્દ્રિય થવાની તે ભલામણ કરેછે, કેમકે તેથી મન ઉન્નતિ પામેછે. સૂર્યને નમસ્કાર, મધરાત્રે અને વહાણેવાયે ઇશ્વરોપાસના, અને બપોરે સૂર્યનું ધ્યાન એટલી માત્ર તેની ધર્મક્રિયા હતી. એથી કાંઇ ફળ થશે એવું તે માનતો નહિ, પણ લોકના વહેમને માટે માત્ર એ મંજૂર રાખ્યાં હતાં. અબુલફજલ કહેછે કે એકવાર અકબરશાહને અરજ કરવામાં આવી કે વરસાદના સારૂ પ્રાર્થના કરો, તેવારે તેમ કરવાની ના કહી તેઓ બોલ્યા કે આપણે શાની ગરજ છે અને આપણી ઇચ્છા શી છે તે પરમેશ્વર આપણાથી વધારે જાણેછે, અને આપણા લાભને માટે પોતાની શક્તિ વાપરવાનું સંભારવાની જરૂર નથી. પોતાના ધર્મમાં રાખેલી ક્રિયા બીજાને કરવા દેતો ને પંડે પણ બધી કરતો; તે પરથી શક જાયછે કે તેની કલ્પના ઉપર તેમની અસર થઇ હશે. તે સ્વભાવે ભાવિક હતો એમ જણાયછે, અને એટલો બધો સંશયાત્મક છતાં, પોતાના યુક્તિવડે સિદ્ધ કરેલા ધર્મ કરતાં જે કરવાથી ઇશ્વરની વધારે સમિપ જવાય તેવું ભાસે તેવી બાબતમાં તે વહેમથી મુક્ત નહતો. લાગણીથીજ તેણે ઇસુખ્રિસ્તની અને મરિયામની મૂર્તિનું માન તથા ભયપૂર્વક પૂજન કર્યું અને હિંદુયોગીઓનો સહવાસ કરી તેમની વિદ્યા અને તેમના ઉપચાર તે શીખ્યો.

ખુશામતિયા દરબારીઓની અતિ પ્રશંસા અને અકબરના ધર્મસુત્રનાં કેટલાંક વચનોપરથી એમ ભાસે કે તે પેગમ્બર થવાનો દાવો કરતો હશે, પણ એ ધારણા ખોટી છે. અકબરે પંડે એવો ખ્યાલ કદી પોતાના મનમાં આણ્યો ન હતો. એનો મૂળ સિદ્ધાંત એ હતો કે પેગમ્બરો થયાજ નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે તે યુક્તિનું પ્રમાણ આપતો ને માનતો; અને ધર્મના કામમાં હાથ ઘાલવાનો અધિકાર તેને પાદશાહ હોવાથી મળ્યો છે એવું તે સમજતો. શિષ્યોને ફુંકવા (તેમના ઉપર શ્વાસ મૂકવો) વગેરે અકબર કરતો, તેમતો બધા મુસલમાન ગુરૂઓ કરેછે; એમાં ચત્મકાર કરવાનો દાવો તે કરતો નહિ. જ્યારે તેણે પોતાના નવા મત જાહેર કર્યા ત્યાર પહેલાં તેને એમ કરવાનો અધિકાર છે, મુસલ્માની ધર્મ સમાજનો પ્રમુખ પાદશાહ છે, અને તેને પોતાના મત પ્રમાણે આજ્ઞા કરવાનો તથા વાંધાનો નિવેડો કરવાનો હક છે, એવો અભિપ્રાય મુસલમાની કાયદા જાણનારા કાજી, મોલવી વગેરે પાસેથી લખાવી લીધો હતો, (ઇ. સ. ૧૫૭૯, હી. સ. ૯૮૭). પોતાના નવાધર્મની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી—"પરમેશ્વર એકજ છે અને તેનો ખલીફ઼ા (પ્રતિનિધિ) અકબર છે."

પોતાનો માર્ગ ફેલાવવામાં તેણે માત્ર બોધનો ઉપયોગ કર્યો, રાજ્યશક્તિ વાપરી નહિ; અને તેનો પ્રસાર તેના દરબારીઓ તથા થોડા વિદ્વાનો ઉપરાંત થોડાજ માણસોમાં થયો; પરંતુ મુસલમાની ધર્મની જે ફ઼રજો બજાવવાની જરૂર અદ્યાપિ કાયદાથી પાડવામાં આવતી હતી ને તે નહિ બજાવનારને સરકારથી સજા થતી હતી તે ફ઼રજો રદ કરવાના ઉપાય વધારે સખ્ત લીધા. ખાનગી બંદગી, રોજા, ખેરાત, હજ અને મસજીદમાં જઇ સામાજીક બંદગી કરવી એ સર્વ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે કરવાની કે ન કરવાની છૂટ આપી. નાપાક જનાવરો, મધ્યમ મદીરાપાન, અને પાસાથી રમવાની રમતોની મના હતી તે રદ કરી; બાર વરસનો છોકરો થતાં સૂધી સુનત કરવાની મના કરી, કેમકે એ ક્રિયાની યોગ્યતા વિષે તેને આ વયે સમજ પડી શકે. એક ગ્રંથકર્ત્તા લખેછે કે એકથી વધારે સ્ત્રી પરણવાની મના કરી હતી.

મુસલમાની ધર્મ ઉપર ઇતરાજી તથા તેને ખાળવાની ઇચ્છા જણાય એવા પણ કેટલાક ઉપાય કર્યા. હીજરી સને અને આરબી મહિનાને ઠામે સૌરવર્ષ અને પ્રાચીન પારસી મહિના દાખલ કર્યા. * મેશ રાશીનો સૂરજ થાય તે વખતે એ વરસનો આરંભ હતો. અકબરશાહને રાજ્યાસને બેસવાનો આરંભ પણ એ વખતની પાસે હતો તેથી એના રાજ્યનાં વરસ અને એ નવા સનેનાં વરસ બરોબર થતાં. આરબી ભાષા અને આરબી વિદ્યાના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નહિ, અને મહમદ, અલી વગેરે આરબી નામ પાડવાં બંધ પાડયાં. આરબી કાયદા અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની મના કરી અને તેને બદલે અંકગણિત, ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાન, દાખલ કર્યા. "સલામ આલેકુમ" ને (તમે શાંતિમાં રહો એને) ઠેકાણે "અલાહુ અકબરૂ" (પરમેશ્વર અતિ મોટો છે) કહેવાનો ચાલ પાડયો; અને એ

*પારસી અને આરબી મહિનાનાં નામ મુંબાઇનાં પંચાંગોમાં છાપેલાં હોયછે.

રીતે સલામ કરનાર બોલે તેના જવાબમાં "જલ્લ જલાલુ હુ" (તેનો પ્રકાશ પ્રગટ થાઓ) એ વચન બોલવાનું ઠરાવ્યું. એમ સલામ અને જવાબનાં વચન બોલતાં 'જલાલુદ્દીન અકબર' એ શબ્દો બનતા દાઢી રાખવાનો હુકમ કુરાનમાં છે તથાપિ અકબરને તે ઉપર એટલો અણગમો હતો કે તે રાખનારને પોતાની હજૂરમાં ભાગ્યે આવવા દેતો. દાઢી રાખવાની મના અને અમુક પ્રસંગે પ્રાચીન ઇરાનની રીત પ્રમાણે લાંબા થઇ પાદશાહને પગે લાગવાનો (કે ભૂમિચુમ્બન કરવાનો) ધારો કર્યો તેથી આસ્તિક મુસલમાનોને વિશેષ કંટાળો આવ્યો, કેમકે તેમનું માનવું એ છે કે એમ લાંબા સૂઈ પગે લાગવું તો માત્ર પરમેશ્વરનેજ હોય.

હિંદુધર્મને રાજ્યથી આશરો મળતો નહિ તેથી તેમાં હાથ ઘાલવાના પ્રસંગ અકબરને થોડા મળ્યા. બીજા લોકને પજવવા નહિ, અને પારકા ધર્મને તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ એવી તેમની રીત હોવાથી તેમની વચમાં પડવાની અકબરને ઇચ્છાએ નહતી. પરંતુ જેટલા કામમાં હાથ ઘાલવાની જરૂર જણાઇ તેટલામાં ઘાલ્યો. દિવ્યપતિજની, રજસ્વળા થયા પહેલાં કન્યા પરણાવવાની, અને હોમ હવનમાં ભોગ આપવાને જનાવર મારવાની તેણે મના કરી. વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની રજા આપી, અને વિધવાને તેની પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ સતી કરવાની મના કરી તથા તેને બાળવાની રજા મળવા અગાઉ તે બાઈ જોરજૂલમ વિના બળી મળવા તૈયાર થઇછે તે નક્કી કરવાના ઇલાજ કર્યા. પાછલા ભાગમાં નોધવામાં આવ્યું છે કે એક વેળા જોધપુરનો રાજા તેના કુંવરની પત્નિને તેની ખુશી ઉપરાંત બાળી મારતો હતો તે ખબર થતાં અકબરશાહે પંડે ત્યાં જઇ તે ખુન અટકાવ્યું.

હિંદુઓપર થતા અન્યાયને અટકાવવાના વિચારને એના નવા પંથ જોડે કાંઇ સંબંધ નહતો, ને તેની પહેલાં ઘણા વરસથી તે ભલું કામ એણે કરવા માંડયું હતું. રાજ્યની લગામ હાથમાં આવી ત્યારથી તેણે લાયકી પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાન બેઉને સરકારી નોકરીમાં પક્ષપાત વિના રાખવા માંડયા હતા. પોતાના અમલના સાતમા વરસમાં જજીઆ વેરો તેણે બંધ પાડયો. *આ વેરાથી રાજ્યકર્ત્તા અને રૈયતની વચ્ચે ધર્મ સંબંધી વેરભાવ જારી રહેતો હતો. એજ વખતે જાત્રાળુ વેરો તેણે માફ કર્યો. એ માફ કરવાનું કારણ આગળ કહેવામાં આવ્યું.

*ફરીશતા નામે ફારસી ગ્રંથકર્તાએ લખ્યું છે કે અલાઉદ્દીન પાદશાહે પોતાના મુખ્ય કાજીને પૂછ્યું કે જજીઆવેરો કેટલો લેવો? તેના જવાબમાં કાજીએ કહ્યું કે "ઇમામ હનીફાનો હૂકમ એવોછે કે કાફરોને જીવતદાન દેવાને બદલે જેમ એ વેરો ભારે લેવાય તેમ લેવો. તેમની કનેથી જજીયા ને જમીનવેરો એટલો બધો લેવો કે તેમને મોત જેવું લાગે." ફીરોજશાહના વખત લગી બ્રાહ્મણોને એ વેરાની માફી હતી, ને તે વેરા બાબત ત્રણ વર્ગ હતા, ૪૦ ટકા, ૨૦ ટકા ને દશ ટકા માથા દીઠ. પછી બ્રાહ્મણોને એ છેલ્લા વર્ગમાં દાખલ કર્યા. લોદીવંશના વખતમાં એ વેરો ઉઘરાવવામાં બહુ સખ્તાઇ કરવામાં આવતી. અકબરે માફ કર્યા પછી આલમગીરે (ઔરંગજેબે) પોતાની કારકીર્દીના ૨૨ મા વરસમાં પાછો નાખ્યો ને હૂકમ કર્યો કે આપનારનું અપમાન થાય તેમ લેવો. તે આવી આપે, ઉભો રહીને આપે, ઇત્યાદિ. ફીરોકશીરના વખતમાં ઉઘરાવવો બંધ પડયો ને સૈયદ વજીર થયા તે વારે કાઢી નાખ્યો.

ઇ. સને ૧૫૬૧ માં તેણે એક બીજી દયાળુ આજ્ઞા કરી કે લડાઇમાં પકડાયલા માણુસોને ગુલામ કરવા નહિ. આ આજ્ઞા સર્વેને લાગુ પડતી હતી, તથાપિ હિંદુઓને તે વિશેષ સુખકારી હતી કેમકે તેમને જૂના મુસલમાની રિવાજથી ભારે દુઃખ પડતાં. મારવાડના વખતમાં આ જૂલમ એટલે લગી ચાલ્યો હતો કે શહેર કે કિલ્લાનો બચાવ કરનારા યોદ્ધાનાં કુટુંબોને પકડી લેઇ જઇ ગુલામ કરતા; એટલુંજ નહિ, પણુ જે નગરવાસીઓ લડાઇમાં શામીલ થયલા નહિ ને જેમની પાસે હથીઆરે નહિ તેમને તથા તેમનાં બૈરાં છોકરાંને પકડી વેચી દેવામાં આવતાં. આ કેર તેણે બંધ પાડયો.

અકબરે પોતાના ધર્મ સંબંધી સુધારા થોડે થોડે દાખલ કર્યા હતા, અને તેમાંના જે વિષે મુસલમાનો બહુજ નાખુશ થયા તે બંધ પાડયા કે માત્ર દરબારમાંજ ચલાવ્યા, તોપણુ વધારે શ્રદ્ધાવાન મુસલમાનો બહુ નારાજી થયા. મુલ્લાં લોક તો તેમાં ઘણુાજ નારાજી થયા. વસુલાત ખાતામાં સુધારો કર્યો, તેમાં ધર્માદા જમીન વિષે જે ફેરફાર થયા તેથી તેઓની નાખુશી વધી. એક આસ્તિક મુસલમાને રચેલા ઇતિહાસોમાં આ બાબત ભારે ફરિયાદ ઊઠાવેલી છે. એતો ખરૂં હશે કે જેઓ એની સામા થવામાં આગેવાન હશે તેમના પર સખ્તાઇ કરી હશે; જેઓ નમતા રહેતા તેઓ ઊપર કૃપા રાખવામાં આવતી એતો નક્કી છે. જે દાખલા એ પ્રતિપક્ષીએ નોધ્યા છે, તેમાં અકબરનો વાંક જણુાતો નથી. જેમણે પાદશાહનું અપમાન કર્યું, તેમનું અપમાન પાદશાહે કરેલું જણુાયછે. ફકત મુલ્લાં લોક નારાજી થયા હતા એમ ન હતું, કેટલાક અમીરો પણુ એના નવા ધર્મની સામા હતા. એઓમાં અજીજ કોકા ખાનિઆજીમ મુખ્ય હતો. એ પાદશાહનો દૂધભાઈ અને ઉત્તમ વર્ગનો સામંત હતો. ગૂજરાતપર અમલ ચલાવવાને તેને મોકલ્યો હતો, ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહેવાથી તેની માએ અકબરને અરજ કરી કે તેને હજૂરમાં મળવા બોલાવો. પાદશાહે તેમ કર્યું, પણુ અજીજે કાંઇ બાનું બતાવી ના પાડી. ખરૂં કારણુ તો એ હતું કે તેને દાઢી મુડાવવી અને પગે લાગવું ગમતાં નહોતાં. અકબરે તેને મીઠાં વચને જરા ઠપકો લખ્યો, પણુ અજીજે માન્યું નહિ, ત્યારે રીતસર તાકીદનો હૂકમ લખી મોકલ્યો. તે પહોંચતાં અજીજે નોકરી છોડી દેઈ, અકબરને બેઅદબી અને તિરસ્કાર ભરેલો કાગળ મોકલ્યો; તેમાં લખ્યું કે આપ નવો ધર્મ ચલાવોછો તેનો આધાર શો છો! શું આપને પરમેશ્વરે પુસ્તક મોકલ્યું છે? ને આપ હજરત મહમદની પેઠે ચમત્કાર કરી શકોછો? ધર્મભ્રષ્ટ માણુસો અનન્તકાળ લગી જે નર્કમાં પડેછે તેને રસ્તે આપ ચડયા છો? એ ભૂલશો નહિ. હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરૂંછું કે તે તમને મુક્તિને માર્ગે પાછા આણે. ધમનો જુસ્સો આ પ્રમાણે બતાવી

રજા લીધા વિના અને ખબર આપ્યા વિના તે મક્કે જતો રહ્યો- પણ ત્યાં થોડા વખતમાં તેને અણુગમો થયો તેથી પાછો આવી પાદશાહને શરણે ગયો. અકબરે તુરત તેને માફી બક્ષી તેની પદ્દિ પાછી આપી અને મહેરબાની જારી રાખી. એક બીજા મોટા ઉમરાવે રૂબરૂમાં તેના મત ઉપર હૂમલો કરી કહ્યું કે, અન્ય મુસલમાની દેશોના પાદશાહો એ બાબત શું ધારશે તેનો વિચાર કરો. અકબરે તેને હજૂરમાંથી દૂર જવાનું માત્ર કહ્યું. એક ઉમરાવે પાદશાહના મંત્રીઓને નર્કવાસી કહ્યા, તેને અકબરે કહ્યું કે એવા કુવચનનો જવાબ એક છક્કડ છે.

એ રીતે સામા થનારા માણસોનું કાંઇ વળ્યું નહિ, તોપણ અકબરનો નવો ધર્મ એવો બારીક અને જ્ઞાનઘન હતો કે સાધારણ લોકમાં તે ઝાઝો ફેલાય નહિ. થોડાક તત્વજ્ઞાની, તથા કેટલાક સ્વર્થી ધર્મોપદેશકો અને દરબારીઓએ માત્ર તે સ્વીકાર્યો હતો, ને અકબરનો કાળથતાં તેના પંથનો પણ એની મેળે અંત આવ્યો, અને જહાંગીરે શાંતપણે મુસલમાની પદ્ધતિ પાછી ચાલુ કરી. સૌર વર્ષ જાતે ઉપયોગી હોવાથી કેટલાક વખત લગી ચાલુ રહ્યું. તોપણ ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્રપણે વિચાર અને તજવીજ કરવાની ઈચ્છા અકબરે ઉત્પન્ન કરી હતી તે જારી રહી, અને બહારનાં કારણોએ તેનો પ્રસાર અટકાવ્યો ન હોત તો આગળ વધતાં પરિપક્વ થઈ, ચાલતા વહેમોનો નાશ કરી કોઇ મોટો સુધારો તે કરી શકત.

અકબરના મત અપૂર્વ હતા એમ કહેવાઇ શકાય નહિ. હિંદુ જ્ઞાનીઓ અદ્વૈત બ્રહ્મનેજ માનતા. વેદ પુરાણમાં બહુ દેવ કહેલા છે તે કહેવાનું તેઓ અપમાન કરતા નહિ, તથાપિ તે વાત ખરી માનતા નહિ. અકબરની પહેલાં લગભગ સો વરસપર કબીરે પંથ સ્થાપ્યો હતો, તે તેના મતને વધારે મળતો હતો; અને પોતાના નવા માર્ગના કેટલાક સ્વેચ્છિક નિયમો તેણે કબીરપંથમાંથી લીધા હશે એમ જણાયછે. તોપણ એ ખરૂં છે કે એની પૂર્વે થઇ ગયલા અધિપતિઓથી એનું ઇશ્વર વિષેનું જ્ઞાન ઉત્તમ હતું, અને પોતાને હાથ રાજ્યસત્તા પુષ્કળ છતાં પ્રત્યેક માણસને ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવાની અને માનવાની છૂટ આપી, એ તેની ઉદારતા સિદ્ધ કરેછે.

વસુલાતખાતું.—ખેડુત લોકો પાસેથી કર ઊઘરાવવાની અકબરે જે ગોઠવણુ કરી તેથી રૈયતને સુખ થયું. એણે ચલાવેલી રીત કેવળ નવી નહોતી. શીરશાહે તે કાઢી હતી અને અકબરે તેમાં સુધારો વધારો કર્યો. શીરશાહનો અમલ થોડી મુદ્દત પહોંચ્યો તેથી તેને તે આખા રાજ્યમાં દાખલ કરી શકયો નહોતો. અકબરની કારકીર્દીમાં આખા રાજયના ખેડુતોને તેનો લાભ મળ્યો.

જમાબંદી કરવામાં તેણે ત્રણ બાબતપર ધ્યાનઆપ્યું.—૧. દરેક ખેતરની બરોબર માપણી કરાવવાપર. ૨. દરેક ખેતરમાં કેટલું પાકેછે તેની ખોળ કરી તેમાંથી સરકારે કેટલો ભાગ લેવો તે ઠરાવવાપર. ૩. એ પ્રમાણે પાકનો હિસ્સો ઠરે તેની કીમતનું નાણું કેટલું થાય તે મુકરર કરવાપર.

૧ લા કાજને અર્થે એ કર્યું કે જૂદી જૂદી જાતનાં માપ ચાલતાં હતાં તે રદ કરી આખા રાજ્યને સારૂ એક માપ ઠરાવ્યું, અને માપવાનાં ઓજાર સુધાર્યાં; પછી આખા રાજ્યમાં ખેડાતી જમીનની માપણી કરવાને મોજણીદારોને મોકલ્યા.

૨ જો હેતુ પારપાડવાને જમીનની પેદા કરવાની શક્તિ પ્રમાણે તેના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ટ, કે ૧ લો, ૨ જો, ને ૩ જો, એવા ત્રણ વર્ગ કર્યા. દરેક પ્રતની જમીનમાં વિઘે કેટલું પાકેછે તે તજવીજ કરી નક્કી કર્યું, ને તે પરથી સરાસરી વિઘે કેટલું પાકેછે તે ઠરાવ્યું, ને તે સરાસરીનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવો એવો ધારો કર્યો. ધારો કે દરેક પ્રતનું એક એક ખેતર છે તેઓમાં ધઊં પાકેછે. તેમાંના—

		મણ.	શેર.	
૧ લા કે ઉત્તમ પ્રતના ખેતરમાં	વિઘે	૧૮	૦	પાકેછે.
૨ જા કે મધ્યમ પ્રતના ખેતરમાં	”	૧૨	૦	પાકેછે.
૩ જા કે કનિષ્ટ પ્રતના ખેતરમાં	”	૮	૩૨॥	પાકેછે.
ત્રણે મળી કુલ પાક.		૩૮	૩૨॥	

એને ત્રણે ભાગતાં ૧૨ મણને ૩૭॥ શેર આવેછે, એ સરાસરી પાક, ને એ સરાસરીને ત્રણે ભાગતાં ૪ મણને ૧૨॥ શેર આવ્યા, તે સરકારનો ભાગ. બીજું ઉદાહરણ-એક વિઘા જમીનમાં કપાસ નીચે પ્રમાણે પાકેછે.—

	મણ.	શેર.
૧ લા વર્ગના એક વિઘામાં	૧૦	૦
૨ જા વર્ગના ” ”	૭	૨૦
૩ જા વર્ગના ” ”	૫	૦
કુલ.	૨૨	૨૦

એની સરાસરી દર વિઘે ૭ મણને ૨૦ શેર આવી, તેને ત્રણે ભાગતાં સરકારનો હિસ્સો અઢી મણ થાય. વધારેમાં વધારે લેવાની વિઘોટીનો દર એ ઠરાવ્યો હતો, પણ જે ખેડુતને એ દર ભારે જણાય તે પોતાના ખેતરનું કળતર કરવાની અને તે કળતર પ્રમાણે ભાગ લેવાની અરજ કરશે એવો નિયમ હતો.

ઉત્તમ વર્ગની ભૂમી જૂદી જૂદી હાલતમાં હોઈ શકે, માટે ઉપલી વર્ગવારીમાં નીચેની શરતો દાખલ કરી હતી.—૧. જે જમીનને કદી પડતર રાખવી પડતી નથી તેનો કર દર મોસમે લેવો. ૨. જેને પડતર રાખવી પડેછે તેનો કર જે મોસમમાં તે ખેડાય તે મોસમમાં લેવો. ૩. રેલ વગેરેથી જે જમીનને નુકશાન થાય અથવા જે ત્રણ વરસ લગી ખેડાણમાં ન હોય ને તેને સુધારવાને કાંઇ ખરચ કરવો પડે, તેનો કર પહેલે વરસે એ પંચમાંશ લેવો, ને પછી પાંચમા વરસ લગી તેમાં વધારો કર્યા જવો, ને પાંચ વરસે પૂરેપૂરો લેવો. ૪. જે જમીન પાંચ વરસથી વધારે મુદ્દત પડતર રહી હોય તેને માટે પહેલાં ચાર વરસમાં એથી વધારે છૂટ આપવી.

ખેતરોની વર્ગવારી તેઓના રસાળપણા પ્રમાણે કરી હતી એમ આયીનિ અકબરીમાં લખ્યું છે, પણ ખેતરોના રસાળપણાનો મુકાબલો કયી રીતે કર્યો હતો તે જણાવ્યું નથી. એવું સંભવેછે કે પ્રત્યેક ગામને માટે ત્રણ વર્ગ કર્યા હશે, અને તેમ કરવામાં તે ગામના લોકનો અભિપ્રાય લઇ નિર્ણય કર્યો હશે, તથા ગામની જૂની વર્ગવારી હશે તે ઉપયોગમાં લીધી હશે. એ જૂની વર્ગવારીમાં જમીનના ગુણ પ્રમાણે ઘણી જાતો ઠરાવી હતી, જેવીકે કાળી, ગોરાડુ, રાતી, કાંકરાવાળી, રેતાળ, પથ્થરાવાળી કાળી, ઇત્યાદિ. પાણી મળીશકે, ગામની નજીક હોય, એ વગેરે બીનાઓ પણ ગામના ખેડુતોમાં જમીનની વહેંચણ કરવામાં ધ્યાનમાં લેઇ બધાને સરખો લાભ મળે તેમ કર્યું હતું.

૩. ખેતરના પાકમાંથી સરકારે કેટલો ભાગ લેવો તે ઠરાવ્યા પછી, તે ભાગને બદલે ખેડુતે નાણું કેટલું આપવું તે ઠરાવ્યું. એ ઠરાવને માટે મોજણીના વરસની પાછલા ૧૯ વરસના દરેક શહેર અને ગામના ભાવ શોધાવ્યા, ને તેની સરાસરી કરાવી જે રકમ આવી તે માલને બદલે લેવી ઠરાવી. ગામમાં ખરેખરા ચાલતા ભાવ ઉપર નજર રાખી, કોઇ સ્થળે સરાસરીપરથી આવેલા આંકડામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે ઉપરાંત એવો ધારો કર્યો હતો કે, ખેડુતને એમ લાગે કે ઠરાવેલી નાણાની રકમ વાજબીથી વધારેછે, તો તે પોતાના ખેતરમાં પાકેલા માલમાંથી ભાગ આપી શકે.

આ સઘળી જમાબંદી પ્રથમ દર વરસે કરવામાં આવતી; પરંતુ પ્રતિ વર્ષે એમ કરવામાં વિટમ્બણા પડવાથી, પાછલાં દશ વર્ષની જમાબંદીની સરાસરી કાઢતાં જે રકમ દરેક ખેડુતને માથે આવી, તે તેણે દશ વરસ સૂધી આપવી એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવથી વરસવારી જમાબંદીથી થતી ખરાબી ઓછી થઇ; કેમકે ખેતરમાં પકવેલા માલની જાત પ્રમાણે આકાર લેવામાં આવતો, તેથી ઊંચા મૂલના માલથી નફો વધારે રહે તોપણ તેને માટે કર વધારે ભરવો પડે, માટે તેવો માલ પકવવાને ખેડુતો ખુશી નહોતા.

ઉપર કહેલી મોજણી અને વર્ગવારી સંભાળથી સરકારી દફતરમાં નોંધાવી હતી. જમીનની વહેંચણ, ખાતેદારોનાં નામ, પ્રતિવર્ષે ઉપજમાં વધારો ઘટારો, એ સર્વ એ મુજબ દરેક ગામના દફતરમાં નોંધાતું. આ પદ્ધતિ ઉપયોગી હોવાથી, જે પ્રાંતો અકબરના તાબામાં નહોતા ત્યાં પણ તે દાખલ થઇ.

જમીનના વેરામાં અકબરે એ સુધારો કર્યો તેજ વેળા બીજા પીડાકારક પુષ્કળ કરો અને અમલદારોની હકસાઇઓ હતી તે કાઢી નાખી રૈયતના માથાનો ભાર ઓછો કર્યો.

વસુલાત આંકડા પ્રમાણે તેણે રાજ્યાના નવા ભાગ કર્યા. જેટલા ભાગમાંથી એક કરોડ દામ એટલે અઢીલાખ રૂપિઆ ઉપજે તેટલાને જીલ્લો ઠરાવ્યો, અને એવા દરેક જીલ્લાના વસુલાતખાતાના ઉપરી અધિકારીને (કલેકટરને) 'ક્રોરી' એવી

પદ્ધિ આપી. આ ગોઠવણુ લાંબી મુદ્દત ન ચાલતાં જૂના હિંદુ વિભાગ પુનઃ સ્થાપન થયા.

આ ઉપચારનું પરિણામ એ થયું કે ખેડુતો પાસેથી સરકારને લેવાની રકમ ઓછી થઇ. પણ તેથી ભરણું કમી થયું નહિ, પહેલાં કરનો બોજો ભારે હોવાથી ઘણા ખાતેદારો લેણી રકમ આપી શકતા નહિ, ને બાકી બહુ રહેતી. હવે લેણું બરોબર આવવાથી સરકારને ઉપજ લગભગ તેટલીજ રહી ને રૈયતને માથે કર વેરાનો ભાર ઓછો થયો. અબુલફાજલે લખ્યું છે કે, શીરશાહનો ધારો ચોથો હિસ્સો લેવાનો હતો તોપણ તેથી ખેડુતોને માથે આ કરતાં વધારે બોજો પડતો, કેમકે તેના એક ચતુર્થાંશની જોડે બીજા કર અને હકસાઇઓ આપવાની હતી; અકબરના સરકારી એક ત્ર્યાંશની જોડે બાજો બોજો ન હોવાથી ખેડુતોને વાસ્તવિક ઓછું આપવું પડતું.

અકબરે પોતાના વસુલાતખાતાના અમલદારોને ઉઘરાવવાની રીત જણાવી છે તે ઉપરથી તેની રૈયત ઉપર સખ્તાઇ ન થવા દેવાની ફિકર, અને પ્રજાના સુખ ચેનને સારૂ તેની આતુરતા જણાયછે. એ હૂકમોમાં વસુલાતખાતું ચલાવવાની કેટલીક વિગત લખી છે. હરકોઇ કર વેરો ઈજારદારોની મારફત ઉઘરાવવો નહિ, અને પ્રત્યેક ખાતેદારની કબુલાત લેવી અને તેની પાસેથી બરોબર કર લેવો. મુખી પટેલો અને તલાટીઓને બધું કામ સોંપી તેમના કહેવાપર કેવળ ભરોંસો રાખવાની મના કરી છે.

ફારસી ગ્રંથોમાંથી મળેલો ઉપલો હેવાલ આપી એલ્ફિન્સ્તન સાહેબ લખેછે કે સામટે મેળે જોતાં આ મોટા સુધારાથી તે કાળના લોકના સુખમાં ઘણો વધારો થયો, પરંતુ એથી આગળ ખેતીના કામમાં સુધારો વધે તેવું નહોતું. ખાતર વગેરેથી જમીન સુધારે અને કુવા વગેરે પાણી પાવાનાં સાધનપર ખેડુતો નાણાં ખરચે તેથી જે નફો થાય તેમાંથી થોડાં વરસમાં સરકાર ત્રીજો ભાગ લે અને ખરચમાં ભાગ ન આપે, તો તે ખરચ કરવાનું રૈયતને મન ન થાય. વળી ખેતીના કામમાં લાગેલા લોકમાંના બીજા કેટલાકને ધંધા કરવાનું મન થાય એવું ઉત્તેજન મળે એમ એમાં નહોતું. અકબરની તરફથી એટલું કહી શકાય કે જમીનની વહેંચણ વારસાના હકથી બધા દીકરામાં થાય અને તેથી દરેક ખેડનારને હાથ થોડી થોડી જમીન આવે એવું હોય, ત્યાંસૂધી સરકારી વસુલાતખાતાના કોઇ તરેહના નિયમોથી એ ખોડ મટી શકે નહિ, કેમકે થોડી થોડી જમીન ખેડનારને ખેતી સુધારવામાં મોટો ખરચ કરવો પાલવે નહિ. કુટુંબના પ્રત્યેક આદમીને ખેડવાની જમીન મળવાથી ખેડવાનું કામ છોડી વેપારાદિક બીજા ધંધા કરવાની કોઇને જરૂર પડે નહિ, એટલે ખેતીની મજૂરીનું તથા થાકનું મૂલ્ય વધે નહિ.

વસુલાતખાતાના સુધારા કરવામાં સૂચના અને સલાહ આપનાર તથા ગોઠવણુ કરનાર રાજા ટોડરમલ હતો, અને આખા રાજ્યમાં તેના નામથી એ જમાબંદી

ઓળખાતી હતી, ને જ્યાં તે હજી ચાલેછે ત્યાં અદ્યાપિ તે ટોડરમલની જમાબંદી કહેવાયછે. આ મહાપુરૂષના લશ્કરી પરાક્રમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. અબુલફાજલ લખેછે કે તેને પૈસાની લાલચ જરાએ નહોતી, ને તે કેવળ પ્રમાણિક પણ દ્વેશી અને ખારીલો હતો. તે અપવાસ કરવામાં, વ્રત પાળવામાં, અને હિંદુધર્મના બીજા વહેમોમાં એટલો ચુસ્ત હતો કે અકબરે પણ તેને ઠપકો દીધેલો. પોતાની ધર્મસુધારાની ટોળીમાં તે શામીલ નહોતો તોપણ અકબરનો અનુગ્રહ અને ભરોંસો તેના ઉપર સંપૂર્ણ હતા.

વસુલાતખાતાની પેઠે રાજકારભારનાં બીજાં ખાતાંઓ વિષે વિશેષ ખુલાસા નોધવામાં આવ્યા નહોતા, તથાપિ અકબરે પોતાના અમલદારોને ફરમાવેલા હૂકમોની નોધ છે તે ઉપરથી તે સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી શકીએ.

રાજ્યના પંદર ભાગ કર્યા હતા, અને તેમાંના દરેક ભાગને સૂબો કહેતા. એમાંના બાર. હિંદુસ્તાનમાં હતા અને ત્રણ દક્ષિણ દેશમાં હતા.* હિંદુસ્તાનમાં બાર હતા તેમનાં નામ—૧. અલ્લાહાબાદ, ૨. આગ્રા, ૩. દિલ્હી, ૪. કાબૂલ, ૫, લાહોર, ૬. મૂલતાન, ૭. અયોધ્યા (આઉદ), ૮. અજમેર, ૯. ગૂજરાત, ૧૦. માળવા, ૧૧. બાહાર, ૧૨. બંગાળ. દક્ષિણદેશમાં ૧. વરાડ, ૨. ખાનદેશ, ૩. અહમદનગર, એ ત્રણ હતા. એમાંના દરેક સૂબા ઉપર અમલ કરનારા મુખ્ય અધિકારીને સિપાહસાલાર કહેતા, ને તે પાદશાહના હૂકમ પ્રમાણે તમામ મૂલકી અને લશ્કરી અમલ બજાવતો. ઉપર કહેલા વસુલાતખાતાના અમલદારો તથા જીલ્લાના ફોજદારો તેના નીચે હતા. દરેક જીલ્લામાં રાખેલી ફોજના ઉપરીને ફોજદાર કહેતા. એ ફોજના બે પ્રકાર હતા—જીલ્લાની અને પાદશાહી. એ બંને પ્રકારના લશ્કરનાં થાણાં ફોજદારને તાબે હતાં, ને જીલ્લાની હદમાં ફિતૂર કે બખેડો થાય તેનો બંદોબસ્ત કરવો એ તેનું કામ હતું. અકબરના વખત પછી સિપાહસાલારને સૂબેદાર કહેતા, અને તેના હાથ નીચે વસુલાતખાતાનું કામ કરવાને પાદશાહ તરફથી દીવાનની નીમણૂંક થતી. દરેક સૂબાના કેટલાક મોટા ભાગ કરી તે દરેક ભાગને સરકાર કહેતા, ને દરેક સરકારના વિભાગને પરગણું કે મહાલ કહેતા. વળી કેટલાક પરગણાના જથાને દસ્તુર કહેતા. અકબરના વખત પહેલાં પરગણાથી મોટા ભાગને શાક્ક, ખિત્તા, ઉર્સી, દિયાર, કે વિલાયત કહેતા, ને તે ભાગ અમીરોની ફોજના ખરચને માટે ઠરાવ્યો હોય તો તેને ઈકતા કહેતા. સૂબેદાર એ ઇલકાબ ધણાને આપવામાં આવતો નહિ; એ અમલદારને ધણું ખરૂં નાજીમ પદ આપતા.

ઇનસાફ કરવાને મીર ઇ અદલ અને કાજી કચેરીમાં બેસતા. કામની તજવીજ કરવી અને કાયદો જણાવવો એ કાજીનું કામ હતું, અને ઠરાવ કરવો કે ફેંસલો આપવો એ મીરઇ અદલનું કામ હતું; ઉપરી અધિકારી તે હતો. મુસલમાની કાય-

* આલમગીર ૧ લાએ (ઔરંગજેબે) બીજાપુર અને ગોલકોંદાનાં રાજ્યો જીત્યાં, ત્યારે એ ત્રણમાં બીજા ત્રણ ઉમેર્યા તેનાં નામ--બીડર, હૈદ્રાબાદ, અને બીજાપુર.

દાની માહેતગારી કાજીને હતી, ને તેમાં પાદશાહના હુકમથી કે દેશના રિવાજથી જે ફેરફાર થયો હોય તેનું જ્ઞાન મીર ઇ અદલને હતું. શેહેરોમાં અને કસબામાં પોલીસ અને માજીસ્ત્રેટનું કામ કરનાર મુખ્ય અધિકારીને કોટવાળ કહેતા. મોટાં ગામોમાં વસુલાતખાતાના અમલદારો તે કામ કરતા, અને નાનાં ગામોમાં ગામના અધિકારીઓને હાથ તે કામ હતું. હિંદુઓમાં કાયદા સંબંધી ઠરાવ બ્રાહ્મણ પાસે કરાવતા.

અધિકારીઓને સૂચના અને હુકમો લખ્યા છે તે બધામાં ન્યાય અને લોકના ભલા ઉપર નજર રાખી છે, પરંતુ તેમાં કેટલેક ઠેકાણે અસ્પષ્ટતા અને નાદાની જેવું યૂરોપી પંડિતોને લાગેછે. હિંદનો ઈતિહાસ લખનાર એલ્ફિન્સ્તન સાહેબ કહેછે કે એશીઆના લોકના આ પ્રકારના લખાણમાં એ સ્વાભાવિક છે.

કોટવાળોના ઉપર મોકલેલી યાદીઓમાં સ્વેચ્છિક રાજ્યરીતિ પ્રમાણે ગુપ્ત બાતમી રાખવાની અને ખાનગી કામમાં હાથ ઘાલવાની સૂચનાઓ છે; બજારમાં જતો માલ ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાં ખરીદવા દેવાની મના કરી છે, અને કેટલાંક ડહાપણવાળા નિયમોની જોડે એક ધારો એવો છે કે, ગુનેગારોને વધ કરનારના લોટામાંનું પાણી પીનારનો હાથ કાપી નાખવો. એલ્ફિન્સ્તન સાહેબ લખેછે કે આવો કાયદો મનુને શોભે, અકબરને ન શોભે. ઈનસાફ કરવાના સઘળા નિયમો રચવામાં ઉદારતા અને દયાપર નજર રાખેલી છે, તે જોતાં આ નિયમ વધારે વિસ્મય ઉપજાવેછે. ગૂજરાતના સૂબેદાર ઉપર લખેલું એક આજ્ઞાપત્ર તે પ્રાંતના ઇતિહાસમાં નોધી રાખ્યું છે, તેમાં તેને બેડી પહેરાવવાનો, ફટકા મારવાનો, અને ગરદન મારવાનો એ ત્રણ સજા માત્ર કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે; તેની જોડે તેને ફરમાવ્યું છે કે મોતની સજા જેમ બને તેમ ઓછી કરવી, અને તે અમલમાં લાવ્યાની પૂર્વે કામના કાગળ દરબારમાં મોક્લી પાદશાહની મંજૂરી મંગાવવી; માત્ર ભયકારી બંડાઓરોને માટે એ મંજૂરીની રાહ જોવી નહિ. મોટી સજા કરવામાં હાથ, પગ, નાક, કાનાદિક કાપવાની તથા બીજી ક્રૂરતા કરવાની મના કરી છે.

બીજા ખાતાના સુધારાની જોડે લશ્કરમાં પણ અકબરે સુધારો કર્યો. તેને હુકમ માનતું કરવાને જેમ લાંબા અને ભયંકર ઝઘડા કરવા પડ્યા, તેમ પછી તેના વહીવટમાં કરકસર અને કાર્યસિદ્ધિ આણવામાં ભાગ્યે ઓછી મહેનત પડી. ફોજના પગાર અને બીજા ખરચને પેટે જાગીર અને ઉપજનો ભાગ આપવામાં આવતો, અને તે ઉઘરાવવાનું કામ જાગીરદાર પોતાની નજરમાં આવે તેમ કરતો, કેમકે તે ઉપર કોઇની દેખરેખ નહોતી. સ્વારોની હાજરીમાં અનિયમિતપણું અને દગલબાજી ચાલતાં. હાજરીને માટે માગી આણેલા ઘોડાપર નોકરોને અને છાવણીમાં કામે આવેલા માણસોને બેસાડી દેખાડવામાં આવતા. આ બંને બાબતોમાં અકબરે સુધારો કર્યો. જ્યાં બની શકે ત્યાં સરકારી જામદારખાનામાંથી પગાર આપવાનો રિવાજ ચલાવ્યો, અને જે જાગીરો રહી તેની દેખરેખનો બંદોબસ્ત કર્યો. હાજરીમાં સુધારાને માટે ચહેરાપત્રક કરાવ્યાં, તેમાં દરેક સ્વારના ચહેરાનું અને અંગનુ વર્ણન

નોધાવી, એવી નોધવિના પગાર અપાય નહિ એવો ધારો કર્યો. સરકારી નોકરીમાં વાપરવાના પ્રત્યેક ઘોડાને ડામ વડે પાદશાહી નિશાન કરાવ્યાં. ઊંટ, બળદ, ગાડાં વગેરે ફોજને માર્ગમાં જોઇએ તેઓની નોધ કરાવી, અને તેના દર ઠરાવી પૈસા અપાવ્યા. ફોજમાં સુધારો કરવાનું કામ પૂરૂં થયું ત્યારે પણ તેની ગોઠવણ બહુ સારી નહોતી. તેમાં પલટણો એટલે અમુક સંખ્યાના વિભાગ, અને તે વિભાગને માટે અમુક પ્રમાણમાં અમલદારોની ગોઠવણ નહોતી. પાદશાહને જરૂર જણાય તેટલા અમલદારો નિમવા એવી પદ્ધતિ હતી. એ અમલદારોને મન્સબદાર કહેતા, અને તેઓમાં દશ હજાર ઘોડાના નાયકથી દશ ઘોડાના નાયક સૂધી હતા. એ સરદારો પોતાને માટે ઠરાવેલી ઘોડાની સંખ્યા રાખતા નહિ, પણ તે સંખ્યા પ્રમાણે તેમને પગાર મળતા. છેક નીચલા વર્ગના મન્સબદારોને તો નામ પ્રમાણે ઘોડેસ્વાર રાખવા પડતા. ઉપલા વર્ગના મન્સબદારોને જેટલા સ્વાર રાખવાનો હૂકમ થાય તેટલા તેઓ રાખતા, ને તેટલાની હાજરી પૂરાવી તેમનો પગાર લેતા. એ મન્સબદારોના માણસોની સંખ્યાનો સરવાળો થાય તેટલી ફોજની સંખ્યા થાય. દરેક સ્વારીમાં સેનાપતિ તથા કેટલાક તેના હાથ નીચેના સરદારોને પાદશાહ નીમતા. બાકીના અમલદારો મન્સબદારો પોત પોતાની ટૂકડીમાં નીમતા હશે. પાંચ હજારથી વધારે ઘોડાની મન્સબદારી પાદશાહના પુત્રો સિવાય બીજા કોઈને મળતી નહિ. પાદશાહી કુટુંબના શાહજાદા અને રજપૂત રાજા રાણા સુદ્ધાંત પાંચ હજારના મન્સબદારો ત્રીસ હતા. બસેં ઘોડા સૂધીના મન્સબદારોને અંદર ગણતાં તેઓ સાડી ચારસેંથી ઓછા હતા. દરેક મન્સબદાર જેટલા ઘોડેસ્વાર રાખે, તેથી અર્ધા પાળા રાખે એવો હૂકમ હતો. એ પ્યાદલમાંના ચોથા ભાગે બંદૂક રાખવી અને બાકીના તીર કામઠાં રાખી શકે. એ સ્વારોમાંના જેઓ સિંધુ નદીની પેલીમેરના હોય તેઓને ઘોડા ખરચ સુદ્ધાંત પચીસ રૂપિઆનો પગાર અને જેઓ હિંદના હોય તેમને વીસ રૂપિઆનો પગાર આપવો એવો ઠરાવ હતો. બંદૂકવાળા પાળાને વધારેમાં વધારે છ રૂપિઆ, અને તીરંદાજરને ઓછામાં ઓછા અઢી રૂપિઆનો મહિનો મળતો. મન્સબદારના સ્વારો ઉપરાંત તેઓથી ઊંચા પ્રકારના છૂટક સ્વારો રાખવામાં આવતા, ને તેમને અહદી (એટલે એક એક છૂટક) કહેતા. તેમને ગુણ પ્રમાણે મુસારા મળતા, પણ મન્સબદારોના સાધારણ સ્વારોથી તે વધારે હતા. મન્સબદારોને પણ સારા પગાર મળતા, પરંતુ તેમના પગાર હોદ્દા વગેરે વંશપરંપરા ન હોતા. મન્સબદારનું મર્ણ થયે પાદશાહ તેના દીકરાને કોઈ ઉતરતી પંક્તિની પદ્ધિ અને બાપે સારી નોકરી કરેલી હોય તો કાંઈક પેન્શન પ્રથમ આપતા. એ મન્સબદારોના પગાર વિષે એલ્ફિન્સ્તન સાહેબ લખેછે કે આયીનિ અકબરીમાં જે આંકડા લખ્યા છે તે તેમનો પંડનો પગાર હોઇ શકે નહિ. પણ બર્નિઅર નામે ગ્રંથકર્ત્તાએ લખ્યું છે કે તેનો મુરબ્બી દાનિશમંદખાન નામનો પાંચ હજારી મન્સબદાર હતો, પરંતુ વાસ્તવિક પાંચસે સ્વારોનો નાયક હતો ને તેનો માસિક પગાર પાંચ હજાર ક્રાઉન (સાડાબાર હજાર રૂપિઆ) નો હતો.

અકબરની ફોજમાં સ્વારોની સંખ્યા કેટલી હતી તે જાણવાનું સાધન નથી. પાછલા વખતમાં પહેલા આલમગીર (ઔરંગઝેબ)ના અમલમાં બે લાખ સારા લઢી શકે તેવા સ્વાર હતા એમ બનિઅરે જણાવ્યું છે. વળી તે ઉપરાંત તોપખાનું અને બીનકવાયતી પ્યાદલ હતું. અકબરની સેનામાં એટલી સંખ્યા હોવાનો સંભવ નથી. અબુલફ્ઝલે પ્રાંતોના જોદ્ધાની સંખ્યા ૪૪ લાખ લખી છે, તે અમુક પ્રસંગે નોકરીની સરતે જમીન ભોગવનારા રાજા, રાણા, કસબાતીઓ, ગરાસીયા, કોળી ઠાકરડા, ડુંગરોના ભીલાદિકની હશે, અને તે પણ વાસ્તવિકથી વધારે કહેલી જણાયછે. એમાં થોડાજ લાંબી મુદ્દત લગી કામે લાગે એવા હશે; વખતે જંગલોમાં શિકારની વખતે એક બે દિવસ નોકરી બજાવે તેવા ઘણાખરા હશે.

અટક ધઢ તથા બીજા કિલ્લા, અને લશ્કરી તથા બીજા કામની સરકારી ઈમારતો અકબરે કરાવી હતી. એમાં આગ્રાનો કોટ અને કિલ્લો બીજા સર્વેથી સરસ છે. એમાં ઘડેલા પત્થરાની ભીંતોના પડદા, અને બૂરજો છે ને તેઓને મિનારા, ઘૂમટો અને કાંગરાથી શણગારેલા છે તથા તેઓની આસપાસ ઊંડી ખાઈઓ કરીછે. રાજમહેલને ઘટે તેવા દરવાજા તથા તે ઉપરની ઇમારતો છે. ફતેપુરસીક્રી તેણે વસાવ્યું ને તેના કિલ્લા કોટ ચણાવ્યા. તેના રહેવાના ધામોમાં મુખ્ય તે હતું. એ શેહેર હાલ ઉજ્જડ છે, તથાપિ હિંદમાં જે ભારે શોભા પહેલાં હતી તેના અતિ ઉત્તમ નમૂનામાં એની ગણના થઈ શકેછે. એ ડુંગર ઉપર બાંધેલું છે તેથી દૂરથી દેખાયછે. તેની ભાગોળના બૂરજની સીડીનાં, પગથીઆંની શોભા, રાજમંદિરનું ઉમદા નકસી કામ, અને તે નકસી કામનો વિસ્તાર વખાણવા જોગ છે. વળી એ સઘળાથી સરસ ત્યાંની મસીદ (મસજીદ) છે. તેની અંદરના ચોગાનની ઈમારત બહુ ભવ્ય છે. આગ્રામાં ધોળા આરસની મસીદ છે તેનું નકસી કામ પણ બહુ સાદું અને સુંદર છે. આગ્રાનો મહેલ પણ ઘણોખરો એજ પત્થરનો બનાવેલો છે અને તેમાં કેટલાક ઘણા મઝાના ઓરડા છે. મોટા દીવાનખાનાનો ભપકો ભારે છે. તેમાંના ધોળા આરસના થાંભલા અને કમાનોની સાદાઇ બહુ શોભાયમાન છે, અને તેઓ દિલ્હીના તેજ જાતના કામથી સરસ છે. નાના ઓરડાઓમાં નકસી અને મિનાકારી કામ છે તે પણ બહુ ઊંચી જાતનું અને વખાણવા જોગ છે. દિલ્હીમાં પોતાના પિતા હુમાયુંનો રોજો અકબરે બંધાવ્યો છે તે મોટી અને સંગીન ઈમારત છે. તે આસપાસની જમીનથી ઊંચી જગાએ છે અને તેની ઉપર ધોળા આરસનો મોટો ઘૂમટ છે.

જેમ વસૂલાતખાતામાં, ન્યાયખાતામાં, અને ફોજખાતામાં સુધારો કરી નિયમો ઠરાવ્યા તેમ બીજાં બધાં ખાતામાં કર્યું. ટંકશાળ અને ત્રિજોરીથી તે રાજ-

મહેલને લગતાં મેવા, ફળ, ફૂલ, સુવાસિક પદાર્થો અને જનાવરો રાખવાનાં સ્થળો, અને તે કામ પર રાખેલા નોકરો સંબંધી લગીના ધારા આયીનિઅકબરીમાં અબુલફ્રાજલે નોધ્યા છે. બધાં કામ કાયદેસર અને મોટા વૈભવથી ચાલતાં હતાં. મોટાં ખાતાં પર અને તેઓમાંના પુષ્કળ સેવકોપર જાપતો રાખવામાં આવતો, અને ભારે ખરચ કરકસરથી ચાલતો.

અકબર જાતે સાદો છતાં પાદશાહી ડોળ ભારે રાખતો અને તેનો ખરચ પણ ઘણો થતો. તેની પાસે પાંચ હજાર હાથી અને પોતાને ચડવાના બાર હજાર ઘોડા હતા, ને તે ઉપરાંત શિકારી કૂતરા, શકરા વગેરેનું મૃગયા રમવાનું મોટું ખાતું હતું. મુસાફરીના તંબુઓ મોટાં ઘર જેવા હતા. તેની આસપાસ ઊંચા કોટ જેવો કન્તાનનો પડદો રાખવામાં આવતો તેની માંહે લગભગ ૨૩૦૦૦ ચોરસ ગજ જમીન રોકાતી. તેમાં દીવાનખાનાં, જમવાના, રમવાના, કસરતના, સુવાના વગેરે મોટા અને સુંદર ઓરડા હતા, અને તેમાં ભારે કીમતી સામાન રાખવામાં આવતો. દેરાતંબુની કનાતોનો રંગ બહારથી લાલ હતો અને તેઓ માંહેથી ભાતભાતના સુંદર રંગ અને બુટ્ટાવાળી હતી. તંબુની ટોચે મૂકેલા સોનેરી ગોળા દેવાલયનાં શિખરોની પેઠે શોભતા. લશ્કરી છાવણીમાં કિલ્લા જેવો પાદશાહનો મુકામ દેખાતો. છાવણી મોટા શોભાયમાન નગરના જેવી દીસતી. રંગ બેરંગી તંબુઓ સીધી હારમાં અને મેહેલ્લાવાર ગોઠવતા અને વચમાં નિયમિત પહોળા રસ્તા રાખતા. મોટી છાવણીની લંબાઈ પાંચેક મૈલની થતી. કોઇ ઊંચી જગાએથી જોતાં તેનો દેખાવ બહુ રમણિય લાગતો. વસન્તોત્સવમાં અને પાદશાહની શાલગીરીને સમયે ભારે ઠાઠમાઠ થતો, ને તે કેટલાક દિવસ સૂધી પહોંચતો. એ જોવાને બહુ માણસ આવતાં તેથી મોટો મેળો ભરાતો. દબદબા ભરેલી મોટી સ્વારીઓ, રોશની, જાફતો, સાડમારી, તથા બીજી રમત ગમત થતી. પાદશાહ જે મૂલ્યવાન તંબુમાં આવી મુકામ કરતા તેથી ચારેક વિઘ્રા ધરતી રોકાતી, ને તે પર રેશમી અને સોનેરી શેતરંજીઓ અને ગલીચા પાથરવામાં આવતા, તથા તેમાં મોતી અને રત્નોવાળી કસબી મખમલના પડદા ઝધઝધી રહેતા. અમીરોના ડેરા પણ તેવાજ હતા. તેઓ એક એકને મળવા જતા અને પાદશાહની પધરામણી તેમને મુકામે થતી. તેઓ પાદશાહને નજરાણાં કરતા અને પાદશાહ તેમને દુશાલા, શેલાં પાઘડી, વગેરે પોશાક તથા શીરપેચ, બાજુબંધ, કંઠા આદિક ઘરેણાં અને હાથી ઘોડાની બક્ષીસ આપતા. પાદશાહની તુલા થતી તેમાં એક ધારણ સોનાથી, બીજી રૂપાથી, ત્રીજી અત્તરાદિક સુગંધમય વસ્તુઓથી, એમ અનેક પદાર્થોથી થતી, અને તે સર્વે તમાશગીરોમાં વહેંચી દેવામાં આવતું. સોનારૂપાની બદામ, ચારોળી વગેરે મેવાની મુઠીઓ ભરી પાદશાહ ફેંકતા, તેની લૂટાલૂટ અમીર ઉમરાવો પણ કરતા. તહેવારને મુખ્ય દિવસે શાહ આરસના મહેલમાં તખ્ત ઉપર બિરાજતા અને તેની આસપાસ સરદારો સુંદર મૂલ્યવાન પીછાં તથા શીરપેચવાળી પાઘડીઓ અને ઉમદા પોશાક પહેરી ઉભા રહેતા. સ્વારીના શણગારેલા સેંકડો હાથી ઘોડા તેની

આગળથી ચાલી જતા. હાથીઓની ટોળીઓ કરી હતી તેમાંની દરેક ટોળીના મુખ્ય હાથીને કુંભસ્થળે અને પડખે સોનાનાં પત્રાંની પાખર હતી. હાથીની પછી સ્વાર વગરના પણ સોના રૂપાની પાખર અને કસબી જીનોથી શણગારેલા ઘોડાની મોટી હાર આવતી. ત્યાર પછી ગેંડા, સિંહ, વાઘ, દીપડા, શિકાર કરવાને શીખવેલા ચિત્તા, શિકારી કૂતરા, અને શકરા આવતા, ને આખરે કિનખાબ અને તાસનાં વસ્ત્ર પહેરેલા અગણિત ઘોડેસ્વારો ઘોડા નચાવતા ચાલી જતા.

આ બધા દમામમાં અકબરશાહનો દેખાવ જેવો પ્રતાપિ હતો તેવોજ સાદો હતો. નજરે જોનાર બે યૂરોપી ગૃહસ્થોએ તેનું બ્યાન કર્યુંછે, તેનો ઉતારો એલ્ફિન્સ્તન સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે તેમાં લખ્યું છે કે, "તે એશિઆના પાદશાહોથી ઓછો આડમ્બર રાખેછે, રાજ્યાસનની નીચે ઊભા રહીને કે બેશીને ઇનસાફ કરેછે, મળતાવડો, રાજતેજોમય, દયાળુ, અને સખ્ત સજા કરનાર છે; વળી બંદૂકો અને તોપો બનાવવા વગેરે શિલ્પિ કામમાં ચતુર, અલ્પાહારી, માત્ર ત્રણ કલાક ઊંઘનાર, વિસ્મયકારક ઉદ્યોગી, હલકા લોક જોડે હળીમળી જનાર, તેમના ઉપર માયા રાખનાર અને ઉમરાવોની ભેટ કરતાં તેમની ભેટને વધારે માન પૂર્વક સ્વીકારનાર, પોતાની રૈયતને વહાલો, અને શત્રુને ભયંકર હતો."

હિંદના મુગલાઇ રાજયની ઉત્પત્તિ બાબરથી થઇ, અને બાબરની ગાદીએ હુમાયું થયો, તથાપિ જે રાજ્યપદ્ધતિને લીધે એ રાજ્ય લાંબી મુદ્દત લગી ટક્યું ને બીજાં મુસલમાની રાજ્યોને મુકાબલે વખણાયું, તે પદ્ધતિ મહાન અકબરે સ્થાપી. રાજ્યમાં બધે ઠેકાણે ન્યાયાધિશ રાખ્યા હતા, તેમ છતાં પંડે પણ પ્રતિ દિવસે એક વાર અને ઘણીક વખત બેવાર ખુલ્લા દરબારમાં પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળતા. એ ચાલ એની પછી પહેલા આલમગીર (ઔરંગજેબ)ની પછી થયલા બાદશાહોએ બંધ પાડયો તેથી તેમના વિષે પ્રજાનું માન ઘટી ગયું. અકબરે ખેડુતના ભલાને અર્થે વિઘોટી બાંધી અને વસૂલાતના ધારા કર્યા, લશ્કરના પગાર અને હાજરીનો બંદોબસ્ત કર્યો, રાજસેવાના સંબંધમાં ધર્મભેદ કાઢી નાખ્યો, ધર્મ વિષેના જૂલમનો નાશ કર્યો, અને બીજા સુધારા કર્યા તે ઘણા વખત લગી તેના વંશજોએ પાળ્યા. એ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકેછે કે જો તેણે બીજા સુધારા કર્યા હોત તો તે પણ જારી રહેત. પોતાનો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, પણ માત્ર જૂઠા ઠાઠમાઠને માટે રાખેલા હજારો હાથી ઘોડાનો તથા બીજા નકામા દમામનો ખરચ ઓછો કરી તે ધન પ્રજાના ભલાને અર્થે ખરચવાનો ચાલ પાડયો હોત તો તે નિભવાનો સંભવ હતો. રૈયતપર થતો જૂલમ અટકાવવાને કરેલી કોશિશની નોધ એના ઇતિહાસમાં છે, પણ લોકના વેપાર રોજગારમાં અને દોલતમાં કેટલો વધારો થયો તેની તજવીજ સંબંધીની નોધ અને તેનાં પત્રકો જડતાં નથી. પૃથ્વીની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓના ધર્મ, અને તત્વજ્ઞાનની શોધ તેણે કરી, પણ તેમના સંસારી રિવાજોની અને રાજરીતિઓની ખોળ કરેલી જણાતી નથી. જે વિચક્ષણ મહાપુરૂષે ગોવાના યૂરોપી

ખ્રિસ્તી પાદ્રીઓને તેડાવી તેમના ધર્મ વિષે તપાસ કરી, અને તેમના બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો, તેણે તેમને યૂરોપની સંસારી રૂઢીઓ, નૌકાસેના, અને રાજનીતિ વિષે કાંઈ પૂછ્યું નહિ એ નવાઇ જેવું છે! પોતાના ચતુર કારભારીઓ અને સોબતીઓમાંના કોઇને યૂરોપ જોવા મોકલ્યો નહિ તેનું કારણ સમજાતું નથી.

એ સમયે ઉપલા વર્ગના મુસલમાનોમાં સ્ત્રીઓને ભણાવવાનો ચાલ હશે એમ જણાયછે, કેમકે જહાંગીરની પ્રખ્યાત અને માનીતી બેગમ નુરજહાં એટલું ભણેલી હતી કે ફારસીમાં નવી કવિતા જોડી પોતાના પતિનું મન રંજન કરતી, એવું તે કાળના ઇતિહાસમાં નોધાયલું છે. પરંતુ એક પત્નિવૃતના લાભનો વિચાર યૂરોપી લોકના ધારાપરથી તેના મનમાં ઊતરત, ઘણી પત્નિઓ પરણી તેમને જનાનામાં પૂરી ના મૂકતાં યૂરોપના પાદશાહો અને રાજા રાણા એક એક પત્નિ માત્ર પરણતા અને તે નારીઓને પડદામાં કેદ ન રાખતાં બહાર ફરવા હરવા અને સંસારમાં મહાલવા દેતા એવું તેને જ્ઞાન થાત. કુંવારો પુરૂષ જે કન્યાપર મોહિત થયો હોય તેને પરણવાને તેની આજીજી કરતો, અને સ્ત્રીઓ બહુધા જુવાનીમાં આવે ત્યારે-જ સ્વેચ્છાવર કરતી, એ તેના જાણવામાં આવત. એશિઆ અને યૂરોપની એ સમેની બીજી સંસારી રૂઢીઓ, ધારા અને રાજ્યપદ્ધતિઓના તફાવત વિષે અકબરના કોઇ ખબડદાર દરબારીએ યૂરોપમાં પ્રવાસ કરી ગ્રંથ લખ્યો હોત તો તે ઘણો મનોરંજક અને ઉપયોગી થાત. એ વેળા એશિઆને મુકાબલે યૂરોપમાં કેટલો સુધારો હતો તે એવા સાક્ષિથી જણાત.

નૌકાસેનાથી યૂરોપની સમુદ્રકાંઠે વસનારી પ્રજાઓને કેટલો ફાયદો થાય, અને હિંદને એવી ફોજની કેટલી બધી જરૂર છે તે પણ તજવી કરવા જોગ વિષય હતો. મક્કે હજ કરવા જનારાને પોર્તુગીજ અધિકારીઓનો પરવાનો લેવો પડતો અને તે મુગલ સરકાર તરફથી મેળવી આપવામાં આવતો. આ અપમાનથી પણ અકબરશાહના મનમાં નૌકા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું આવ્યું નહિ તેનું કારણ શું હશે! હિંદના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કાંઠાનાં ઘણાંક બંદરો મુગલ સરકારને તાબે હતાં; એ બંદરોમાં વહાણો બંધાતાં, અને ખલાસીઓ પણ પુષ્કળ હતા. ઇસ્તાંબુલના સુલતાનને તથા આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાપરના મુસલમાની રાજ્યોને દરિઆઈ લશ્કરો હતાં અને અકબરશાહે મનપર લીધું હોત તો હિંદને માટે પણ બની શકત; ને તેમ થવાથી કેટલાક રજપૂત સરદારો નાખુદા અને નૌકાસેનાધિપતિ થાત અને તેઓની સોબતમાં અને તેમના રક્ષણ નીચે હિંદુ મુસાફરો અને વેપારીઓ બીજા ખંડોના દેશો જોવાને કે ત્યાં વેપાર કરવાને જાત. જેમ અટક નદી ઓળંગવાનો વહેમ રાજા જયસિંહ અને બીજા રાજપુત્રોના દાખલાથી તુટચો, તેમ સમુદ્રગમન તથા યૂરોપ અને અમેરિકા જવાનો વહેમ નાશ પામ્યો હોત, અને હાલના સાંકડા મનના વહેમીઓ સ્વદેશપીડક થવા પામત નહિ. એથી દેશાવરનો વેપાર વધવાનો તથા વિદ્યાકળામાં ઊમેરો થવાનો સંભવ હતો. આ બાબતમાં મહાન આલ્ફ્રેદે જેવી મોટી

સેવા ઈંગ્લાંડની બજાવી તેવી અકબરશાહ હિંદની બજાવી શકત.

કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી તરજુમા આ સમયમાં થયા, તે પરથી સિદ્ધ થાયછે કે સંસ્કૃત અને ફારસી એ બંને ભાષા ભણેલા વિદ્વાનો અકબરના દરબારમાં હતા. અજબ છે કે એ પંડિતોનું લક્ષ એ બે ભાષાના સંબંધપર ગયું નહિ અકબરના દરબારમાં હિંદી કવિઓ હતા, એવું, "કવિ ગંગ કહે સુણો શાહ અકબર," એ વાક્યોવાળાં કવિતો પરથી જણાય છે. એ કવિઓનાં અને તેમના ગ્રંથોનાં નામનો પત્તો મને મળ્યો નથી.

ગોવાના પોર્તુગીજ પાદ્રીઓને દરબારમાં બોલાવી માન સહિત પરોણા રાખ્યા હતા તેમને જેમ તેમના ધર્મ સંબંધી મત અને હકીકત પૂછી ખ્રિસ્તી ધર્મનું જ્ઞાન અકબરે મેળવ્યું, તેમ પોર્તુગાલની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે પૂછ્યું હોત તો કોર્તે (કે કોર્તેસ) નામે તે દેશમાં કાયદા બાંધનારી રાજસભા હતી તેનું જ્ઞાન થાત. જેમ કુરાન અને બાઇબલનો મુકાબલો કરાવી મુસલમાની અને ખ્રિસ્તી ધર્મો વિષે સંવાદ કરાવ્યો તેમ મુગલાઇ અને પોર્તુગીજ રાજ્યરિતીઓને સરખાવી એક કુલઅખ્તિયારી અધિપતિ રાજ્યપદ્ધતિ, અને પ્રજાસંમતિ રાજ્યપદ્ધતિ વિષે ચર્ચા કરાવી હોત તો એક નવી રાજનીતિના જ્ઞાનની જોડે એ બેમાંની રાજા પ્રજાને વાસ્તવિક લાભકારી અને સુખદાયક કયી છે તે તેના જાણવામાં આવત. એ પાદ્રીઓથી તથા બીજી તજવીજથી ઇંગ્લાંડ અને સ્કાત્લાંડની પાર્લામેંટનું, ફ્રાંસના સ્તેત્સ જનરલનું, જર્મનીની ડાએટ નામે રાજસભા વગેરેનું તેને જ્ઞાન થાત, અને તેથી તેના મનપર થયલી રૂડી અસર આખા હિંદના લોકોને ફાયદો કરત. અકબરશાહે પંડે જેજે સારા કાયદા કર્યા, જકાતો માફ કરી, અને બંદોસ્ત કર્યા, તેઓ તેની પછી ચાલુ રહેશે તેનો શો ભરોંસો ? તે કાયમ રાખવા કે બંધ પાડવા એ એક પુરૂષને હાથ હતું; તેની પછી જે માણસ પાદશાહ થાય તેની મરજીપર હતું. પણ પાર્લામેંટ જેવી રાજસભા તેના અધિકારને કાયદાના બળે ખાળનાર હોય તો તે ઓછું નુકશાન કરી શકે. કુલ અખ્તિયારી અધિપતિને રૈયતની અવસ્થાનું જ્ઞાન ઘણુંકરીને તેના કારભારીઓ અને અમલદારો કરે તેટલું અને તેવું થાયછે. પ્રજાની રાજસભા હોય તો લોકને રાજકાજમાં રસ લાગે ને તેઓ રાજકાજ સંબંધી વિચાર કરતાં શીખે; રાજ્યના જૂદાજૂદા ભાગોમાં વહીવટદારો, ન્યાયાધિશો, અને બીજા સરકારી નોકરો કેમ વર્ત્તેછે તે, તથા રૈયતનાં દુઃખ અને રૈયતની ફરિયાદ એ સભાથી ભૂપતિના જાણવામાં આવે, અને તેમની સલાહ પ્રમાણે તેનો નિકાલ થઇ શકે; રાજા પ્રજા એકત્ર થઇ જાય; રાજાના શત્રુ તે પ્રજાના શત્રુ મનાઇ તે શત્રુનો પરાજય કરવાને, તેમને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાને પ્રજા ભૂપાળની વાહારે ચડે; સ્વદેશાભિમાન કે એકપ્રજાભાવ બંધાય અને રાજયનો પાયો મજબૂત જામે. જે રચનાનો આરંભ હાલના સમયમાં લાર્ડ રિપને છેક નીચલા પગથીઆથી કરવા માંડ્યો છે તે કરવાનું અકબરશાહ ધારત તો

કરી શકત. એ રાજનીતિ સ્થાપવાને તેની પાસે અધિકાર અને સાહિત્યો જોઇએ તેટલાં હતાં. મોટા હિંદુ રાજા રાણા અને વંશપરમ્પરા મોટી જાગીરો ભોગવનારા મુગલ, પઠાણ, તુર્કાદિક મુસલમાન ઉમરાવોની એક સભા નામે 'દીવાને ખાસ' (હાઉસ આવ્ લાર્ડસ,) અને શહેરોના મહાજનો અને ગામોના મુખી મતાદારોની બીજી સભા નામે 'દીવાને આમ' (હાઉસ આવ્ કામન્સ) બની શકત, ને એમ હિંદી પાર્લામેંટનો પાયો નંખાત. પછી એ સભાઓ બોલાવવાનો દસ્તુર પડત અને તેઓમાં સુધારો થતો જાત. પાદશાહ અમુક પ્રસંગે અને અમુક કામે દરબાર ભરતા, પરંતુ તેમાં કાયદા કરવાનું કે પાદશાહના મંત્રીઓએ કરેલા કાયદાના ખરડાની ચરચા કરવાનું કામ ચાલતું નહિ. આયીનિઅકબરીમાં નોંધેલા ધારાના ખરડા વખતે વખતે અકબર અને તેના કારભારીઓ બનાવતા, તે એવા દરબારમાં વાંચી સંભળાવી તેઓ વિષે કોઇને કાંઈ સૂચના કરવી હોય તો કરે એવું પાદશાહે ફરમાવ્યું હોત તો પાર્લામેંટનો આરંભ થાત. દીવાને આમ કે સાધારણ લોકની (હાઉ આવ્ કામન્સની) સભા સ્થાપવામાં મુશ્કેલી હતી, પણ મોટા રાજા, જાગીરદારો અને સરદારોની સભા સ્થાપવાનું કામ સહેલું હતું. આગળ જતાં તેમાં બેસવાનો હક કોને છે તે તથા મળવાનો વખત મુકરર થાત, અને ત્યાં જવામાં અને મત આપવામાં મોટી આબરૂ ગણાત. એમ પાદશાહ અને રાજ્યના મુખ્ય આગેવાન પુરૂષોએ મળી કાયદા કરવાનો તથા રાજકાજપર નીઘા રાખવાનો રિવાજ પડી જાત. આ વિષે વિસ્તારથી લખીએ તો એથી થતા ઘણા ફાયદા બતાવી શકાય. હાલ આપણા વખતમાં જે દેશી રાજ્યો છે તેઓના અધિપતિઓને અને કારભારીઓને આ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. રાજકાજ સંબંધીના અજ્ઞાન સાગરમાં પ્રજા ડુબેલી છે તેને તારવાનો ઉપાય હવે એજ માત્ર છે. એ કામ શીખવશે તો લોકમાં શીખવાની શક્તિ છે; એ શીખવ્યાથી દેશને ભારે લાભ છે. ઉદાર મનના જે ભૂપતિઓ તથા દીવાન, વજીર, કામદાર વગેરે આ કામ કરશે તેમનાં નામ અમર થશે, ને તેમની સુકીર્તિ ચીરકાળ લગી પહોંચશે.

